ISSN: 2454 – 7905

***SJIF Impact Factor:* 8.024**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LXXXII Year – 8 April 2023

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____________

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title ……………………………………………

……………………………..…………………………………………………………...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal’s standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ……………………………………………………………………………………………………….. the

author/authors of the paper titled……………………………………………………………………………..

………authorize

you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name	**: ……………………………………………………………………………..**
Official Address	**:……………………………………………………………………………..**
	…………………………………………………… Pin …………………..
e-mail id	**:……………………………………………………………………………..**
Mobile and Phone No.	**: ……………………………………………………………………………..**
Signature of the Author(s)	**: ……………………………………………………………………………..**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :____

2. Nationality: ________________________

3. Address for Correspondence: ____

Phone (STD code): _______________________ Mobile No : ___________________________

4. Name of the College/Employer : ____

---

5. Present Position/Designation: ____

6. Email Address: ____

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	**International**
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank	:	**State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code	:	**SBIN0016667**
Branch Code	:	16667
Account Number	:	**20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	ANALYTICAL STUDY OF FINANCIAL INCLUSION IN UJJIAN CITY	Anju Jain Dr. Mansoor khan	01
02.	WARTS AND ITSMANAGEMENT IN HOMOEOPATHY	Dr. Sajeed Khatik Dr. Chimanlal Rajpal	07
03.	ORGANIC FORMING IN INDIA	Shri. Nandakumar T Dinakar	11
04.	A SCRUTINY ON FACTORS AFFECTING THE ACADEMIC ACHIEVEMENT OF ELEMENTARY SCHOOLSTUDENTS OF VIJAYAPUR DISTRICT OF KARNATAKA	Dr. Chandrakant Bandappa	15
05.	A REVIEW ON PRIORITIES, PROBLEMS, AND IMPEDIMENTS OF INDIAN DEMOCRATIC INITIATIVES	Dr. Bandenawaz Korabu	22
06.	A CASE STUDY OF WOMEN FREEDOM FIGHTERS FROM BIHAR	Dr. Ambuj Kumar	31
07.	ADVERTISING AND CONSUMER CHOICE	Dr. S. D. Pathak	36
08.	FEMINISM: A STUDY OF ITS ORIGIN AND DEVELOPMENT	Tryambak Ganeshrao Bobade	38
09.	FEMALE FOETICIDE AND HUMAN RIGHTS - AN ANALYSIS	Deepali Babar Dr. Sushant D. Chimney	42
10.	POWER OF ADVERTISING AND SOCIAL RESPONSIBILITY	Dr. S. D. Pathak	47
11.	कोकणातील पर्यटन विकास प्रक्रीयेतील समस्या	महादेव शरणप्पा खळुरे	49
12.	नाटयरुपान्तरण तथा नाटयानुवाद में महिला रचनाकारोका योगदान	स्मिता हनुमंतराव नायक	53
13.	भारत में क्षेत्रीय दलों का उदय और इसकी भूमिका	Gulab	56
14.	राष्ट्र निर्माण, गांधी और महिला सशक्तिकरण	Gurpinder Kumar	59
15.	स्त्री -पुरुष समानता मूल्य व मानवाधिकार	प्रा. संजय अंकुशराव जगताप	68
16.	मराठीतील १९६० नंतरचा ग्रामीण साहित्य प्रवाह	प्रा. डॉ. संजय चिताळकर	72
17.	भ्रष्टाचार आणि गुन्हा—एक अध्ययन	प्रा. डॉ. पी. एन. वाघ	77
18.	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा झालेला परिणाम- एक अभ्यास	महादेव शरणप्पा खळुरे	81
19.	भारतीय शिक्षणातील शैक्षणिक व संरचनात्मक नाविन्यता	नागोराव पोचीराम माचापुरे	85
20.	राष्ट्रीय शैक्षिणक धोरण २०२० मध्ये शिक्षक व व्यवस्थापन	रमेश मारोतीराव शिंदे	89

ANALYTICAL STUDY OF FINANCIAL INCLUSION IN UJJIAN CITY

Anju Jain
Research scholar of Commerce
Govt. Madhav Arts and commerce College, Ujjain

Dr. Mansoor khan
Professor and HOD in commerce
Govt. Madhav Arts and commerce College, Ujjain

ABSTRACT

Recently India has taken several steps towards financial inclusion for achieving faster inclusive growth. This study seeks to examine the achievement of the Indian states regarding the financial inclusion. Applying the methodology of Rotated Principal Component Analysis this study has computed a comprehensive measure of financial inclusion for each state. For this analysis ten indicators of financial Inclusion have been considered. This study has used the data published by the Reserve Bank of India (RBI) and the Government of India. Ranks of the states in accordance with the Composite score show that although the state of Goa is the best, most of the states in southern region have performed better in terms of financial inclusion. However, the levels of financial inclusion of the states in India have a low mean and high disparity. This study has revealed a strong positive association between the human development and the financial inclusion of the states in India. Keywords: Financial Inclusion, Principal Component Analysis.

INTRODUCTION

Financial inclusion is a buzz word now and has attracted the global attention in the recent past. More than 70% of our population lives in the rural areas. Financial inclusion is a necessity for a country where a large chunk of the world's poor resides. Access to finance by the poor and vulnerable groups is a prerequisite for poverty reduction, employment, economic growth and social cohesion. Further access to finance will empower the vulnerable groups by giving them an opportunity to have a bank account, to save and invest, to insuretheir homes or to avail credit and facilitate them to break the chain of poverty. According to King, Robert G., et. al (2013), Financial inclusion refers to aprocess that ensures the ease of access, availability and usage of the formal financial system for all members of an economy.

Financial Inclusion is considered to be the core objective of many developing nations since last decade as many research findings correlate the direct link between the financial exclusion and the poverty prevailing in developing nations. According to Demirguc, Kunt, et. al (2012),"Financial inclusion, or broad access to financial services, is defined as an absence of price or non price barriers in the use of financial services. "The term Financial Inclusion needs to be interpreted in a relative dimension. Depending on the stage of development, the degree of Financial Inclusion differs among countries. It's been surprising fact that India ranked second in the world interms of financially excluded households after china till 2013. This ranking comes down to 9th position after the action plan introduced by prime minister Narendra Modi in his independence day address to the nation in 2014. For the inclusive growth process of economy the central bank has also provided high importance to the financial inclusion.

Normally the weaker sections of the society are completely ignored by the formal financial institutions in the race of making chunks of profits or the complexities involved in providing finance to the weaker section. In the words of Mohan, R., (2009), Financial inclusion or inclusive financing is the delivery of financial services, at affordable costs, to sections of disadvantaged and lowincome segments of society. There have been many formidable challenges in financial inclusion area such as bringing the gap between the sections of society that are financially excluded within the ambit of the formal financial system, providing financial literacy and strengthening credit delivery mechanisms so as to improvised the financial economic growth. Unrestrained access to public goods and services is the sine qua non of an open and efficient society. It is argued that as banking services are in the

nature of public good; the availability of banking and payment services to the entire population without discrimination is the prime objective of this public policy.

Nearly 30% of the country's population did not have bank accounts andnearly 75% did not get loans up to 2013-14.India had been currently become ninth highest number of financially excluded households in the world. The year 2015 could be watershed year for India in its quest to provide access to a wide range of financial services to all its citizens. Financial services actively contribute to the human and economic development of the society. These lead to social safety net and protect the people from economic shocks. Hence, each and every individual should be provided with affordable institutional financial products / services popularly called "Financial Inclusion" stated by Rajan, R. G.,etal (2008).

Financial inclusion has been important policy goals for quite some time. The Finance Minister has emphasized inclusion in the budget speech. The Reserve Bank of India (RBI) and senior government officials had been hintingat a "big-bang" action plan for financial inclusion to be announced by Prime Minister Narendra Modi in his Independence Day address to the nation in 2014. There were reports of the authorities getting ready with a Comprehensive Financial Inclusion Plan (CFIP) or Sampoorn Vittiya Samaveshan in Hindi, which will be breathtaking in scope and extremely ambitious.

MEANING AND DEFINITION OF FINANCIAL INCLUSION

Rangarajan's, committee, (2008), on financial inclusion defines it as "Financial inclusion may be defined as the process of ensuring access to financial services and timely and adequate credit where needed by vulnerable groups such as weaker sections and low income groups at an affordable cost. "It can be easily understood by following chart:

Figure1:Financial Inclusion

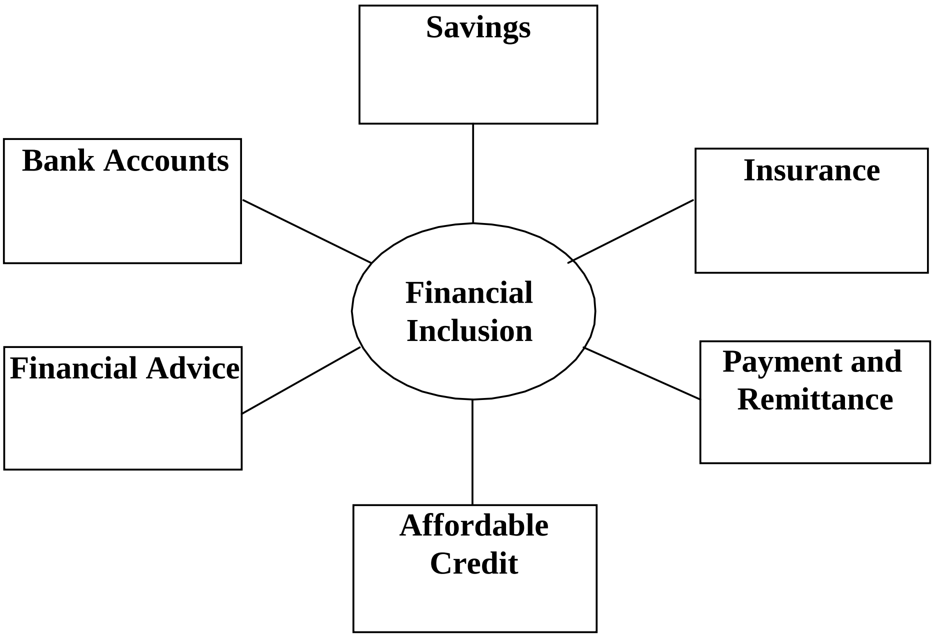

Types of Financial Exclusion

• Sections of population which does not access to formal financial system.
• Communities which has limited access to banks and other financial services.
Sections of population which has no appropriate products to choose from. Now there are a variety of reasons behind the condition of financial exclusion in India;

1. Lack of banking facilities in rural points of India
2. Financial illiteracy
3. Non-customer friendly staff
4. Complex and lengthy documentation process

5. Out dated products and services
6. Language barrier
7. Reluctance from weaker section of population to approach a ban
8. Low income standards

OBJECTIVES OF FINANCIAL INCLUSION

- Financial inclusion intends to help people secure financial services and products at economical prices such as deposits, fund transfer services, loans, insurance, payment services, etc.
- It aims to establish proper financial institutions to cater to the needs of the poor people. These institutions should have clear-cut regulations and should maintain high standards that are existent in the financial industry.
- Financial inclusion aims to build and maintain financial sustainability so that the less fortunate people have a certainty of funds which they struggle to have.

  Financial inclusion also intends to have numerous institutions that offer affordable financial assistance so that there is sufficient competition so that clients have a lot of options to choose from. There are traditional banking options in the market. However, the number of institutions that offer inexpensive financial products and services is very minimal.
- Financial inclusion intends to increase awareness about the benefits of financial services among the economically underprivileged sections of the society.
- The process of financial inclusion works towards creating financial products that are suitable for the less fortunate people of the society.

RESEARCH METHODOLOGY

Selection of the Study Area

According to the 2011 census Ujjain District has a population of 1,986,864. Roughly equal to the nation of Slovenia or the US state of New Mexico this gives it a ranking of 233rd in India (out of a total of 640). The district has a population density of 326 inhabitants per square kilometre (840/sq mi). Its population growth rate over the decade 2001-2011 was 16.11%. Ujjain has a sex ratio of 954 females for every 1000 males, and a literacy rate of 73.55%. Scheduled Castes and Scheduled Tribes make up 26.36% and 2.45% of the population respectively.

Selection of the Villages:

There are a total of 7 tehsils in Ujjain District, namely Ujjain, Badnagar, Mahidpur, Tarana, Nagda, Khacharod and Ghatiya. On a geographical basis, researcher selected Tehsil of all Ujjain district and selected randomly villages in all tehsils.

Sample Design

The main study area of the empirical research is the Ujjain district that has been carried out by taking a multi-stage random sampling method. There are 7 tehsils in Ujjain district namely Ujjain, Badnagar, Mahidpur, Tarana, Nagda, Khacharod and Ghatiya.. On a geographical basis, researcher selected Tehsil of all Ujjain district and selected randomly villages in all tehsils

Sampling Unit

The household in this study was chosen as a sample unit using the NABRAD – All India Rural Financial Inclusion Survey 2016-2017 technique. It was determined that determining the family's access to the formal financial system was more important than examining individual access to financial services. Financial services are also accessible at the household level and advantages are distributed to all family members. The Indian government targeted to give a variety of financial services to every household initially

HYPOTHESIS

1. H0: The majority of households in Ujjain District existed at a high level of the Financial Inclusion Index.

   H1: The majority of households in Ujjain District existed at a medium level of Financial Inclusion.

2. H0: There is no association between area and financial inclusion level of the household.
   H1: There is an association between the area and the financial inclusion level of the household.
3. H0: There is no significant positive relationship between Financial Product and use of financial services.
   H1: There is a significant positive relationship between Financial Product and use of financial services.
4. H0: There is no significant positive relationship between awareness and use of Financial Products and services.
   H1: There is a significant positive relationship between awareness and the use of Financial Products and services.
5. H0: There is no significant positive relationship between difficulties in using various financial Services.
   H1: There is a significant positive relationship between difficulties in using various financial Services.

EDUCATION LEVEL OF RESPONDENTS

Education is a critical component of the financial inclusion process. The level of education of respondents has a direct impact on household financial inclusion. If a person is literate, he will be able to make informed decisions about how to use financial services. As one's education level rises, so does one's financial literacy. The researcher attempted to investigate the educational status of the respondents because financial literacy is an important aspect in the process of financial inclusion.
Table Number 1 shows the respondents' educational levels.

Education	Villages												
	Barlai	Dabri	Hatai	Kason	Lekoda	Mahudi	Malpura	Mundli	Narwar	Rohal Kalan	Tajpur	Tilawadi	TOT
Primary	2	1						2					5
Secondary			2		1	1			1	1	1	2	9
Higher Secondary	4	1	4	1	1	2	1	4	1	4	1	5	29
Diploma	3	3	3	1	2	1	1	2	1	5	2	1	25
Graduate	3	3	1	2	1	2	1	1	2		4	3	23
Post Graduate	1					1			1		1		4
Illiterate		1		1	1		1	1					5
TOT	13	9	10	5	6	7	4	10	6	10	9	11	100

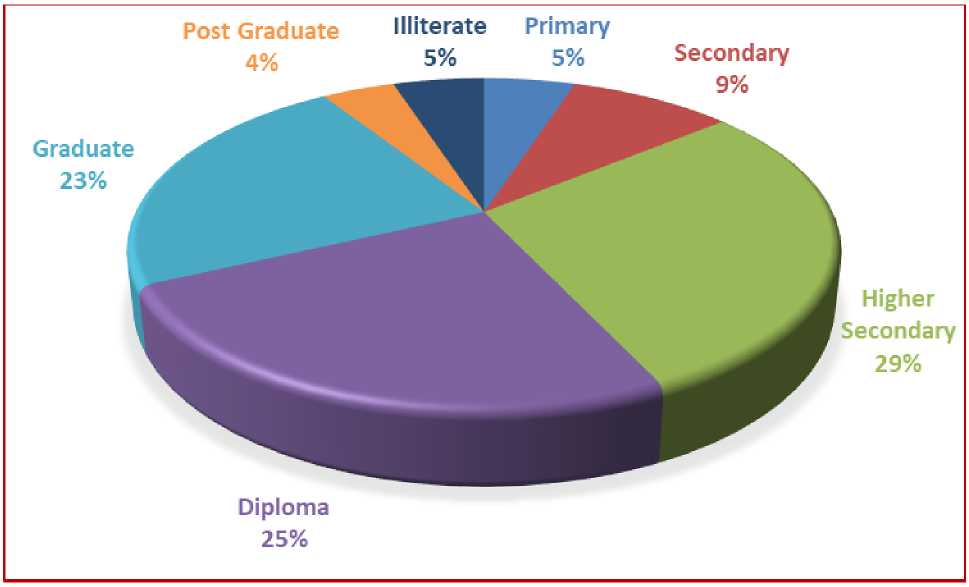

Figure shows that a maximum (29 Percent) of respondents have completed secondary education followed by (5 percent) respondents with primary education, 23 percent respondents have taken education up to Graduate level and only 4 percent respondents have taken education up to postgraduate level while 5 percent respondents are illiterate.

Sr. No	Variable	Tested by	Calculated Value	Decision
1	Financial Inclusion Level of Households	Financial Inclusion Index	58%	**H0 Rejected** H1 Accepted
H2	Area & Financial inclusion Level of Household	Chi-Square Test	0.832	**H0 Accepted** H1 Rejected
H3	Financial Product & Use of financial Products services	(P- Value) t- Test	0.390	**H0 Accepted** H1 Rejected
H4	Awareness and use of Financial Products and services	(P- Value) t- Test	0.000	**H0 Rejected** H1 Accepted
H5	Difficulties in using various Financial Services	(P- Value) t- Test	0.0028	**H0 Rejected** H1 Accepted

Table:-Hypotheses

MAJOR RESEARCH FINDINGS:

Madhya Pradesh (MP) is also one of the largest states, rich in natural resources and having more than 8 crore population in the State. MP has a banking network of 34 Scheduled Commercial Banks, 2 Regional Rural Banks, 1 State Cooperative Bank, 8 Small Finance Banks, and 3 Payment Banks. Banking services in the state is covered through a network of 8,023 branches, of which 34% are working in rural areas and 66% in semi-urban and urban areas. Public Sector Banks (PSB) constitute 50% of banking network, followed by Private sector banks (17%), RRBs (16%), Cooperative banks (11%), and SFBs (5%) (SLBC Report, 2021 and 2022). PMJDY has brought the unbanked into the banking system, expanded the financial architecture of India and brought almost everybody into the ambit of financial inclusion. Financial inclusion is not only restricted to accessibility of financial services, barriers in availing financial services along with usage, quality are equally important (RBI, 2021).

SUGGESTIONS:

Few important suggestions have been made on the basis of fieldwork observations, interviews of respondents which have been summarized as follows.

1. Internet and mobile banking both provide consumers simple remittance options. People need to be made aware of the benefits of using Internet and mobile banking. Moreover, it is necessary for Mobile Banking & Internet Banking to work in regional languages. In a remote location, the leading bank must also provide mobile ATM facilities.
2. The secondary and higher secondary levels should contain a required curriculum on financial products in order to increase financial literacy.
3. The population must be prepared to use a variety of financial products.
4. Cyber Security needs to be made available to users and user knowledge of its usage needs to be raised in order to increase the use of mobile banking and online banking.

CONCLUSION:

The goal of this study was to find out how people in Ujjain District are getting access to financial services. The government of India, the Reserve Bank of India, and NABARD has all taken steps, according to the report, to make sure that more people in India have access to financial services. The Financial Inclusion process is done for both sides. The goal of household financial inclusion will not be met if there are financial institutions but people can't use the different financial services they offer. On the one hand, it was found that while India has a strong supply side of financial inclusion, the demand side is too weak. A bank account is not the only way to tell if a

household is financially included. More important for increasing household income and, in turn, raising the standard of living is the availability of cheap loans from institutions. For financial inclusion to happen, financial services must be made available to more people.

REFERENCES:

1. Chakrabarty,K.C.(2011),FinancialInclusionandBanks-IssuesandPerspectives,DeputyGovernoroftheReserveBankofIndia.
2. Demirguc,KuntandKlapper,L.,(2012),'MeasuringFinancialInclusion', PolicyResearchWorkingPaper,6025,WorldBank.
3. King, Robert G. and Levine, R., (2013), 'Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right', the Journal of Economics, Vol. 10 (3), pp. 30-38.
4. Leeladhar, (2013), 'Taking Banking Services to the Common Man - Financial Inclusion', The Journal of Economics, Vol. 16 (1), pp. 85-92.
5. Mahendra, S.D., (2014), 'Financial Inclusion: Issues and Challenges', Economics Political Weekly Vol. 41 (4), p. 28.
6. Mohan, R., (2009), Economic Growth, Financial Deepening and Financial Inclusion, Deputy Governor, Reserve Bank of India.
7. Nitin, Kumar, (2013), 'Financial Inclusion and its Determinants: Evidence from State Level Empirical Analysis in India', Economic and Political Weekly, Vol. 10 (2), p. 15.
8. Rajan, R. G. and Zingales, L., (2008), 'Financial Dependence and Growth', American Economic Review, Vol. 88 (3), pp. 59-65.
9. Rangarajan, Committee, (2008), Report of the Committee on Financial Inclusion, Government of India.
10. Roy, Dabesh, (2010), Financial Inclusion in India-Emerging Profitable Models, General Manager, NABARD.
11. Nagaraja, S., Pallavi and Kusugal, S., (2012), 'Financial Inclusion and Rural Development', The Journal of Economics, Vol. 12 (2), pp. 60-65.
12. PalRandPalRupayan(2012),'Income RelatedInequaltyinFinancialInclusionandRoleofBanks:EvidenceonFinancialExclusioninIndia, UPUEA,Economic JournalVol.8.
13. Acharya, N. (2008). Microfinance and Rural Poor in Orissa, MF and Rural Development, New Delhi, New Century Publications
14. Chakraborthy, K.C.(2007). Financial Inclusion: Reaching the Unreached. B. Sujatha (Ed.), Financial Inclusion - Concepts and Strategies, Hyderabad, ICFAI Books, ICFAI University PressChandrasekhar (2007). Financial Inclusion: Banking for All, MBA review, Hyderabad, ICFAI University Press, July.
15. Das, S.K., Nanda B.P., &Rath, J. (Weds), (2008). Micro finance and rural development in India, New Delhi, New Century Publications
16. Swain, K. &Nayak, G. (2008). Micro Credit through SHGs, MF and Rural Development, New Delhi, New Century Publications.
17. Sharma priyanka(2016) ,study on impact of financial inclusion in rural development,
18. Shabna mo l(2014)Extent of financial inclusion among households of rural Kerala .International journal for economic and business review ,volume 2,issue 9 Gomathy M(2015) An Overview of Financial Inclusion and rural development in India IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM),VOLUME 17,ISSUE 8TT

WARTS AND ITSMANAGEMENT IN HOMOEOPATHY

Dr. Sajeed Khatik
(Md Part 2)

Guide

Dr. Chimanlal Rajpal
Dept. (Paediatrics)
Guru Mishri Homoeopathic Medical College and PG Institute, Shelgaon, Jalna.

ABSTRACT:

Warts are benign tumours caused by DNA viruses i.e. Human papilloma viruses. Overall prevalence is known to be around 7-10% of the population. It is essential to get rid of the disease as soon as possible because the affected person suffers from cosmetic disfigurement with pain and remains as a potent source of transmission to others leading patients to go for drastic measures such as cauterisation and various oils and ointments costing them a huge sum, homoeopathic drugs, on the other hand are cost effective and easy to take having no side effect. A case of multiple filiform warts on face of a 40 years old man responded commendatory with individualised medicine *Causticum* in 1M potency followed by 10M potency. Photographic evidence was maintained. The case report suggests that a single medicine in higher potency have effective role in treatment of case of wart when generals are matching with remedy.

KEYWORDS: *Causticum, Filiform Wart, Homoeopathy*.

INTRODUCTION:

Warts are commonly known as benign tumors that commonly involve the skin and other epithelial tissues, caused by DNA viruses i.e. Human papilloma viruses. [1] The diagnosis is based on clinical examination and usually straight forward by visual inspection. Indications for treatment include pain, interference with function, cosmetic embarrassment, and risk of malignancy.[2] Clinically, three types of warts are encountered in dermatology practice – common warts, plantar warts and genital/anal warts. They may be soft, hard, rough, smooth, scaly, flat etc. which are mainly determined by the type of the virus and the location.[3] Though sometimes, it is a self-limiting disease but on an average it takes about 1-2 years for resolution,[3] during which the affected person suffers from cosmetic disfigurement. Thus it is essential to get rid of the disease as soon as possible.

CASE REPORT:

The reported case is 40 years old, vegetarian, male, businessman by profession, belonging to a middle socio-economic family, residing in urban area who came to our OPD 03/08/2022 with the following complaints of multiple filliform warts on face since three and half years with slight itching when exposed to dust and sun light. Largest wart up-to 0.9 cm, rest are small. Rough skin around warts with spiky appearance and smooth surface.

Associated complaints are intense pain in both lower limbs for last 1 year with > by warm water application++, hot
fomentation++

Ringing in both ears for last 6 months with sensation of ringing sounds which lasts for 45 seconds only.

History of presenting complaints: Patient was apparently well three and the half years back. One day patient noticed a red, small; wart on chin area and almost after half or 1 month second wart was noticed in the same area. Pain in lower limbs started after typhoid fever and ringing in ears started suddenly one day. No causation identified.

Treatment History: For warts, he took ayurvedic treatment for 1 month. No relief. After that started taking home made remedies with no improvement and warts were increasing in numbers. No treatment taken until now for pain in lower limbs and ringing in ears.

Patient as a whole:

- Appetite- 3 meals/day, 2-3 chapati/meal, satisfactory
- Thirst- Thirsty, drinks cold water of 1-2 glass of water at interval of 1-2 hour. Highly desire for cold water^{++} (matkekapaani) even in winter season
- Desire – Salty food $^{++}$, he always craves for salty food.
- Aversion – Sweets^{++}
- Stool- Constipated for 10-12 years. Goes for motion daily but passes hard stool. Taken Ayurvedic and home- made remedies for constipation. Got relieved only for sometimes but complaints appear as treatment stops. Now patient is habituated to constipation.
- Perspiration- Generalized without any peculiar odor.
- Any tendency/suppuration- Suffers from cold easily at slightest change of weather.
- Addiction- Tea. Causes headache if does not take. 6-8 cup/day
- T/R- Ambithermal

Past history: Had typhoid 2 years back.

Took allopathic treatment and got relieved.

Family history:

- Mother**-** Diabetes mellitus for 8 years, taking allopathic medicines
- Father- Hypertensive **for**12 years, taking allopathic medicines•Wife- Healthy and alive
- Children- Healthy and alive

Mental generals: Highly anxious for future that what will happen? How my children will survive? as he has small business. Sometimes unable to earn sufficient money. Due to Covid, business did not run properly.

He is facing financial problems. (Patient was continuously talking about future only). Emotionally very weak. Gets emotional easily and over small matter. He may cry in front of anyone. Forgets easily.

DIAGNOSIS:

Warts.

PHASE OF DISEASE:

Chronic.

MIASM:

Psychosis

SUSCEPTIBILITY: Low

REPERTORIAL TOTALITY-

Mind- weeping at trifles
Mind- fear of dark
Mind- Weakness of memory
Generals- Aversion – sweets

Desire- cold drinks and salt
Constipation- chronic.
Stool- Hard
Extremities- pain in lower limbs > warm application
Ear- ringing noises
Face- warts.

TREATMENT-

Causticum 1M stat.
Placebo 30 3 times daily for 14 days

Date	Symptoms	Prescription	Justification 4, 10-12
3/08/2022 17/08/2022	Multiple warts on face. No apparent change was seen in the lesions. Bleeding while shaving occurred once last week. Slight relief in pain in lower limbs.	Causticu 1m stat, Placebo 3 3 times d For 14 da a day	 Although no changes observed in lesions initially but after considering the action of medicine, only phytum is given.
31/08/2022	No change was seen in the lesions. > ++ in pain of lower limbs. Ringing in ears same.	30 three day Placebo for times a 14days	Placebo is given again as slight improvement in other symptom was observed.
14/09/2022	Lesions seems to be drying up slightly. > ++ in pain of lower limbs. Ringing in ears same.	Placebo 30 three day times a for 14days	Changes observedand placebo was given.
28/09/2022	Smaller lesions have dried up and a 2-3 disappeared, but no apparent changes in a few lesions. No itching in lesions while exposure to sun. > +++ in pain of lower limbs. Slight relief in ringing of ears.	Placebo 30 three day times a for 14days	Changes observedand placebo was given.
12/10/2022	Lesions drying up. Appearing smaller in size.	Placebo 30 three day times a for 14days	Changes observedand placebo was given.
26/10/2022	> +++ in pain of lower limbs. Relief in ringing of ears. But no further improvement in lesions.	Placebo 30 three day times a for 14days	Changes observedand placebo was given.

09/11/2022	Status quo.	*Causticum* 10M/1dose Rubrum30 three times a day for 14days	Potency case increased in of no further improvement.
23/11/2022	Lesions drying up. Markedly improvement in pain of lower limbs and ringing of ears. (figure 57)	Placebo 30three day times a for 14days	Changes observedand placebo was given.

BIBLIOGRAPHY:

1. Banerjea S. (2011)Miasmatic diagnosis. New Delhi: B. Jain; 4th ed. Pp 175.
2. Hahnemann S.(1995) The Chronic Diseases: Their peculiar nature and their homoeopathic cure sed. B Jain Publishers (p) Ltd, New Delhi. P239.
3. Kent, James Tyler. Lectures on MateriaMedica.Delhi,India: B. Jain Publishers, 2004. Pp 398
4. Khanna N. Illustrated synopsis of dermatology & sexually transmitted diseases. 5th ed. Reed Elsevier Pvt. Ltd, New Delhi. 2016. P-29.
5. Rapid Aid to Drug Aimed Research 10.0.28 software version, RADAR repertory programme;
6. Roberts H. The principles and art of cure by homoeopathy. B Jain Publishers (P) LTD; Reprint 2004. Pp 236
7. Sekhar Namburi U, Babu G, Omprakash. A review on management of warts in Ayurveda. AYU (An International Quarterly Journal of Research in Ayurveda) 201132(1):100.
8. Warts: Overview [Internet]. Cologne, Germany: Institute for Quality and Efficiency in Health Care; 2019 [cited 11 November 2020]. Available from: https://www.ncbi.nlm.nih.gov /books/ NBK279586/
9. Warts: Overview [Internet]. Cologne, Germany: Institute for Quality and Efficiency in Health Care; 2019 [cited 11 November 2020]. Available from: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/ NBK279586/

ORGANIC FORMING IN INDIA

Shri. Nandakumar T Dinakar
Assistant Professor, Department of Economics,
KLE's SSMS College Athani, Dist:Belagavi, State: Karnataka

Abstract

Food quality and safety are the two important factors that have gained ever-increasing attention in general consumers. Conventionally grown foods have immense adverse health effects due to the presence of higher pesticide residue, more nitrate, heavy metals, hormones, antibiotic residue, and also genetically modified organisms. Moreover, conventionally grown foods are less nutritious and contain lesser amounts of protective antioxidants. In the quest for safer food, the demand for organically grown foods has increased during the last decades due to their probable health benefits and food safety concerns.

Organic food production is defined as "cultivation without the application of chemical fertilizers and synthetic pesticides" or "genetically modified organisms, growth hormones, and antibiotics". The popularity of organically grown foods is increasing day by daydue to their nutritional and health benefits. Organic farming also protects the environment and has a greater socio-economic impact on a nation. India is a country that is best with indigenous skills and potentiality for growth in organic agriculture. Although India was far behind in the adoption of organic farming due to several reasons, presently it has achieved rapid growth in organic agriculture and now becomes one of the largest organic producers in the world. Therefore, organic farming has a great impact on the health of a nation like India by ensuring sustainable development.

Keywords: food safety; organic food; biodiversity; sustainable farming; conventional farming.

Introduction

Agricultural development policy in developing countries like Indiafocus on increasing the productivity of the land under cultivation, with lower costs, higher efficiency of products with little or no damage to both humans and the environment. Organic farming systems have attracted increasing attention over the last one decade because they are perceived to offer some solutions to the problems of agricultural sector. Organic farming has the potential to provide benefits in terms of environmental protection, conservation of non-renewable resources and improved food quality. and Organic farming is a societal need; it is not only from the consumer's perspective but also from a farmer point of view. For the transformation of rural agriculture into a well sustainable agriculture, organic farming might become a one which can build a plinth for sustainable agriculture and reduce conversion cost and maintain the sustainability of soil. India is home to 30% of the total organic producers in the world, but accounts for just 2.59% (1.5 million hectares) of the total organic cultivation area of 57.8 million hectares, according to the World of Organic Agriculture 2018 report. Pandey and Sengupta(2018) (A majority of the farming community is resource poor and purchasing fertilizers and chemicals in adequate quantities is beyond their capacity, thus encouraging organic farming. Moreover, Organic farming is favourable for small and marginalagriculture land holders.

Objectives of Organic Farming :

- Increase genetic diversity.
- Promote more usage of natural pesticides.
- Ensure the right soil cultivation at the right time.

- Keep and build good soil structure and fertility.
- Control diseases from the insecticides.

Methodology :

Soil management and construction of soil fertility is the primary technique of organic farming in India. After cultivation of land soil loses its nutrients and it fertility goes down the process in which soil is recharging with all the necessary nutrients is called the soil management or protecting the soil fertility.

Organic Farming uses and fallows the natural ways to increase the fertility of soil.

- The principle methods of organic farming includes such as –
  Crop rotation, green manures, compost biological pest control and mechanical cultivation.
- Organic Farming system fallows the fallowing methods

1. Organic farming
2. Cropping system
3. Agroforestry
4. Ecosystems, natural fertilizers
5. Tillage
6. Livestock

Meaning of Organic Farming :

Meaning : Organic Farming is nothing but ecological farming or biological farming.

OR

"It is an agriculture system, that uses fertilizers of organic origin like, compost manure, green manure, cattle dung and also an fertilizers of crop rotation" .

Definition of Organic Farming :

Organic farming is defined as the farming should be done by using natural fertilizers with out using the artificial fertilizers and control insecticides.

Functions of Organic Farming :

- Organic farming helps in keeping agricultural production at a sustainable level.
- It reduces the cost of agricultural production.
- It maintain and improves the fertility of soil.
- It helps to optimum utilisation of natural resources.
- It helps in conserving for future generation.
- It reduces the soil erosion.
- Organic farming practices helps to meet local production conditions and satisfy local markets.
- It recycles animal wastes, back in to the form.

Advantages of Organic Farming :

- Prevent residues in the food material and also toxic material present in the food material
- And also prevent different types of the pollutions.
- The foods become healthier natural and tasty.
- Prevent residues present in the food material.
- This type of farming should be eco-friendly should not affect the environment.
- We should decrease the soil degradation.
- No effect to the biological diversity in the system.

- By the organic farming we should get products they could not have any chemical residues and toxic substances.
- Instead of using the the artificial fertilizers and insecticides in the organic farming natural fertilizers like bio compost and others are been used.
- Due to the use of natural fertilizers no pollution will occur and no residues in the food.

Organic Farming programs :

- National project on organic farming (NPOF)
- National horticultural mission (NHM)
- National project on management of soil health and fertility (NPMSH and F)

There was an organization called national organic farming association (nofa) it will educate the farmers regarding the importance of organic farming and it will release monthly magazines, yearly calendars and also give training to the farmers.

Disadvantages of Organic Farming :

- Organic manure isn't profusely on the market and on plant nutrient basis it should be dearer than chemical fertilizers if organic inputs square measure purchased.
- Production in organic farming declines particularly through out the primary few years, that the farmer ought to be premium costs for organic manufacture.
- The rules for organic production, processing, transportation and certification etc square measure on the far side the understanding of normal Indian farmers. Selling of organic produce is additionally not properly efficient.
- Lack of technology information.
- Organic materials square measure large nature, terribly tough to store and high in worth.
- Bio management agents square measure on the market with solely a number of hand picked insect pests.
- Organic food is dearer than typical food as a result of farmers don't get the maximum amount out of their land.
- Needed sure-handed labour.
- There are not any subsidies offered for many organic farming.
- Organic farmers should have specific information concerningthelocalized growing system.
- Organic farms and foods should under go a tight certification method.
- Due to the need for more labours for working labour the cost is also high.
- It takes a complete conversion of typical farming into organic farming.
- Formers have not get any package for absolutely adopted organic farming.
- It needed a lot of work to supply product that square measure able to sell.
- Organic crops typically spoil quicker as a result of typical foods square measure treated with waxes or preservatives to keep up their freshness throughout the shipping process.

Suggestions to improve the Organic Farming :

- ➢ Start with a plan.
- ➢ Consult other organic formers.
- ➢ Know the correct time to plant.
- ➢ Wait until the soil temperature is optimal for germination.
- ➢ Increasing nutrients in the soil through cover crops, manure,etc.
- ➢ Consider the climate.

- Consider other eco-friendly options, too.
- Introduce friendly insects.
- Know the certification requirements.

Discussion :

Organic farming has several advantages over the conventional one apart from the protection of both the environment and human health. It helps to improve soil fertility, better water quality, protection of soil erosion, and generation of rural empowerment.The organic farming keeps soil healthy and maintains environment integrity to promoting the health of consumers.

Today in the market organic product is growing all over the world including India.

Conclusion :

Organic farming yields more nutritious and safe food. The popularity of organic food is growing dramatically as consumer seeks the organic foods are to be healthier and safer. Thus, organic food perhaps ensures food safety from farm to plate. The organic farming process is more eco-friendly than conventional farming. Organic farming keeps soil healthy and maintains environment integrity thereby, promoting the health of consumers. Moreover, the organic produce market is now the fastest growing market all over the world including India. Organic agriculture promotes the health of consumers of a nation, the ecological health of a nation, and the economic growth of a nation by income generation holistically. India, at present, is the world’s largest organic producers and with this vision, we can conclude that encouraging organic farming in India can build a nutritionally, ecologically, and economically healthy nation in near future.

Reference :

1. http://www.nabord.organ>file
2. http://www.acatemic.oup>article
3. http://vikaspdia.in>agricuture
4. http://www.dedellseeds.com/resource/organic-farming-tips
5. Google, Wikipedia
6. News paper and journals

"A Scrutiny on Factors affecting the Academic Achievement of Elementary SchoolStudents of Vijayapur District of Karnataka"

Dr. Chandrakant Bandappa

Assistant Professor of Psychology, GovernementFirst Grade College, Vijayapur- 586101 Karnataka.

Abstract:

The premier point of the review was to explore and break down the relationship between General Mental Capacity, Interest, and home environment with Scholarly Achievement. Methods: The members were 110 understudies drawn from three KendryaVidyalayas of Vijayapur District. Their ages went somewhere in the range of 13 and 14 with a mean period of 13.6 years. Two approved instruments were utilized to get reactions from the members General mental capacity test ready by R. K Tandon (1972), Multiphasic Interest Stock by S. K. Bawa (1998), and Home Environment Inventory by K S Mishra (1989) managed by chosen test. While their yearly assessment grades class VII were considered as scholastic achievement.Findings: Four significant speculations were planned and tried at 0.01 degree of importance. Pearson-Second Relationship Co-productive and t-tests were utilized to investigate the information. The review uncovers that Overall Mental Capacity, home environment interest, and scholastic accomplishment are essentially and decidedly connected. While the high score of young ladies shows that they are better than young men.

***Keywords**: General Mental Capacity, Orientation, Home Climate, Interest, and Scholarly Accomplishments.*

Introduction:

The scholarly accomplishment of understudies particularly at the grade school level isn't just a pointer to the viability or in any case of schools yet a significant determinant representing things to come of young people specifically and the country overall. Learning outcomes have become a characteristic that is significant to everyone, and this is the reason why academics have been working to identify elements that hinder excellent scholarly performance (Aremu&Sokan, 2002). This peculiarity has been variedly alluded to in writing as a scholarly accomplishment, or educational work. The scholastic accomplishment of students has stood out among researchers, guardians, strategy creators, and organizers. Adeyemo (2001) believed that the significant objective of the school is to pursue the accomplishment of scholarly greatness by understudies. As per him, the school might have other fringe goals yet accentuation is constantly put on the accomplishment of sound grants. Furthermore, essentially everyone worried about schooling puts a premium on scholastic accomplishment; the magnificent scholarly accomplishment of kids is many times the assumption for guardians (Osiki, 2001).

Orientation is one of the individual factors that have been connected with the distinctions tracked down in persuasive working and scholarly accomplishment. Different researchers have exhibited the presence of various attribution designs in young men and young ladies, to such an extent that young ladies will generally give more accentuation to exertion while making sense of their presentation (Lightbody, Siann, Stocks, and Walsh, 1996; Georgiou, 1999; Powers and Wagner, 1984), young men advance more to thinking capacity as the reason for their scholarly accomplishment (Burgner&Hewstone, 1993). Many investigates have additionally brought up that

young ladies typically make outside attributions for triumphs and disappointments, and that when they make inner attributions, these allude not such a huge amount to exertion, but to capacity (Wiegers&Friere, 1977; Postigo, Perez &Sanz, 1999). Nonetheless, young men for the most part property triumphs to stable inward causes like exertion, in this way showing an attributional design that empowers them to improve their own picture of themselves (Smith, Sinclair and Chapman, 2002).

Explores distinctions in sexual orientation in mental cycles, scholarly capacities, areas of interest, cliché view of each day's ways of behaving, and the capacity to perform different errands has been disregarded region. Two speculations making sense of character contrasts among people have been proposed. The first recommends that the male is the prototypical human, and females ought to be figured out as compared to men. The second talks that men address the mental area, which is emphatically esteemed in Euro-American culture, and ladies address the less-esteemed emotional domain (Klein, 2004). The distinctions in the academic accomplishments of young men and young ladies are for the most part ascribed to natural causes as well as to social and generalizations (Klein, 2004).

The impact of home climate on understudies' scholastic accomplishment at the singular level is as yet common, however less solid in a large part of the writing. There is a consciousness of the significance of the home climate or family structure on the understudy's scholastic accomplishment. The home affects the understudies' mental, personal, social, and financial state. From the perspective of Ajila&Olutola (2000), the condition of the home influences the person since the guardians are the main mingling specialists in a singular's life. This is on the grounds that the family foundation and setting of a youngster influence his response to life circumstances and his degree of execution. Albeit, the school is answerable for the encounters that make up the singular's life during school periods, guardians and the singular's encounters at home assume enormous parts in building the character of the youngster and making the kid what he is. Accordingly, Ichado (1998) presumed that the climate in which the understudy comes from can significantly impact his presentation in school.

The condition of the home might influence individuals since the guardians are the primary mingling specialists in a singular's life. This is on the grounds that the family foundation and setting of a kid influence his response to life circumstances and his degree of scholastic accomplishment. Since no country can transcend the degree of training of its residents.

Interest is characterized by Hurricane Global Corp. (2004: 662) as the ―attention with a feeling of concern; energetic compassion or interest; and the ability to energize or hold such consideration (in something). "Interest expects a huge part in the space of cerebrum science as different voyagers have shown that it is associated with character, motivation, wisdom, progression, feeling, vocations, style, lead, recreation exercises, thinking, and information taking care of (Silvia, 2006). A couple of studies have viewed interest as a variable that generally impacts perusing and text handling. However there is proof that enticing subtleties of interest have an unfavorable impact as it hinders perception; interest advances understanding and memory because of multiple factors: interest builds consideration regarding a text; interest makes individuals process a text all the more profoundly; and interest advances great meta-mental procedures" (Silvia, 2006).

"Passion in learning may be a very dynamic response mental quality, a really fantastic data emotion, as well as a tremendously appealing unusual inclination, an energy of essentially being joyful, reinforced, and prompted to cognitively process the data a faster as well as more accurately despite ideal use of neuromotor attributes like identity abilities, consciousness, working harder and

more intensely" (Kpolovie, 2010a). He suggested the need of directing more exploration to discover the genuine job that interest in learning plays in understudies' scholarly achievement at all levels of the schooling system.

The nature and strength of one's advantage in learning and in tutoring might address a significant part of the character (Anastasi&Urbina 2007). The trademark, interest, may considerably impact instructive and word-related accomplishment, relational relations, the happiness one gets from relaxation exercises, and other significant periods of everyday living. Values are plainly connected with life decisions and are in many cases examined related to interests and inclinations. From the viewpoint of the understudy and what he expects to accomplish instructively, thought of his advantage may be of commonsense importance. The interest should show up for him to commit time for his review.

Developing information prompts developing interest as new data improves the probability of contention (i.e., the struggle of running over reality or thought that doesn't squeeze into what the individual has as of now educated) (Silvia, 2006; Paul, 2014). The more an individual knows or finds out about space, the really intriguing the space becomes to him. This is most likely in view of the peculiarity of really picking up and prompting more inquiries, which thusly increments learning.

Accordingly, this study is set to examine Insight, Interest, Orientation, and Home climate as corresponds to understudies' Scholarly accomplishments. The home climate is unequivocally connected with many proportions of life as a youngster's mental and scholastic accomplishment, including intelligence level (Liaw and Streams Gunn, 1994; Smith, Creeks Gunn, and Klebanov, 1997), accomplishment test scores (Creeks Gunn, Guo, and Furstenberg, 1993), grade maintenances and utilitarian proficiency (Baydar, Streams Gunn, and Furstenberg, 1993). These impacts are normally very significant: in one review, SES was found to represent around 20% of the change in youth level of intelligence (Gottfried, Gottfried, Bathurst, Guerin, and Parramore, 2003.

The most recent twenty years have been given to tending to orientation imbalance in training (Nayar U 1996). A few examinations have shown all-time low cooperation of ladies in schooling. Teachers have hence exhausted gigantic endeavors in the investigation of the individual variables influencing scholastic accomplishment. A rich gathering of clarification of causes, comprehension of cost to the general public, and conceivable mediation have achieved a few explore, studios, classes, and preparing around here.

Significance:

Teachers have exhausted exceptional efforts in concentrating on the individual variables of the scholastic accomplishment of understudies. Sex-related issues have contributed enormously to the production of orientation emergencies by giving inconsistent open doors to guys and females. Similarly, gender and home climate contrasts in scholarly accomplishment will offer teachers of youthful young people provocative data on suggestions and direction explicit headings to take; the need for guardians to be presented to nurturing abilities and their obligations towards their kid's scholastics; guardians will actually want to empower and uphold their youngsters learning through the acquisition of learning materials and utilizing of different learning sites and that learning is verifiable for both the genders.

Research Questions:

The accompanying four exploration questions directed the review.

- Is there a distinction between the scholastic accomplishments of young men and young ladies?

- What is the connection between students'General Mental Capacity and their scholastic accomplishment?
- What is the connection between interest in learning and scholastic accomplishment?
- What is the connection between the home environment of understudies and their scholastic accomplishments?

Research Speculations

Ho1. There is no huge contrast between the academic achievement of young men and young ladies.

Ho2.There is no huge connection between Insight and Scholastic Accomplishment of Understudies.

Ho3. There is no huge connection between Interest and Scholastic accomplishment of Understudies.

Ho4. There is no huge connection between the Home environment and the Scholastic accomplishment of Understudies.

Methodology:

The review utilized clear exploration configuration in the type of an ex-post-facto strategy. None of the factors was controlled. All things considered, an objective depiction of the peculiarity was finished.

Sample:

110 understudies from both genders (Boys=55 and Girls=55) concentrating in class VIII in KenderyaVidyalayas of Vijayapur were chosen arbitrarily for the review. General mental capacity test built by R.K. Tondon(1972), Multiphasic Interest Stock of S. K. Bawa (1998), and Home Climate Stock of K S Mishra (1989) individually were regulated on the chosen test, though their yearly assessment grades(converted into Score) of class VII were considered as a scholastic accomplishment.

Table 1: Boys and Girls' "t" Scores and Their Importance in Relation to Academic Success.

Variables	N	Mean	SD	Df	tvalue	Significant
AchievementScoreofGirlsStudents	55	479.71	20.4	108	3.99	**
AchievementScoreofBoysStudents	55	470.48	23.3			
	**.Significantatthe0.01level					
	*.Significantatthe0.05level					

Table 1 uncovers that the mean score of young men is lower than that of young ladies. It implies that young ladies are unrivaled in scholastic accomplishment. It might likewise be seen that the worth of is huge at $p < .01$ level. This shows that the accomplishment score of young ladies and young men vary essentially. Consequently, the Invalid Speculation that there is no huge contrast in the scholastic accomplishment of young men and young ladies is dismissed. Taking a gander at the scientific pictures of the mean score, it tends to be reasoned that young ladies are brilliant scholars.

Table 2: Student academic performance, home environment, general mental ability, and interest (N = 110) correlation matrix

Sl.No.	Variables	1	2	3	4
1.	Generalmentalability	1			
2.	HomeEnvironment	.80**	1		
3.	Interest	.78**	.64**	1	
4.	AcademicAchievement	.83**	.71**	.68**	

Note:**P.01,*P.05

Result Analysis:

It could be seen from Table 2 that overall mental capacity is essential and decidedly corresponded with the scholastic presentation of the understudies r = .83. Thus, it could be presumed that intelligence level and accomplishment increments or diminish relatively. In this manner, the above-expressed speculation that there is no huge connection between Broad Mental Capacity and Scholastic Accomplishment of Understudies is dismissed. Results seem, by all accounts, to be in the line with the discoveries of Tharyani, D.K. (1986), (Tyagi H. 2001) who viewed the relationship as critical between Insight and scholastic accomplishment as.

Table 2 shows that home climate has emphatically corresponded with the scholarly accomplishment of understudies (r =.71). There is no critical connection between Home climate and Scholastic accomplishment of Understudies is dismissed.

This outcome shows that the home or family structure impacts the understudies' scholarly accomplishment. It is by and large detailed that the unhelpful home climate lessens the conceivable outcomes of learning abilities. As displayed in the examination, the Home Environment of understudies is essentially connected with Scholarly Accomplishment.

These outcomes are like those of Sinha (1991) and Muola(2010) who found that scholarly accomplishment of the understudies relies upon a favorable climate. Discoveries of the current concentrate likewise will generally uphold those of Rubinstein (1996) who laid out a relationship between Home Climate and scholarly accomplishment. Bacete et.al (2001) additionally showed that the contribution of guardians in school exercises is straightforwardly connected with the scholarly accomplishment of the understudies. The current discoveries are additionally upheld by the discoveries of Murphy, S (2009) and Tyagi H (2001) who found that parental consolation has a positive and critical relationship with scholarly accomplishment.

It could be seen from Table 2 that the Interest of understudies is emphatically associated with the scholarly accomplishment of understudies (r =.68). Hence the invalid speculation that there is no huge connection between the Interest Score and the Scholastic accomplishment of Understudies is dismissed. From this time forward it very well might be reasoned that a high score in accomplishment shows the elevated degree of interest of understudies toward the examinations. The ongoing discoveries similarly will generally concur with those crafted by Harackiewicz, Durik, Barron, Linnenbrink-Garcia, and Tauer (2008) on the impact of interest on scholar and expert execution; Loewenstein (1994) on interest and interest in learning; Alamieyeseigha and Kpolovie (2013), U.S. Branch of Training (2010a; 2010b) as well as Hayden, Ouyang, Scinski, and Bielelfeldt (2011) on interest and better readiness of the U.S. labor force to secure additional abilities in science, innovation, designing and arithmetic. Emerick (2007) additionally offered observational help for relating the singular's impression of his deficiency in school figuring out how to the advancement of related interests, mentalities, and scholarly self-idea. The aftereffects of Krapp, Schiefele, and Winteler (2009) and Krapp (1999) on the gathering of variables that impact accomplishment which is generally overwhelmed by interest are additionally upheld by the discoveries in the ongoing work.

Conclusion:

In view of the prior discoveries and conversation, it very well may be presumed that this examination has for sure uncovered an overpowering lion's share of available information based proof that student's interest in learning and the home climate of understudies anticipate scholarly execution in the rudimentary level assessments led by KVS on CBSE rules in the endorsed subjects

(prospectus) that functionally comprised scholastic presentation in this review. The discoveries of this review and the relentless scholarly accomplishment of grade school understudies might be because of the genuinely great Home climate and Interest of the understudies in the examinations. Thusly, there is an expectation that the improvement in accessible facilities like free books, uniforms, instructive guidance, and noontime dinners, especially to the young lady understudies, will bring subjective changes in their scholars.

References:

1. MeenuDev,(2016). Factors Affecting the Academic Achievement: A Study of Elementary School Students of NCR Delhi, India, Journal of Education and Practice ISSN 2222-1735 (Paper) ISSN 2222-288X (Online)Vol.7, No.4,2016.
2. Adeyemo, D.A. (2001). Teachers' jobs at is faction, job involvement, career and organizational commitments as correlates of student-academic performance. Nigerian Journal of Applied Psychology, 6(2), 126–135.
3. Adeyemo, D. A. (2006). Parental Involvement, Interest in Schooling Environment as Predictors of AcademicSelf-Efficacy among Fresh Secondary School Students in Oyo State, Nigeria. Electronic Journal ofResearchinEducational Psychology,5 (1)163–180.
4. Ajila, C., & Olutola, A.(2000). Impact of parents' socio-economic status on university students' academic performance, Ife Journal of Educational Studies,7(1),31-39.
5. Alamieyeseigha, D. S. P. & Kpolovie, P. J. (2013). The making of the United States of America: Lesions for Nigeria. Owerri: Spring field Publishers.
6. Baron, R. A. (1999). Psychology. New Delhi: Prentice-HallofIndia.
7. Barron,B.(2006).Interestandself-sustained learning as catalysts of development: Alearning ecology perspective. Retrieved September 29,2014 fromhttp://www.lifeslc.org/docs/barron-self-sustainedlearning.pdf
8. Bennett, W. W. (2003). Criminal Investigation. New York: Thomson Wadsworth. Bernstein, D. A., Penner, L.A., Clarke-Stewart,
9. Burgner, D. &Hewstone, M.(1993). Young children's causal attributions for success and failure: "self-enhancingboys" and "self-derogatinggirls". British Journal of Developmental Psychology, 11,125-129.
10. Emerick, L. J. (2007). Academic underachievement among the gifted: Students' perceptions of factors that reverse the pattern. Retrieved September 30,2014 from http://www.davidsongifted.org/db/Articles_id_10178.aspx
11. Harackiewicz, J. M.; Durik, A. M.; Barron, K. E.; Linnenbrink-Garcia, L.; Tauer, J. M. (2008). The role ofachievement goals in the development of interest: Reciprocal relations between achievement goals,interest, and performance. Journal of Educational Psychology. 100(1), 105-122. Retrieved October 4,2014fromhttp://psycnet.apa.org/index.cfm?fa=buy.optionToBuy&id=2008-01796-008
12. Hayden, K., Ouyang, Y., Scinski, L., Olszewski, B. &Bielelfeldt, T. (2011). Increasing Student Interest and Attitudes in STEM: Professional Development and Activities to Engage and Inspire Learners. Retrieved September 30,2014fromhttp://www.citejournal.org/vol11/iss1/science/article1.c
13. Klein,J.(2004).Whoismostresponsibleforgenderdifferencesinscholasticachievements:pupilsorteachers? Educational Research, 46(2)183–193.
14. Kpolovie,P.J.(2007). Effect of twenty hourtraininginapplicationof SPS SindataanalysesinNigeria.MultidisciplinaryJournal ofEmpirical Research. 4(1),176-184.
15. Kpolovie,P.J.(2010).Advancedresearchmethods.Owerri:SpringfieldpublishersLtd.
16. Kpolovie,P.J.(2010a).Effectsofinformationprocessingstylesandtypesoflearningonstudents'learning. NigerianJournalofEmpiricalStudiesinPsychologyandEducation.1(11),6-16.
17. Krapp,A.,Schiefele,U.&Winteler,A.(2009).Interestaspredictorofacademicachievement:Amete-analysisof research.Retrieved September 30, 2014 fromhttp://opus.kobv.de/ubp/volltexte/2009/3352/pdf/schiefele1992_8.pdf.
18. Lightbody, P., Siann, G., Stocks, R. & Walsh, D.(1996). Motivation and attribution at secondary school: the roleofgender.Educational Studies,22,13-25.
19. NayarUsha(1994)EducationofGirlsinIndia,DWS,NCERT,Delhi
20. Osiki,J.O.(2001).Effectsofremedialtrainingprogrammeonthemanagementoflearningacquisitiondefectiveness and poor study habits problems of selected subjects in a community grammar school.NigerianJournal ofApplied Psychology,6(2) 107–115.
21. Paul, A. M. (2014). How the power of interest drives learning. http://blogs.kqed.org/mindshift/ 2013/11/how-the-power-of-interest-drives-learning.
22. Peter James Kpolovie, Inter Andy Igho Joe, Tracy Okoto(2014) Academic Achievement Prediction: Role ofInterest in Learning and Attitude towards School, National Journal of Humanities Social Sciences andEducation(IJHSSE)Volume1,Issue 11,November2014,PP 73-100.

23. Rubenstein, L. Z., Josephson, K. R., 1996;.Interventions to reduce the multifactorial risks for falling. In J. C.Masdeu,L.Sudarsky,&L.Wolfson(Eds.),
24. *Gaitdisordersofaging:Fallsandtherapeuticstrategies*(pp.309–326).Philadelphia: Lippincott-Raven.
25. Silvia,P.I.(2006).ExploringthePsychologyofInterest.RetrievedOctober1,2014fromhttp://psycnet.apa.org/psycinfo/2006-03939-000.
26. Smith, L. Sinclair, K.E. Chapman, E.S. (2002). Students' Goals, Self-Efficacy, Self Handicapping, and NegativeAffectiveResponses:AnAustralianSeniorSchoolStudentStudy-ContemporaryEducationPsychology, 27,471-485.
27. Smith, L. Sinclair, K.E. Chapman, E.S. (2002). Students' Goals, Self-Efficacy, Self Handicapping, and Negative Affective Responses: An Australian Senior School Student Study Contemporary Education Psychology, 27,471-485.
28. Tharyani, D.K. (1986) A study of the important factors affecting teacher-effectiveness of B.Ed. students, SCERT,Pune.
29. Tyagi H K .& Kumar A (2014) Influence of General Mental Ability, Study Habits, Reading ability and SES onAchievements of Students, International Journal of Education and Extension, Barkatullah University,Bhopal, Vol.2,Issue-2,ISSN2278-537X
30. Typhoon International Corp. (2004). The International Webster's Comprehensive Dictionary of the EnglishLanguage:EncyclopedicEdition.USA:Trident PressInternational.

"A Review on Priorities, Problems, and Impediments of Indian Democratic Initiatives"

Dr. Bandenawaz Korabu

Assistant Professor,Department of Political Science, Government First Grade College, Vijayapur, Karnataka.

Abstract:

The freedom of India marked the end of European imperialism and a new beginning of people's rule in India through democratic principles, values and standards. Democracy, equality and fundamental rights have become core values of the Indian constitution. The Indian Constitution has accepted parliamentary democracy because the freedom struggle has provided Indians with an experience of democratic value. Democracy believes in people and their political rights. Parliamentary democracy has taken steps to protect democratic principles, trust and values from structural flaws.In this regard, the electoral process and politics are the life and soul of consolidating the parliamentary democratic system in India. Free and fair elections are essential for the success of a democracy. Political stability can be guaranteed through the political participation of the population. The electoral system is a necessary and important tool for the functioning of parliamentary democracy. Free and fair elections are held in India at regular intervals in accordance with the constitutional values and guidelines of the Electoral Commission.In order for them to be free from defects, the electoral system must be regularly reformed. This paper assesses the needs, issues and challenges of electoral reform in India.

Keywords: *Parliamentary Democracy, Democratic Principles, Political Participation, Elections, Political Stability, Electoral Reform.*

Introduction:

The Indian Constitution of accepted parliamentary democracy and guaranteed suffrage based on universal adult suffrage. Elections are an important part of parliamentary democracy, held at regular intervals from time to time. People's faith and trust are essential to the success of parliamentary democracy.With 900 million voters, India is the largest democracy in the world. Therefore, free and fair elections are essential for political stability and a healthy democracy. Elections are essential for any political system that sees itself as democratic (Desai 2016, p. 211). In India, state governments and union governments derive their power from Indian citizens. It is the people of India who have the sovereign power to elect their representatives, form and change their government. Elected governments are accountable to the Indian people who elected them. But Indian citizens who elect representatives to form governments have no right to dismiss or remove representatives on the grounds that they are unsatisfactory in their position. In this situation, Indian citizens can vote out their MPs in the elections that are held regularly. Elections are a concrete and practical form of democracy.The consensus of Indian citizens is expressed through parliamentary elections. In other words, governments gain legitimacy through the electoral process.

The Indian Constitution introduces the First Past the Post (FPTP) voting system. The First Past the Post (SMU) voting system has many structural flaws. But there is no other option for EMS in Indian parliamentary democracy.Therefore, reforms of the electoral system from time to time are essential for a healthy democracy, Indian confidence in the electoral system and free and fair elections. The term "electoral reform" refers to changing systems of voting to make election results more attractive to the public.

One of the main drivers of electoral reform is the change in the electoral process, election financing, campaigning, and the criminalization of politics and the growing distrust of electoral commissions. Therefore, electoral reforms are essential for the proper functioning of a parliamentary democracy in India. In this regard, the Electoral Commission, the High Courts, the Supreme Court, the Domestic Law Commission, the Parliamentary Commissions and Parliament have taken many steps towards electoral reform. The main objective of this Article is to highlight the requirements, issues and challenges of electoral reform in India. There are five sections to this article.The advent is the primary section. The second part focuses on the need for electoral reform. The third part addresses the issues and challenges related to electoral reform. The fourth part focuses on the initiatives of the electoral commission, the judiciary and the legislature. The fifth part is a summary.

Objectives:

- To study the need of electoral reforms in India.
- To perceive the issues and challenges related to electoral reforms.
- To know about the initiatives adopted.

Research Methodology:

The study seeks to comprehend the significance of electoral changes in India and uses a descriptive research methodology. Content analysis is the study method used for data analysis. The study's qualitative components were taken into consideration. The study only used secondary sources for its data. Books, scholarly publications, journals, websites, and other sources of secondary material were utilized. A thorough and comprehensive literature search was done.

Essential of Electoral Reforms:

In a parliamentary democracy, representation is coupled with elections at regular intervals. Elections are the only mechanism through which representation, government formation, government control, and the rotation of political parties in power take place. Elections are therefore essential features of a parliamentary democracy. But elections alone are not a criterion for satisfying people's desires. Free and fair elections are essential for a healthy democracy.Free and fair elections go hand in hand with democracy (Baruah 2018, p. 1).

Election reforms have cleared the path for free and fair elections in this regard. The term "electoral reforms" refers to the adoption of best practices to create a more responsible parliamentary democracy, correcting structural defects, clean politics, honest politicians, upholding the confidence of the public, authentic representation, etc. We urgently need electoral reforms if a healthy democracy, at least in its functional, if not in its perfect form, should survive in the country (Chhokar 2010, p.3977). Articles 324 to 329 of the Indian Constitution deal with elections and electoral reform.

Exhibit.1:1: Elections and electoral changes under the Constitution

Transparency of Candidate Origins Liberating Electoral Processes of Muscle and Money Transparency in Election Funding Providing Information to Indian Citizens Ease of Voting Ensured Uncriminalization of Politics Maintaining Voting Secrecy Safe Elections Free and Fair , the fair registration and recognition of political parties, solving the problem of electoral blacklisting, the non-partisan role of the media, effective implementation of the code of best conduct, streamlining of electoral processes are aspects of electoral reform in India.

The need for electoral reforms was also felt, mainly to meet the aspirations of younger generations to ban the criminalization of politics, to discourage the power of muscle and money, to stop the abuse of the government machine, to restore confidence in the eyes of the Citizens strengthen the electoral commission, make the electoral commission independent and use technology in the electoral process. In 2019, the Indian people gave their verdict in the election of MPs.In the largest democratic process, almost 613 million voters exercised their right to vote. It was the culmination of a long and bitter campaign. In these elections there were problems with the EVM and the bias of the electoral commission.

Exhibit.1:2: Three major sorts of election changes are necessary.

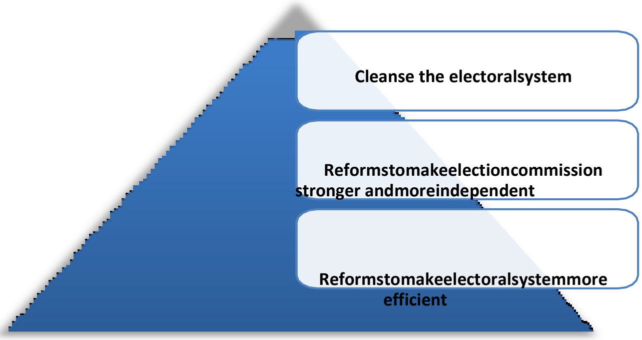

The role of the electoral commissions in the 2019 election is controversial. The electoral commission has lost its legitimacy towards opposition parties and voters. The Electoral Commission acted as a shareholder in a trading company. On the other hand, the EVM issue has shaken voters' confidence. There is therefore an urgent need to settle these matters.

Political finance reform takes time. Recent election headlines raise questions. Election investment in India wishes to be greater transparent. The implementation of the voting bond program raises serious questions. Therefore, allowing the State Bank of India, a state-owned bank and not the Reserve Bank of India, to issue election bonds raises questions.Therefore, electoral bindings are not transparent.

Problems and Challenges of Electoral Reform:

Elections are a concrete form of parliamentary democracy. The entire electoral system is included in elections. The word election was used in Part XV of the Indian Constitution. In India, the entire electoral process is based on three pillars: Article 326 of the Constitution, the Popular Representation Act 1950 and the Popular Representation Act 1951.

Exhibit.1:3: Three pillars of India's voting system are shown

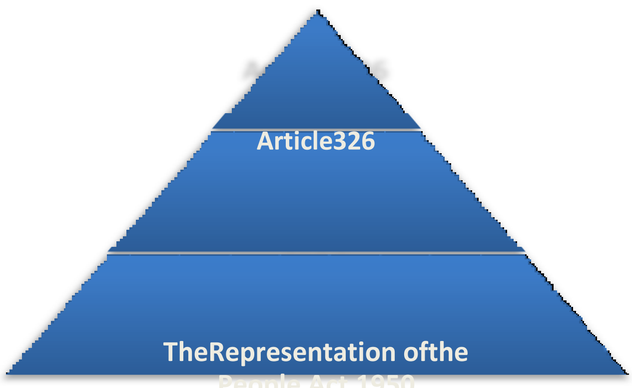

forms)

But the elections are not held under ideal conditions because of the enormous use of money power, muscle power, misuse of corporate funds, misuse of government machines, bias of the election commissioner, and other reasons. Today, Indian democracy faces major challenges. The complete collapse of political values poses a serious threat to Indian democracy. The criminalization of politics poses a serious threat to the proper functioning of democracy. According to the Democratic Reform Association, almost half of the members of the 17th Lok Sabha were prosecuted.Of the 543 elected members of the Lok Sabha, 233 are being prosecuted.

Exhibit.1.4: Members of the 17th Lok Sabha with Criminal Records

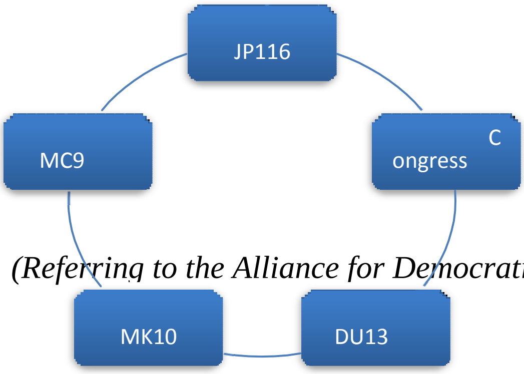

(Referring to the Alliance for Democratic Reforms)

According to the Democratic Reform Association, 29% of the elected members of the 17th LokSabha have criminal cases involving rape, murder, attempted murder and crimes against women. Since 2009, the number of MPs with serious crimes has increased by 109%. In the 2009 Lok Sabha election, 162 winners blamed each other. In the 2014 Lok Sabha election, 185 winners filed criminal charges against each other.The political parties having become a shelter home for criminals. Legislative members who are criminals now participate in the rule-making process. Before any electoral reforms, this is a big problem. There is no law prohibiting corrupt politicians from participating in the rule-making process. Booth capturing, violence, intimidation prior to elections, and victimization are mostly the result of physical strength (Goyal and Awasthi 2019, p.68).

Exhibit.1:5: Three Lok Sabha members who are criminals

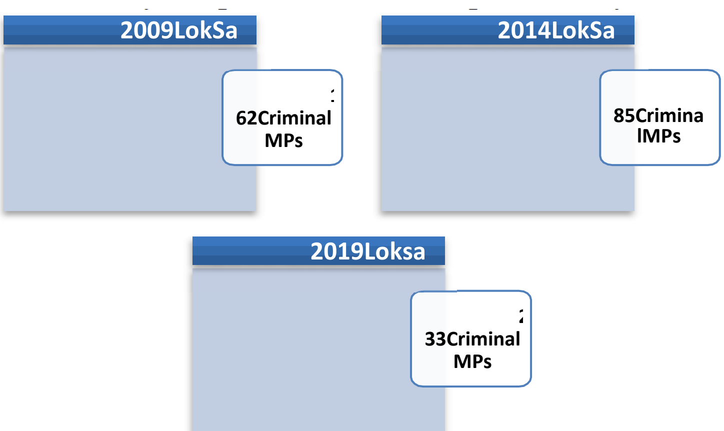

Voters should be aware of donations to political parties from different donors in a parliamentary democracy. Political funding from an unknown person and corporate houses are serious for parliamentary democracy. Corporate financing of political parties has increased since 2009. Large business houses have become effective interest groups, putting enormous pressure on the government to fulfill their economic aspirations.

Buyers of Choice Bonds are required to provide Know Your Customer (KYC) details at the time of purchase. However, the political parties of the recipients are not obliged to disclose the identity of the donors. Thus, the elective relationships themselves are opaque. The government can use other political parties as the electoral obligations rest with the SBI government. But option bonds have turned into black money laundering.Electoral commitments act as political corruption. He formalized the corruption due to the failure to disclose donors' identities. The electoral alliance system has led to money laundering. Mumbai, Kolkata and New Delhi saw an increase in election bond sales. This means that large trading houses are the main source of political funding.

Exhibit 1:6: shows how electoral bonds will finance politics in 2019.

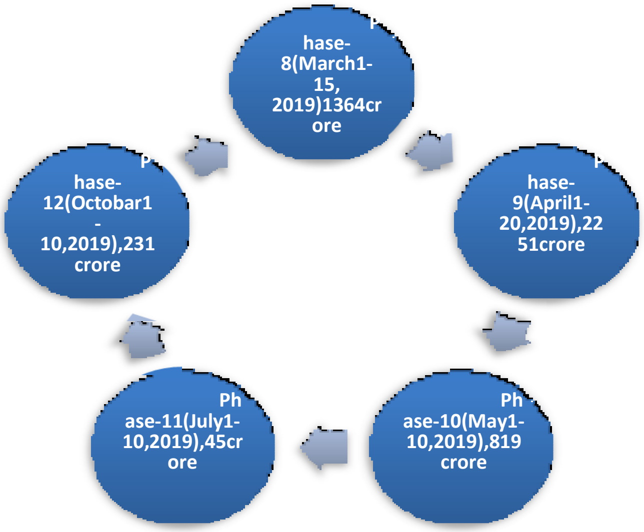

Exhibit.1:7: shows the sale of electoral bonds by city.

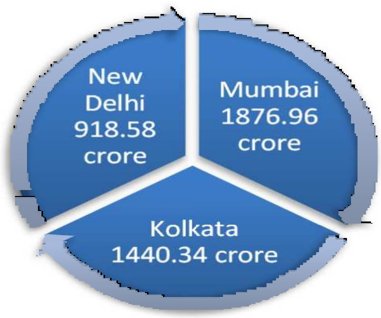

The abuse of the government apparatus is the greatest challenge of electoral reform. During elections, the government apparatus becomes the ruling party's propaganda machine (Kaur 2016, p. 257). The governing party or coalition used the government machinery to campaign and police opposition parties. Misuse of the government machinery leads to misuse of public funds.Communism, caste politics and religious fundamentalism pose a serious threat to democracy. Communism and caste politics have distracted attention from development issues. Religious polarization was a threat to India's pluralistic political spirit. Hate speech against religious communities has become a new trend in election campaigns. Hate speech has become a rallying point for election support.Misuse of the government machinery takes many forms, such as issuing government and Treasury announcements highlighting their achievements, disbursing discretionary funds available funds for ministers, use of government vehicles for acquisitions, etc. (Satish 2017, p. 299)

Paid messaging is a serious issue for electoral reform. According to the Press Council report, paid news is "any information or analysis appearing in any media (print or electronic) in return for monetary or other rewards." Lok Sabahelections in 2019. However, there is no law to address the threat encounter paid messaging.Paid news is an obstacle to free and fair elections because voters are influenced by the news. Paid information is released in the form of ads that completely mislead voters. Paid messaging is about using black money and underestimating campaign spending.

Opinion polls have become a new commitment to free and fair elections. Polls confuse voters.The polls violate that by art 19 sec 1 bed and the constitution. There should be a ban on the publication and broadcasting of polls during the electoral process. Rigged opinion polls can affect how people vote. Opinion polls often have a detrimental effect on voter consciousness.

The credibility of the Indian Electoral Commission (ECI) suffered in the last elections. ICE exercises administrative functions in the electoral process in accordance with Article 324 of the Constitution. The electoral commission is the guardian of the secret ballot. The role of some election commissioners during the election influenced the functions of the ICE. That didn't stop Prime Minister Narendra Modi from violating the exemplary code of conduct.In this case, only Election Commissioner Ashok Lavasa disagreed with the other two ICE commissioners regarding Prime Minister Narendra Modi's violation of the Code of Good Conduct. It failed to stop broadcasting political rallies live on TV channels on election days. ICE failed on this issue due to pressure from the governing party. The past six years have shown ICE's impotence. The European Citizens' Alliance cannot ensure its integrity or objectivity in its activities. Desertion is also a major concern for electoral reform. Desertion has reduced the legitimacy of democracy.

Parliament adopted a legislative approach to solving the problem of desertion. As a result, the anti-defect law was passed in 1985. The anti-defect law is contained in the tenth appendix of the constitution.The aim is to stop the political brain drain of legislators. The horse trade in the Rajya Sabha elections showed flaws in this act. Political parties circumvent the Anti-Desertion Law.

The electoral reforms: an overview:

India's parliamentary system is a model for many emerging democracies around the world. Free and fair elections are essential features of democracy.Central to India's democratic system are regular elections with the largest electorate in the world (India Election Commission Report 2016). While we are rightly proud of our democracy, there are a number of areas that need to be strengthened in order for us to realize the true potential of a well-functioning democracy (Department of Law and Justice Report 2010). The electoral process in India urgently needs fundamental changes.

Electoral reform means introducing fair electoral systems for fair elections. This also includes restoring existing systems to strengthen them and increase their efficiency (Saroha 2017).The electoral reform process is only successful if there is coordination at all levels between the electoral apparatus, political parties, candidates and the electorate (Ravikiran 2020, p. 1). The tribunal introduced many electoral reforms to strengthen democracy in India.

The legislative approach to electoral reform in India is unsatisfactory. It's just that in 1985 the Sejm passed the anti-defect law. Recently, the constitutional provision of the anti-defect law has lost its legitimacy.The goal of the Anti-Desertion Law is to prevent MPs and MPs from leaving their political party. Fighting desertion to resolve the issue of loyalty of elected officials of political parties is fraught with many problems. The issue of electoral reform has recently been taken up by many government commissions:

Exhibit.1:8: Proposals for Electoral Reforms

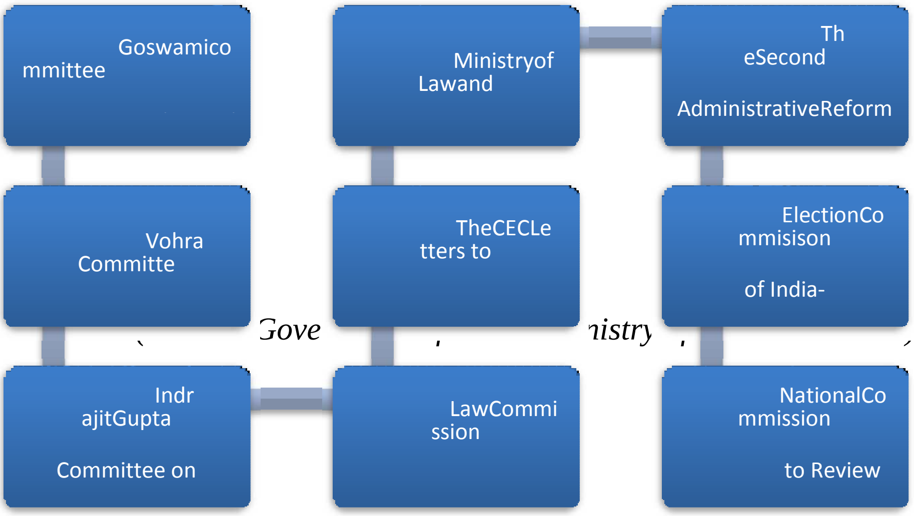

Since the 1990s, the Electoral Commission of India (ECI) has been implementing electoral reform initiatives. The role of the Indian Electoral Commission in conducting free and fair elections has become more important in consolidating Indian democracy (Venktesh 2015, p. 85). In the 1990s, Chief Commissioner for Elections (CEC) T.N.Seshan has been credited with several electoral reforms that ended abuse and provided transparency. CEC Seshan reforms are radically changing the face of Indian elections. The EBIeffectively applied the model code of conduct in the electoral process until 2014. However, the implementation of the model code of conduct during the elections was gradually subjected to the will of CEC. That's why ICE introduced election lists with photos to prevent voter fraud.Additionally, ICE has proposed linking Aadhaar to voter IDs to organize voter registers. ICE has also suggested that culpable messaging and false testimony are corrupt practices punishable by two years in prison (The Election Commission of India 2016, pp. 1-73). ICE has asked the Justice and Justice Departments to recognize corruption as a recognizable crime during the election period. ECI wants to reduce corruption to the category of "serious" crimes such as murder, dowry, deathand rape.Currently, a conviction is an election offense and grounds for disqualification. ICE has asked for the authority to de-register the party for violating voting rules. The CIS and the Supreme Court have witnessed the criminalization of the Indian political system. The Indian government set up the Vohra Committee (1993) to determine the extent of political-criminal connections. In 1993, the Vohra Commission set up by the Indian government strongly stated that the relationship between criminal organizations and political figures is strong (Ramesh 2011, p. 1326).In this context, the Supreme Court introduced a provision on the obligation to disclose the criminal record of candidates and on the limitation of convicted politicians' participation in off-screen candidates. The Supreme Court ruled in 2003 that applicants must provide an additional affidavit containing (i) information on any pending cases the court has reviewed, (ii) assets and liabilities, and (iii) education (Ministry of Law and Justice 2019).

The financing of elections has become a central issue in the electoral process. The cost of contesting the election exceeded ICE's spending limits. This has led to a lack of transparency, widespread corruption and the proliferation of so-called “black money” (Ministry of Law and Justice 2019).The Supreme Court ruled in 2018 that applicants must now identify their source of income and disclose their income. In that ruling, the Supreme Court required applicants to submit a statement of

assets, the assets of their spouse, children and other family members when completing the application.

ECI has taken steps to maintain voter confidence in using the EVM in elections. Therefore, Voter Paper Audit Trail (VVPAT) machines are used during the election process to verify that a voter's vote goes to the right candidates. VVPAT is the second line of verification. VVPATs have been used in some elections to prevent EVM hardening. There is a need to increase voter confidence and ensure transparency of voting through the VVPAT.During the 17th elections, the application "C-Vigil" was launched as a step towards strengthening citizenship. A citizen can geotag photos and report violations on the portal, with guaranteed intervention within 100 minutes of reporting.

Conclusion:

The most important feature of a democratic system is the holding of elections at regular intervals. Elections are a concrete form of parliamentary democracy. Voter approval in a parliamentary democracy is expressed through elections.The electoral process guarantees the legitimacy of government power. Regular elections are essential to maintain voter confidence. Elections have become a vehicle for political awakening. India is the world's largest democracy and has developed a mechanism for free and fair elections. However, free and fair elections are not enough for democracy.Radical electoral reforms are urgently needed to eradicate electoral abuse and clean up the system. Many problems and challenges await electoral reforms in India.

Electoral reforms are necessary for healthy democracy, the establishment of accountable government, and other goals. In India, electoral reform is not a one-off effort, but an ongoing process. Therefore, the Electoral Commission, National Judiciary Commission, Parliamentary Commissions for Electoral Reform, Legislative Acts, Supreme Courts and Supreme Court are constantly trying to reform the electoral system in India.The scope and nature of the electoral reforms require broader debate and political consensus. ICE and the Supreme Court may be the driving force behind this voting reform. But the functions of the electoral commission must be transparent and independent.

References:

1. Dr.VikashKumar, Electoral Reforms in India:Needs, Issuesand Challenges, Public Policy and Administration Research ISSN 2224-5731(Paper) ISSN 2225-0972(Online)Vol.10, No.9,2020.
2. Dash, Siddhartha (2006), "Need for Electoral Reforms", *Journal of Odisha Review*, Vol. 1, No. 1, pp. 1-14.
3. ElectionCommissionofIndia(2016),"ProposedElectoralReforms2016",*ByChiefElectionCommissionerDr.NasimZaidi*, website:https://eci.gov.in/files/file/9236-proposed-election-reforms/p.1-73.
4. ElectionCommissionofIndia(2020),"AwaitingLawMinistryNodonPollReforms:ElectionCommission",Website:https://eci.gov.in/files/file/395-awaiting-law-ministry-nod-on-poll-reforms-election-commission/
5. ElectionCommissionofIndia(2020),"ElectionCommissionofIndiaHeldDetailedDiscussionswiththeLegislative Department of Ministry of Law and Justice On Various Issues of Pending Electoral Reforms On18th February 2020", Website:https://eci.gov.in/gallery/image/1889-election-commission-of-india-held-detailed-discussions-with-the-legislative-department-of-ministry-of-law-and-justice-on-various-issues-of-pending-electoral-reforms-on-18th-february-2020/
6. ElectionCommissionofIndia(2020),"ElectionCommissionofIndiaholdsameetingwithalltherecognized National and State Political Parties at New Delhi on various electoral reforms "Website:https://eci.gov.in/files/file/5022-election-commission-of-india-holds-a-meeting-with-all-the-recognised-national-and-state-political-parties-at-new-delhi-on-various-electoral-reforms/.
7. Gehlot,S(2019),"IndiaisOverdueforanElectoralReforms",*JournalofCurrentScience*,Vol.1,No.1,pp.1-12.
8. H.M,SanjeevKumar(2016),*ContemporaryIndianPolitics:InternalDynamicsandExternalCompulsions*,PinnacleLearning:NewDelhi,pp.1-50.

9. Kaur,Hardeep(2016),"ElectoralReformsinIndia-Challenges",*InternationalJournalofAppliedSocialSciences,* Vol. 3,No.7,pp. 256-262.
10. Kumar,B.VenkateshKumar(2002),"CriticalIssuesinElectoralReforms",*TheIndianJournalofPoliticalScience,* Vol.63, No.1, pp.73-88.
11. Kumar,Ravinder(2019),"ElectoralReformsinIndia",*JournalofGlobalResearch&Analysis*,Vol.2,No.1,pp.46-51.
12. Kumar,Sanjay(2002),"ReformingIndianElectoralProcess",*EconomicandPoliticalWeekly*,Vol.37,No.34,pp. 3489-3491.
13. MinistryofLawandJustice(2010),"BackgroundPaperonElectoralReforms",*PreparedbytheCoreCommitteeon Electoral Reforms*,pp.1-34.
14. MinistryofLawandJustice(2020),"ReportsonElectoralReforms",Website:http://legislative.gov.in/reports-on-electoral-reforms
15. Pathi,Srinibas (2020),"DoesIndiaReallyNeedElectoralReforms",*MizoramUniversityJournalofHumanitiesand Social Sciences,*Vol.6, No.1,pp.1-8.
16. Ramesh,R.(2011),"HistoricalPerspectivesoftheElectoralReformsinIndia",*ProceedingsoftheIndianHistoryCongress,* Vol.72, No.2, pp.1325-1336.
17. Saroha, Jai Kumar (2017), "Electoral Reforms in India: Issues and Challenges", *Research Journal of Philosophyand Social Sciences*,Vol.43,No. 1, pp.270-276.
18. Sastry, Trilochan (2004), "Electoral Reforms and Citizens' Initiatives", *Economic and Political Weekly,* Vol. 39,No. 13,pp.1391-1397.
19. Sharma,Doli(2019),"RoleofElectionCommissioninElectoralReforms",*PramanaResearchJournal,*Vol.9,No.12,pp.48-54.
20. Singh,BimalPrasad(2013),"ElectoralReformsinIndia:IssuesandChallenges",*InternationalJournalofHumanitiesandSocial Science Invention,* Vol.2, No.3,pp.1.5.
21. Singh,Pragya(2013),"ElectoralReformsinIndia:ComparativeAnalysiswithUSAandUK",*Socrates,*Vol.1,No. 1, pp.1-12.

A Case Study of Women Freedom Fighters from Bihar

Dr. Ambuj Kumar
Assistant Professor
Dept. of Sociology, S.B.A.N. College Darheta-Lari M.U. Bodhgaya, Bihar

Abstract

India's freedom struggle was an amalgamation of numerous regional and national movements and struggles. India attained independence on 15th August 1947 after almost a century-long freedom struggle. The freedom struggle of India on a massive level can be traced back to the Revolt of 1857.

The women of Bihar have walked step to step in the national movement for freedom of India, overruling various social traditions and stereotyped mind-set of the time. Despite that we see overwhelming absence of women in intellectual history and politics. The politics of selective forgetting in the academic institution is in practice worldwide but at regional level it seems much more evident. It is indeed important and fascinating to understand our practice of writing genealogies that determines who gets remembered and who does not? Is it intentional that many women that have faded from the history were women and people from marginalised class and caste? Thus the major question is to understand the puzzle whether the absence of women in intellectual history, freedom movement and other public sphere is selective erasure or strategically constructed? The paper is an effort to understand and analyse the above puzzle and suggest serious attention in this regard.

Keywords: Freedom movement, Rigorous imprisonment, Vigour, Satyagrah, Civil disobedience.

Introduction:

Bihar is a land of rich culture and heritage. Bihar has its significant role in Indian history from Vedic age to modern India. Patna the capital, situated on the bank of river Ganga has seen many emperors and rulers ruling the state dynamically. Women has also special mark in the history. They have actively participated in each and every scenario. The same happened in the time of indepedence movement of India. The power of women actively participated in the free struggle and at the request of Mahatma Gandhi, assumed social responsibility. In the 19th century, several schools were opened in Bihar to educate women. Many educated families allow women to participate in public events. During his Bihar tour the woman began attending Gandhiji public conference. The natural consequence of this was the participation of women in political and social reforms.

Although women constitute the half of the population their position in politics, social activities and other public spheres of life have been neglible since ages. What we now call feminism came to public attention in the Eighteenth Century, most notably in Marry Wollstonecraft's "A vindication of the rights of women" (1792), where she argues for equal opportunity for women based on a rational capacity to both sexes, expressing "the wild wish to see the sex distinction confounded in society". In India 19th century was the time when social consciousness and awakening of women through various reform movement pave the way for women to participate in public life. In the social and educational history of India, Mahatma Jotirao Phule and his wife Savitri Bai Phule stand out as an extraordinary couple. They were engaged in a passionate struggle to build a movement for equality between men and women and for social justice. With regards to women in Bihar it become possible only when Mahatma Gandhi launched his Satyagrah in Champaran and called for women's participation in the freedom struggle. But not to forget that initially only the limited number upper class and caste affluent Indian women were allowed to participate in the public political activities. At that time also participation of women in public political life was not so easy. Social evils like Purdah

system and other traditional shackles of Indian society did not allowed the women to be active participant in the struggle for freedom. As a result some dominant ethnic, religious, educated affluent class women who were closely related to some top leadership were allowed to teach in newly opened nearby schools and do the other social welfare activities.

Objectives of the Study :

1. Find out women participation in the Bihar's struggle movement.
2. Analyse the role of women in Freedom Movement.
3. Influence of prominent leaders in motivation of women freedom fighters.

Methodology of the Research Study :

This study is based on descriptive research design. The researcher has taken observation methodology to find the objectives of the study. To get the almost result, secondary data is used for the study. Sample taken for the study is women of Bihar who have participated in the independence movement.

Data Interpretation & Analysis :

Generally when it comes to remember the freedom fighters from Bihar we come across big names like Babu Kunwar Singh, Rajendra Prasad, Sri Krishna Singh, Anugraha Narayan, Jagjivan Ram, Ram Subhag Singh Kameshwar Singh, Rambriksh Benipuri, Yamuna Karjee and many others. It is good that Bihar remembers their contribution for liberation of India from the British clutches. It also important to understand and need a mention here that nowadays our state institutions remember these heroes though various symbols such as statue, memorial halls, naming the roads, stations on the name of the freedom fighters. Government also actively promotes cultural activities remembering our brave fighters from Bihar. We get holidays to celebrate the birth anniversary of such leaders and spread the messages of bravery and rigour of our leader's our freedom fighters. It is also good sign that we celebrate the legacy of our freedom fighters with great respect with holidays and restricted holidays in their name such as veer kunwar singh Jayanti, Karpuri Thakur Jayanti, Anugraha Narayan Jayanti, Jai Praksh Narayan Jayanti, Rajendra Prasad Jayanti and many others. It plays significant role in shaping the memory of our future generation to remember the great fighters we had been from Bihar. But the question arises here that while remembering and celebrating the legacy of our male freedom fighters why our state institutions fail to remember or even mention the names of our female fighters from Bihar who participated in large numbers in various activities like organising women in big sabhas where our male fighters used to come and speak/address the gathering about picketing, social boycotting, raising funds, organising volunteers, spreading Swadeshi Abhiyan through Charkha Samitis, using handlooms and boycotting foreign materials. Many unknown women of Bihar heard the clarion call of Mahatma Gandhi and gave away their ornaments, pearls, diamond, bangles, and rings. They played key roles in organising meeting where Gandhi ji delivered highly inspiring speeches. However, what we see in the larger picture here in Bihar that there is the selective ignorance of the vigour of our women freedom fighters. Because what we see is the sheer absence of such names in the public sphere as compared to the respect our society gives and memory we celebrate of the male social and political activist and leaders.

Strength and Weakness of the movement

This is important to mention the limitation, strength and weakness of the freedom movement in Bihar in order to understand the role of women holistically. In the Indian national movement largely represented or given leadership role by rich, middleclass male members of society. As a result women from the same background were naturally large in umbers in the leading role. They

were educated women who took part in political activities with their male members in the family while women from the Dalit backward class who were also economically weak less involved in political activities. Yet there are historical family writing's which says that Dalit, backward women despite being educationally and economically marginalised took part in the movement in their own ways. Some of the names from Yadav, Koiri and Kurmi caste women were Radhagwalin, Ramdhani gwalin, Jambvatidevi, Muniya Devi, Prema Devi, and many others. Dalit women who were largely illiterate and socially and economically disadvantaged also participated in the political movements. Some of the names which popularly recalled were Akli Devi, Surnidevi, Vijay Musharain, Taleshwari, Hunkeri, Sampatiya, Turi, Biraji, Fulkumari, Duhiya Musmat and Lagni Devi. Apart from this women from Kol, Munda, Bheel, Tanabhagat despite being economically on the fringes took active role in the freedom movement.

There are scholarly writings and research which says that constructive works of women like Sarladevi visited at various places of Chotanagpur division, gave inspiring speeches and motivated rural women for spinning of yarn, using khaddar, boycotting govt, schools and colleges. Women like Krishna Kumari Devi, Smt. Leela Singh took active lead role in the non cooperation movement, Smt. Urmiladevi, Smt. Vindtwasini Dev from Arrah, Muzaffarour, Purnea Siwan organised demonstration against purdah and spread message of women's education.

Women came out of their purdah and participated in the non cooperation movement. Gandhi ji gave clarion call to support the movement and women from Bihar gave away their jewelleries, gold silver and pearls. They toured to various places and arranged and organised the meeting, promoted khaddar and charkha, their speeches moved the audience to tears in one of the conference in purnea smt Krishna kumari devi of chapra said that she was ready to sacrifice even her child and her husband for the attainment of swaraj, her speeches made a considerable impression on the minds of the audience

Prabhavati Devi was an Indian freedom fighter. She was married to Jai Prakash Narayan on 16th May 1920. He advised her to study and learn weaving with Charkha. The couple jointly decided not to have any children until the country was free from foreign yoke. She was arrested in Lucknow in 1932 during the call of a boycott of foreign goods. She was entrusted with the job of organizing girl volunteers by Gandhi Ji and Rajendra Prasad.

Prabhavati established Mahila Charkha Samiti at Patna to involve deserted and abandoned women in the charkha or the spinning wheel movement on the Gandhian model. When Quit India Movement started, she was arrested and sent to Bhagalpur jail. The last few years were especially painful for her as she was found to be suffering from advanced cancer. She died On 15 April 1973.

Vindhyavasini Devi dedicated herself to social work after meeting with Gandhi Ji in 1919. She became a permanent member of Congress also. Her patriotism influenced many and they unhesitatingly sent their daughters to protest the sale of foreign goods and liquor.Vindhyavasini Devi, along with other women was arrested during salt agitation in 1930. She was sent to Muzaffarpur jail in 1932 and the government declared the Kanya Swyam Sevika Dal illegal. Ram Pyari Devi was married to Jagat Narayan Lal on 12th March 1930 and on 30th March she participated in Salt Satyagraha. She was jailed for one year. She was so popular that she defeated Kisan leader Sahajanand Saraswati to become a member of the All India Congress Committee and remained a member till 1939. She was repeatedly arrested for her political speeches. Tara Rath was born in a simple family in Saran, Bihar, and got married to Phulendu Babu. She used to organize women in and around her village and accompanied her husband, on protest marches against colonial rule. They

joined the Quit India Movement of Gandhi Ji in 1942, regulated protests, and planned to raise the Indian flag on the roof of the Siwan Police Station. They managed to gather a crowd and began their march towards the Siwan Police Station, shouting `Inquilab'. When they were marching towards them, the police started lathi-charge. When the protestcould not be controlled the police resorted to firing. Phulendu was hit and fell to the ground. Undeterred, Tara bandaged him with the help of her sari and continued to lead the crowd towards the station shouting 'Inquilab' while holding the Indian flag. Her husband died, when Tam came back but she continued to support the freedom struggle. Born on December 26, 1926 in Bihar, Sinha was not aloof to the ongoing freedom struggle in the country. A student of Bankipore College in Patna, she joined the 1942 Quit India Movement at the young age of 16. The trials of Indian National Army soldiers at the Red Fort in 1945 attracted her a lot and she inclined towards politics. She was soon elected the president of the Bihar students Congress. Sinha was among those who received Mahatma Gandhi in Nalanda, who was in the region to quell the Hindu-Muslim riots during the Partition. Sinha died on August 14, 2007 in New Delhi.

This has to be accepted that the participation of women from Bihar strengthened the women's emancipation movement. As the result, women of the state and the country are not behind men in the matter of attaining education and work. Women from Bihar in spite of the government repressive policy took important role in the individual Civil Disobedience movement. Several scholarly works done on the topic depicts clearly that hundreds of women across Bihar from different districts have dedicated their life for the freedom of the country. In various movements they were physically harassed, convicted, mentally tortured, jailed, beaten up for offering Satyagrah, raising anti-war slogans, for delivering speeches and organising women.

Findings :

- The women have no doubtedly had played most significant role in the freedom movement of Bihar.
- The eminet leader and father of nation Mahatma Gandhi has given major impact on the freedom fighters.
- Women have proved to be the half of the sky and sharing their part on notable front.
- After Mahatma Gandhi visited several parts of Bihar he was able to give momentum to the indepedence movement.
- The had greater impact on the women of Bihar, they followed the path shown by Gandhi Ji.

Conclusion

In can be concluded from the study that women of Bihar has actively participated in the freedom movement of India. The history of freedom movement written so did not enumerate many of the female of Bihar who belonged to various castes and religion participated in the national movement. Their participation in the home rule movement, Non Cooperation movement, civil disobedience movement, satyagrah movement, quit India movement till the independence was increasing in numbers. They not only participated but also actively led the social reform movements. They have been actively challenging the traditional role of women, asserted from their identity; in some places they also led the male members. Despite the brutal assault of British government the Hindu and Muslim stood together and fought shoulder to shoulder and showed their rock solid unity. This is how they were able to challenge the foreign rule despite all the mental and physical torture, jail, rape, humiliation, conviction. Their unity played a vital role in building the movement and we could not have thought of independence without their conviction and selfless contribution of all the section of society but some of the names were erased from the history and from our collective

memories especially the names of fiery women's who have been in the forefront of the movement. Thus, inclusive historiography understanding the intersectionality needs to be understood carefully so that we don't do injustice to the true spirit of our women in the freedom struggle of India.

References :–

1. Agrawal, M. G. (2008). *Freedom Fighters of India* (IV Vol.) Gyan Publishing House.
2. Bose, Subhash Chandra, (1935) *Indian Struggle*, Wishart & Co. London.
3. Chandra, Bipart (1989). *India's struggle for independence*, 1857-1947, New Delhi.
4. Chandra, & Tripathi, Barun De (1972). *Freedom Struggle*, New Delhi.
5. Datta, K. K. (1957). *History of the Freedom Movement in Bihar*, *Vol–I*, *1857-1928*. Government of Bihar, Patna.
6. Gandhi, M.K. (1909). *Hind Swarajya*, The International Printing Press. Natal.
7. Nehru, Jawaharlal (1946). *The Discovery of India*, Meridian Books UK
8. Prasad, Rajendra (1946). *India Divided*, Hind Kitabs, Bombay.
9. Savarkar, Veer (1909). *War of Indian Independence*, Sethani Kampani, Bombay.
10. Sinha, S. Kumari (2000), *Women and the Freedom Movement in Bihar (1920-1947)*, Janki Prakashan, Patna.
11. Yadav Sanjay (2019). *Women Freedom Fighters of India*, Ankit Publications, Delhi.

Advertising and Consumer Choice

Dr. S. D. Pathak
Associate Professor, School of Media Studies, SRTM University, Nanded.

ABSTRACT

Advertising creativity is the product of creative activities in modern advertising operations, and it is an extremely effective and creative very of communicating advertising information A lm and television advertisement without novelty and creativity, no matter how much funds are invested, only consumes financial resources and even causes the audience to be bored. At present. there are some problems in the creativity of film and television advertisements, such as random combination, lack of core ideas and soul, and high cost of good creativity With the rapid development of communication technology, traditional media in teraction methods can no longer meet people's needs, and digital media interaction technology has emerged.

Keywords: Consumer, Advertising, Social Media

The first evidence of advertising was found among the ancient Babylonian Empire and dates back to the 3000s BC. The first advertisement in English went into print in 1472, in order to sell a prayer book. The profession of advertising began in the United States in 1841, and although it has been modified a great deal, is still around today (Robbs 12). There is no argument that the media has become a very present force in the American lifestyle, and with any form of "free" media will come an abundance of advertisements[1]

Whether we are experts on the matter or have noknowledge of it what-so-ever, it is important to really think about the role that advertising plays in our own lives, no matter whether it is negative or positive. Does advertising really affect us on some level, a level that influences our thinking patterns and even our actions? Or is it merely a communication channel between seller and consumer?

The advertising industry has been criticized by social critics for bringing materialism to its height; for replacing inner happiness and intrinsic motivation with the drive to be productive in society only in order to consume and buy happiness. By playing with emotions, stereotyping and manipulating ideas of real life situations, advertising has reduced us to the role of the "irrational consumer[2]

The opposition to all of this falls under the belief that advertising does not effect society negatively and in fact can be beneficial. John E. Calfee, a former Trade Commission Economist, argues the point that advertising is beneficial to society. He admits that the main objective of advertising is to persuade the consumer to buy a particular product, but Calfee believes that the communication lines between sellers and buyers are useful to the consumer. He uses some specific ad campaigns as examples to demonstrate the ways in which advertisements deliver what he believes to be "useful" information for the public.

According to Michael Schudson, a professor of sociology and communications, advertising has little power over the consumer, if any at all. In fact, companies may support our entertainment with their ads, while receiving little benefit at all. This is evident in the cases of sponsorship, in events like the Super-bowl or the Olympics. A market research firm did studies on sponsorship of these events and found that companies were paying much more and their ads were viewed much less than their ads on television (Schudson 1). Why would a company foot the bill to bring us free

entertainment? Critics may say that this process benefits the company anyway because it builds their credibility. But is that really a bad thing? It seems that consumers would benefit from buying products from a credible source. Schudson believes the statement that advertising causes the consumer to think a certain way is questionable[3]

Conclusion :

The review of the literature sums up the variety of issues that constitute this subject and shows that there are many directions from which to view the matter at hand. Because many of the accusations directed at the ad industry are dealing with psychological and emotional matters, it is difficult to test or prove these accusations. And, because the majority of society is encompassed by a comprehensive and ever increasing amount of advertisements, it is important to take into consideration the ways that may affect us.

Reference

1. Calfee, John. "How Advertising Informs to Our Benefit." Consumer Research (1998): 115-129
2. Kanner, Allen, and Renee. "Globalization, Corporate Culture, And Freedom." Psychology and Consumer Culture xi(2004):49-63.
3. Effects of advertising on Society: Goldie Hayko, Volume 8, 2010 page. No. 79,80,81

Feminism: A Study of Its Origin and Development

Research Scholar
Tryambak Ganeshrao Bobade
SLLCS, SRTM University Nanded

Introduction

Feminism is a movement that has been fighting for the rights of women for more than last two centuries. The basic intent of this movement is fight for equality. Feminism, as a movement, developed in order to gain equal opportunities for women which they have been traditionally denied. By equality feminists mean freedom, respect, equal opportunities, and right to choice. The idea of treating women as the property and considering them as the tools for the use of men is out rightly rejected in feminist ideology. Feminism, as a movement, has been trying to establish equality in social, political and economic spheres. It can be seen as an organised effort for supporting women so that they get their fundamental right of dwelling in this world as independent individuals. This movement was necessary because women were regarded as weak, powerless, feeble and secondary citizen since times immemorial. The word 'feminism' is derived from the word 'female'. Female can be defined biologically in contrast with male. This biological distinction helps in perpetuating human race on the planet. This distinction is seen in all other types of living things as well. It has nothing to do with superiority or inferiority. Biological distinction is a natural process. Gender roles are a cultural construct. Similarly, superiority and inferiority of genders is also a construct. Feminism means advocating the righteous claims of women. The movement came into being as a necessity to establish equality of sexes. Feminism is a movement that believes in equality of sexes in all walks of life. "Although largely originating in the West, feminism is manifested worldwide and is represented by various institutions committed to activity on behalf of women's rights and interests" (Encyclopaedia Britannica). If feminism is a movement that demands and advocates equality of sexes on behalf of female, there must be inequality in the society. Since the ancient times, women were considered subordinate sex. They were not given social, political and economic rights. They were not considered independent individuals.

The period after the age of enlightenment in Europe was marked by the unprecedented political upheavals. It was the time when revolutions took place throughout the western world. The basis of these revolutions was equality. This was a period when the world was under the great influence of the principle of equality. It was the right time for feminists to talk for themselves. Catching the same thread, feminist activities began in America. They started asserting equality among the sexes in the wake of political upheavals and during post-political upheaval periods. As political changes were based on the principle of equality, women were right in their demand for equal rights. In Most of the cases, feminism is studied in phases. These phases of feminism are also known as waves of feminism. In that sense there are four waves of feminism till date. These are called 'first wave feminism', 'second wave feminism', 'third wave feminism' and 'fourth wave feminism'. The period of these phases has also been recorded in many books of academia. However, it is really impossible to make water tight compartments of the phase of feminism into waves and then locating their time period. In that sense many earlier feminist writers get omitted. Nonetheless, no feminist or feminist critic denies their contribution in its fight for the rights of women. Let's try to use these names in order to understand feminism.

First wave feminism

Normally it is believed that first wave feminism begins from 1848 with 'Seneca Falls Convention' and ends in 1920 when '19th amendment of constitution' gave women the right to vote. Post-revolution world debates that the rights of women got consolidated 115 with the passage of time. As a result, a women's rights convention was arranged in the month of July in 1848. This convention was held at the place called Seneca Falls. It is a small place in New York in United States of America. The phase of feminism that begins with this convention is also referred to as the 'suffrage movement' in the history of feminism. It was a convention planned in very short span of time but it forms an important chapter in the history of feminism. The convention supported the view that men and women were created equal. One of the important resolutions passed in this convention was right to vote. This convention passed a declaration for "for the overthrowing of the monopoly of the pulpit, and for the securing to woman equal participation with men in the various trades, professions and commerce". (Encyclopaedia Britannica) There has been the distinction between the women of elite classes and the women of poor masses since the times immemorial. Women's rights movement was also not an exception regarding this distinction. Ordinary women were not the part of this movement. During this period the voice of a black woman too was heard. She was Sojourner Truth. She was probably the only woman other than white elites whose voice was heard and recorded. She brings out the difference between elite white women and the Negro women in Women's Rights Convention held at Akron. She, very clearly, points out the difference between these categories of women.

The Second Wave Feminism

The second wave of feminism is said to have begun in 1960s and continued till 1980s. There is a difference between first wave feminism and the second wave feminism. The second wave feminism is also known as the radical feminism. "If first-wave feminists were inspired by the abolition movement, their great-granddaughters were swept into feminism by the civil rights movement. waves of feminism were identified only after second wave feminism was identified. The term was coined by Martha Lear who was a journalist. She wrote an article entitled "The Second Feminist Wave: What Do These Women Want?" In her article she has referred to the earlier period of feminist movement as the first wave feminism, First wave of feminist movement was marked by women's agitations to gain political rights, especially the right to vote. Hevit (1990) defines the term wave in feminism as - "The wave metaphor is well established, including in academic literature, it 118 has been criticized for creating a narrow view of women's liberation that erases the lineage of activism and focuses on specific visible actors". John F. Kennedy formed a commission to deal with women's issues. The commission was called 'President's Commission on the Status of Women'. This commission was led by Eleanor Roosevelt. The report of President's Commission on the Status of Women was submitted in 1963. The report pointed out things like unequal pay for women, inequality in the law, equal pay for equal work, equal opportunities for all etc.

The third wave of feminism

Second wave feminism had gone through several stages of success and failure. Nonetheless it was successful in giving legal rights and social status to women. They were being treated as equal at least up to some extent. Some atrocious practices in undeveloped countries were banned. There were groups of people from male folks who were supporting the cause of women. Thus, second wave feminism was a successful phase of women's struggle for their rights. However, all the issues related to women were 122 not satisfactorily answered. Some issues remained at their places and in some

parts of the world, nothing concrete could be done. The feminism that vigorously launched yet another attack in defence of women in the middle of last decade of twentieth century is known as the third wave feminism. This movement was launched by the women who were born during 1960s and 1970s in European countries and America. These women had the benefit of first wave feminism and the second wave feminism. But they were born in different social conditions. Their concerns were different from the concerns of the earlier generations. They said what they felt as the problems of their age. Therefore, it is said that they have carried out remaining work of the second wave feminism. Its foundations were however laid by the economic, social and political power enabled status of the women of the second wave. In America, Third Wave Direct Action Corporation was organized in 1992. It was then transformed into Third Wave Foundation in 1997. The Third Wave Foundation was chiefly concerned with supporting and helping the people and organisations who were working for gender equality, against racial discrimination, for social justice and for economic justice. Interestingly, a few early third wave feminists were the daughters of the second wave feminists. For example, Rebecca Walker is the daughter of Alice Walker, Jennifer Baumgardner and Amy Richards were also raise by second wave feminists. They went on to write Menifesta: Young Women, Feminism, and the Future in 2000.

The fourth wave of feminism

It is said that the fourth wave feminism begins around 2012. However, some people do not accept this year as the beginning of the fourth wave feminism. Fourth wave feminism mainly focuses on issues like rape culture, body shaming and sexual harassment. One of the key components of this wave is the use of social media in order to address the issues related to women. The new wave can be called the result of incidents of gang rape. A young woman travelling with her boyfriend in the bus was brutally gangraped in New Delhi, the capital city of India in December, 2012. She was raped and tortured to such an extent that she could not survive. Her death gave rise to nationwide protests and international outrage. The girl is known as 'Nirbhaya'. Gamergate campaign was another important incident. Gamergate was web representation of men's rights movement. It was pretended that Gamerget intended to promote ethics. However, in reality, it was campaign launched for harassment of social justice warriors. Most of the social justice warriors were women. They sought social justice from the stereotypical representation of women in video games. These women were often threatened. They were threatened of rape and murder. 125 Another important incident is the defeat of Hillary Clinton in 2016 Presidential election of United States of America. Donald Trump did not hesitate to make a lot of inflammatory remarks about women. He had won the election by defeating Hillary Clinton. However, hurt by his inflammatory remarks, an old woman, on the next day of election took on to Facebook to launch a march to Washigton D.C. as the protest against derogatory remarks on women made by Mr. Donald Trump.

Writings of Indian Feminists

Feminism was not limited to America and European countries only. It percolated in the various parts of the world. The effect of feminism can also be seen in India. It has helped Indian women in one or the other way. Feminism has been reflected in the writings of Indian English writers too, especially, female writers. Feminist writers in India have often tried to reflect the social reality through fictional stories; sometimes blended with real life stories. It is evident that their writings must reflect gender inequality and obvious patterns of patriarchy that relegated women to the position of slaves. Considering women as the second sex was not a European phenomenon only. In fact, its evil impacts were more severe in India. Women in India were muted, silenced and

subordinated since times immemorial. Western feminism was the result of women's efforts to gain equality and set themselves from the atrocities imposed by patriarchy. On the other hand, Women's liberation in India begins with efforts of men social reformers like, Maharshi Dhondo Keshav Karve, Raja Rammohan Roy, Ishwarchandra Vidya Sagar, Ranade, Gopal Ganesh Agarkar, Govind Bahadur Ranade, Chandra Sen, Mahatma Jyotiba Phule etc. In Bengal, social reformers tried to abolish the evil practices like sati practice, the custom of child marriage, widow tonsuring and women illiteracy. Throughout India, social reformers were promoting women's education and trying to abolish inhuman customs that tortured women.

Reference

1. ampswww.newindianexpress.com/lifstyle/books/20 Encyclopaedia, Britannica.
2. https://www.britannica.com/topic/feminism#ref216004 Retrieved 2022.
3. Firestone, Shulamith. Dialectic of Sex. New York: William Morrow and Company, 1970.
4. Gangoli, G. Indian Feminisms: Law, Patriarchies, and Violence in India. London: Ashgate Publishing, 2007.
5. Goldman, Emma. Woman Suffrage. Anarchism and Other Essays.
6. Second Revised Edition. New York & London: Mother Earth Publishing Association, 1911. pp. 201-217.
7. Hewitt, Nancy A. No Permanent Waves: Recasting Histories of U.S. Feminism. Rutgers University Press.
8. JSTOR j.ctt1bmzp2r. Kumar, Radha. The History of Doing. Kali for Women, New Delhi, 1998. Millet, Kate. Sexual Politics. New York: Doubleday, 1970

FEMALE FOETICIDE AND HUMAN RIGHTS - AN ANALYSIS

Author

Deepali Babar

Assistant Professor, V.E.S College of Law, Sindhi Society, Chembur.

Co -author

Dr. Sushant D. Chimney

Principal, Adv. Ramkrishnaji Rathi Law College, Washim

Abstract:

Women has been discriminated since ages through out the world. As far as India is concerned, in Vedic period,women had status. They were given education in various fields. They use to fight in war. They were worshiped as God Durga, Saraswati, Laxmi, etc. But in Middle Ages, the scenario changed and marriage age of girl was curtailed. At the very small ages, they were given in marriages. They were sexually and mentally harassed, exploited, etc. In India patriarchal system is dominant. Girl's birth is considered as sin and sons' birth is considered as a blessing.To this is added the menace of dowry. Women is considered as burden on the family and hence female infanticide was a common practice. To this is added technological development in medical science i.e ultrasound machine which gave a easy way for female foeticide. Increasing cases of female foeticide had resulted in chaos. Female feoticide is a gross violation of a human rights.

Key words: women, discrimination, human rights, technology

Introduction:

Human Rights are the basic rights which are inherent in human beings from the birth itself. Human rights are unalienable rights which we cannot transfer to others. One of the objects of Constituting UNO was to protect the human rights.

Universal Declaration on Human Rights is considered as magna carta on human rights. Art 1 of it states, "All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood".

The important conventions of UNi.e ICCPR and ICESCR protects the civil, political,cultural, economic and social rights of the people. India is a member of UN and we have incorporated these rights in part III and Part IV of our constitution as Fundamental Rights and Directive Principles of state policy respectively.These provisions in the Constitution protects the rights of vulnerable groups like women, children, age old people, labourers, backward classes and economically weaker section of people, etc.

Crime against Women:

Women comes under vulnerable group. Various crimes are committed against her starting from female foetide than comes infanticide, dowry related crimes, Assault, fraud, murder, rape, kidnapping, abduction, cyber crimes, Acid Attack, eve teasing and many more. Even people are unwilling to bring her in the womb of the mother by IVF procedure through which they get an opportunity of preconception gender selection.

Female Foeticide:

Female feticide is the selective abortion/elimination of the girl child in the womb itself after the detection of the child's gender through ultrasound machines.This is usually done under family pressure from the husband or the in-laws or even the woman's parents or the women herself wishes to have a boy. Science and technology is for the wellbeing and benefit of the human being but it is used by him for his selfish ends.The reason for it is girl child is unwanted.

Genesis and Development:

In India to get rid of girl child infanticide was a common practice. The girl child was killed using various traditional methods like rubbing poison on the mother's breast, by feeding infants with milk of errukam flower or oleander berries, by using sap of calotropis plant, paddy grains, giving sleeping tablets or by simply burying the girl infants alive. This heinous practice was banned by Female Infanticide Act, 1870.During the period of 1970's aminocentesis and chorionic Villi Biopsy was misused to detect the gender of the child. In 1978 due to increase in female foeticide the use of such procedures for sex determination was banned in Government institutions however private clinic continued such practice. Since 1980's ultrasound is misused for gender discrimination. This method is easier and more instant. Today, gender biased sex selection is done even before the pregnancy is established through various techniques like sperm sorting, IVF, PGD, etc. Preconception and prenatal sex selection will shake the ratios of male is to female in the society and in future the male will not get a partner for marriage and there will be a chaos in the society. The offences of Rape, sexual assault, etc. and there will be no security to the life of a female. Sexual life will be unfettered and there will be animal like human existence in the society. PNDT Act was enacted in 1994 to combat pre-natal sex determination and amended in 2003 as PCPNDT Act banning preconception and prenatal sex determination but it has remained a toothless tiger.

Reason for Female Foeticide:

In India, patriarchal system is dominant over matriarchal system. Male is dominant in the house. Certain norms are fixed in the society which are gender discriminatory against the women likeshe should be submissive, she should listen to herfather, brother and husband. She should do all the house hold work, take care of the family members and children, etc. Son's birth is considered essential due to various myths like if son enlighten the funeral pyre of his parentsthere will be salvation of their soul. Son will take the family name forward. He is their stick during old age. However, women are considered to be burden as there exist the evil of dowry system. Alsosome of the families feels burden of the girl thinking that if she marries the boy of other religion or caste, it will harm the prestige of their family.

Female Foeticide and Human Rights:

- **International Human Rights Instruments to prevent Female feticide and to achieve gender equality:**
  1. United Nation Charter, 1945: one of the objects of UN Charter is to to reaffirm faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person, in the equal rights of men and women and of nations large and small.
  2. Universal Declaration on Human Rights,1948: Article 1 of the Universal Declaration of Human Rights states that, "all human beings are born free and equal in dignity and rights." Article 2 states that each person has the right to freedom and all rights mentioned in this declaration without any form of discrimination.
  3. Internaitonal Civil and Political Rights, 1966:

a) Right to marriage and have a family: The family is the natural and fundamental group unit of society and is entitled to protection by society and the State. The right of men and women of marriageable age to marry and to found a family shall be recognized. No marriage shall be entered into without the free and full consent of the intending spouses. In the case of dissolution provision shall be made for the necessary protection of any children."

(b) Rights of citizen: Every citizen shall have the right and the opportunity, without any of the distinctions of sex and without unreasonable restrictions:

i. To take part in the conduct of public affairs, directly or through freely chosen representatives.
ii. To vote and to be elected at genuine periodic elections, which shall be by universal and equal suffrage and shall be held by secret ballot, guaranteeing the free expression of the will of the electors.
iii. To have access, on general terms of equality, to public service in his country

(c) All persons are equal before the law and are entitled equal protection of the law

(d) Every human being has the inherent right to life. This right shall be protected by law. No one shall be arbitrarily deprived of his life.

4. International Convention on Economic Social and Cultural Rights. 1966:

State shall ensure equal right for men and women: The States Parties to the present Covenant undertake to ensure the equal right of men and women the enjoyment of all economic, social and cultural rights set forth in the present

5. Convention on elimination of all forms of discrimination against Women, 1979 (CEDAW}:

It is an international legal instrument that requires countries to eliminate discrimination against women and girls in all areas and promotes women's and girls' rights. It obliges the member states to incorporate the principal of equality in its legal system and to abolish the laws which are discriminatory against women and adopt law to achieve gender equality. It obliges the member state to establish tribunals and institution to ensure protection of women against discrimination. It also states that the member state should ensure that no discrimination is done against women by persons, organizations and enterprises.

6. Convention on Political Rights of Women, 1954:

Under this convention the woman is empowered with following rights -

a) The right to vote: Women shall be entitled to vote in all elections on equal terms with men, without any discrimination.
b) Eligibility for Election: Women shall be eligible for election to all publicly elected bodies established by national law on equal terms with men and without any discrimination.
c) Right to hold public office: Women shall be entitled to hold public office and to exercise all public functions on equal terms with men.

- **Constitutional Provisions for protection against female foeticide:**

Female foeticide is the gross violation of Human Rights. This evil practice infringes Article 21 of the Constitution i.e Right to Life. Such practice is done because the girl child is unwanted which is against the dignity of the female gender. It infringes Article 14 and Article 15 of the Constitution.

Special Legislation against Female Foeticide:

Preconception And Prenatal Diagnosis Act, 1994:

The primary object of the Act was to regulate the practice of Female foeticide. The basic requirement of the act was compulsory registration of ultrasound clinics, written consent of the pregnant women before sonography and prohibition, to disclose the gender of the fetus, maintaining the records by the such clinics and the most important is to create public awareness among the public against this evil practice. It also makes provision for appointment of various authorities to put a check on female foeticide.

This Act had remained a toothless piece of Legislation due to various hurdles in its implementation such as:

1. The Act is rendered ineffective because of the liberal Medical Termination of Pregnancy Act which allows abortion on several grounds including mental trauma and failure of contraceptives. This act is misused to commit female feticide.
2. Even though the use of blatant hoardings and advertisement of sex determination seems to have been disappeared, its spread about clinic services is now done by mouth.
3. The Government is unable to interpret the legislation to keep it in tune with the tremendous progress in technology in sex determination.
4. Societal Attitudes/Other Social Issues like General low social status of girls in the Country, preference for male child, dowry system etc.
5. Gaps in the Implementation:

a) Inactive role of Government to revive the supervisory system.
b) It is very difficult to find out the evidences relating to female feticide.
c) Reluctance to take action on the suspected doctors by the Pre Conception and Pre Natal-Committee members (as most of the committee members are doctors).
d) Unethical practices by private hospitals and medical practitioners.
e) Lawyers handling the cases are at times ignorant about the Act and less sensitive to the issues.
f) Insufficient understanding of the law (structures and procedures) by Appropriate Authorities.
g) Preparation of the cases by AAs not done diligently; even after successful sting operations, there is no acquittal.
h) Political pressures on the Appropriate Authorities also, the Pre Conception and Pre Natal-Committee find it difficult to ward off the social pressures placed on them by doctors (whose machines/ clinics are sealed) who are influential and socially powerful; difficult to impose punitive action on doctors.

There are certain offences relating to female feticide which are punishable under the Indian Penal Code under S.312, S.313, S.314, S. 315and S.316

Conclusion:

Thou we call us sophisticated, educated and modern but still the mentality of the people in the society is not changing due to various practices and myths which are deep rooted. There is lot to be done to change the mentality of the people in this patriarchal society. There is a need to spread awareness among the people about the importance of girl child, the laws which are there for the protection of the women, the various schemes of the government for the girl child, etc. The authorities which are appointed under the PCPNDT Act, 1988 must be very vigilant. Corrupted officers should be given severe punishment.

Judiciary should also give deterrent punishment to those who involves in such practice. We, as citizens, can do work for this cause and support, stand, be aware, and aware others spreading the awareness about the importance of girl child and to regulate and stop Female foeticide to save a Girl Child.

References:

Bibliography:

1. Law and Medicine by Dr. Omprakash S. Chokani and Dr. Vijay N. Ghormade
2. Law relating to Medical Negligence by Y.N.Rao
3. Protection of Human Rights by Khawaja Abdul Muntaquim

4. Law and Social Transformation by Rawal and Malik
5. Law and Medicine by Nandita Adhikari
6. The Constitutional Law of India: J.N. Pandey
7. Lectures on Human Rights by Justice A. D. Mane
8. Human Rights by Dr. U Chandra
9. Indian Penal Code Bare Act

Webliography:

1. www.researchgate.net/...Female
2. http://www.endvawnow.org/in
3. http://aidindia.org/aipsn/health/feticide.html
4. www.india.gov.in
5. http://www.ebrt.com
6. http://india.unfa.org
7. https://blog.ipleaders.in/convention-elimination-forms-discrimination-women-cedaw-1979/

Power of Advertising And Social Responsibility

Dr. S. D. Pathak
Associate Professor, School of Media Studies, SRTM University, Nanded.

ABSTRACT

The interactivity of digital media technology has led to great changes in the traditional advertising model, and it has also become a widely used means in modern society, especially in film and television advertising. This technology can make the picture more realistic, thus bringing a new visual experience to the audience. Film and television advertising.

Keywords: Social Responsibility, Media, Advertising

Advertising is one of the most effective and efficient forms of outbound media not only because businesses can disseminate their message on a variety of platforms whether it is done through television, radio or social media platforms, but also because of the role it plays in increasing profitability by helping increase sales and revenue. In the modern world businesses, competing globally and serving international customers has become a fact of life for many companies that hope to stay ahead of their competition. This has urged companies to look for innovative and creative ways to promote their products in the global market and design campaigns that take into consideration cultural differences and tap into consumers' beliefs and shared values.[1]

The role and functions of advertising in the new global economy of the 21st Century is vital in developing local businesses andenabling them to face the competition of other companies globally. Hence, it is crucial for international companies to develop their marketing strategies that resonate deeply with the culture and values of the targeted society. In today's business environment, the advertising and marketing industry is constantly evolving in terms of market size, quality and content and must keep abreast of technological advances to come up with creative advertising and marketing concepts to compete locally and internationally.

With a successful advertising campaign, companies can gain an advantage over their competition. Hence, it is essential for any campaign to consider the different perspectives on community issues, focus on the content and harness technological advances to create a creative concept. However, advertising is no longer about persuasion so much as creating a positive experience that will influence the consumers over the longer-term. In fact, many critics of advertising believe that advertising has a profound impact on consumerism and cultural values Critics believe that advertisers promulgate superficial cr rism by creating false come and manipulate the symbols that serve as sod price of action (Wharton, 2013).

The impact of advertising is no longer limited and can have both positive and negative effects on society to a certain extent depending on the content of the message and how it resonate with the values, norms and culture of a specific society. Choosing the right message 20 promote critical for successful advertising as it can influence the way consumers live their lives perceive their needs and wants and whether and how they think about themselves especially when it is promoted through various media channels Also Consumers who are seeking social improvement are easily influenced with advertisements and try to impersonate what they see for self-satisfaction.[2]

Likewise, the type of language used in advertisements to convey specific messages has a great impact on the consumer There are different signs of verbal and non verbal communication advertisers employ to communicate their messages in their ads As language is the verbal symbol advertisers always keep in mind the emotive power of the wonds they use Non-verbal symbols

include shapes, colors, and facial and body messages Of urse there are other numerous symbols that carry specific messages depending on how they are used in recreating reality such as wing makeup, garments, and creating the characters in the ad Images and music integrated in ads also play a role in catapulting a distinct emotional connection Consistent imagery in ads is a useful way to deliver the sage, to increase customer engagement and to create value and cultural connection while building a brand foundation Alsa companies around the world are incorporating social responsibility into their overall business strategy.

Looking broadly at earlier studies, it appears that advertising plays a significant role in reflecting communities' shared values and shaping societies. For instance, one of the studies explored the utilization of broad communications to explicitly promote a social change that debilitated societies and replaced their culture with a pseudo-culture. Adorno's hypothesis of pseudo-culture, was employed to analyze how political ideologies can create social change by using mass-mediated Advertisement images.[3]

Conclusion :

Advertising survives only in democratic countries, where there’s a freedom of economic speech. So a widely known theme about democracy are often written with little variation Advertising of the people for the people and by the people”. To know the consequences of advertising on consumers, it’s necessary to check the role of the media m advertising, consumer attitudes, importance of motivational research. Psychoanalysis. This helps us to grasp the socio-ethical effects of advertising. Various sales gimmicks and suggestive indecency in advertising. With this framework in mind, we will study how the society will be shielded from adverse effects of advertising.

Reference

1. David ELmes, the relationship between language and culture, National institute of fitness and sports in konoy international Exchange and language education center, 2013,pp 11-15.
2. Sherehan Hamdalla Mohamed, How Advertising Reflect Culture and Values, Page. No. 114
3. Dr. Sumit Narula, How Advertising Reflect Culture and Values, A Qualitative Analysis Study. Page. No. 115

कोकणातील पर्यटन विकास प्रक्रीयेतील समस्या

महादेव शरणप्पा खळुरे

(कला शिक्षक)

यशवंत विद्यालय, अहमदपूर, जिल्हा- लातूर, 413515 .(M.S.)

प्रास्ताविक

भारताच्या पश्चिम किनाऱ्याला समांतर असलेल्या सह्याद्रीच्या पर्वतरांगेला 'कोकण किनारपट्टीचा प्रदेश' म्हणतात. महाराष्ट्राच्या दक्षिणोत्तर पसरलेल्या सह्याद्री पर्वतरांगेमुळे 'कोकण' हा नैसर्गिक विभाग निर्माण झाला आहे. सह्याद्री पर्वत हा महाराष्ट्राचा कणा आहे. महाराष्ट्रच्या पश्चिमेला अरबी समुद्र आणि पूर्वला सह्याद्री पर्वत या दरम्यान असलेला प्रदेश प्राचीन काळापासून 'अपरान्त' अथवा 'कोंकण' या नावाने ओळखला जातो.१ कोकणात विविधांगी जीवनाचा प्रत्यय येथील पर्यटनाचा माध्यमातून येतो. महाराष्ट्र हे पर्यटनाच्या दृष्टीने वैभवशाली वारसा असलेले राज्य आहे. प्रदीर्घ ऐतिहासिक परंपरा, समृद्ध सांस्कृतिचा वारसा, निसर्गाचा वरदहस्त लाभलेली प्राकृतिक सौंदर्याची स्थळे यामध्ये हे राज्य जागतिक पर्यटन नकाशावर विराजमान झाले आहे. अजंठा, वेरूळ, एलिफंटा सारखी जागतिक किर्तीची लेणी, शिल्पे, पुणे, औरंगाबाद, सातारा, कोल्हापूर यासारखी ऐतिहासिक नगरे येथे आहेत.धार्मिक स्थळांनी या राज्यात जनमनाची पकड घेतली आहे. महाराष्ट्राचा पर्यटन क्षेत्रात विकास होत आहे. परंतु अद्यापही अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या या व्यवसायाकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. महाराष्ट्रात पर्यटन विकासाला अजूनही भरपूर वाव आहे. पर्यटन हा अत्याधुनिक असाधारण मानवी आर्थिक व्यवसाय आहे, जरी या व्यवसायाची सुरूवात अगदी साध्या प्रवासापासून झाली असली तरी सध्या या व्यवसायाचे स्वरूप अत्यंत क्लिष्ट बनले असून मानवी जीवनाच्या अनेक अंगांशी आणि त्यानुसार अनेक शास्त्रांशी त्याचा निकटचा संबंध आहे. अशा परिस्थितीत या व्यवसायाची व्याख्या करणे अगदीच कठीण आहे. अगदी सुरूवातीस असे गृहीत धरले जात असे की, 'पर्यटन। म्हणजे माणसाचे त्याच्या नेहमीच्या राहत्या ठिकाणाहून इतरत्र झालेले अल्पकालीन स्थलांतर होय.३ कोकणातील पर्यटनाचे आर्थिक विकासातील महत्त्व वादातीत आहे. रोजगाराची उपलब्धता, प्रादेशिक आर्थिक समतोल, शेती उद्योगधंदे व इतर व्यवसायांच्या विकासात पर्यटनाचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. असे असले तरी अलिकडे ज्या प्रदेशात या व्यवसायाचा अधिक विकास झालेला आहे तेथे त्याचे काही तोटे समाजाला सहन करावे लागत आहेत.

संशोधनाचे उद्देश

१. कोकणातील पर्यटन विकास प्रक्रियेतील समस्यांचा शोध घेणे
२. कोकणातील पर्यटन विकासातील विविध कारणांचा अभ्यास करणे.
३. कोकण पर्यटनाविषयीच्या सांस्कृतिक विकासातील मानवी वर्तनाचा शोध घेणे.
४. आर्थिक दृष्टया कोणकातील पर्यटन विकासाला चालना देणे.

संशोधनाची गृहितके

१. प्राचीन काळापासून कोकणातील पर्यटन हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनलेला आहे.
२. मानवी जीवनाच्या बहुतेक क्षेत्रात झपाट्याने घडून येत असल्याने विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.
३. रोजगार उपलब्धतेतून पर्यटनाचे आर्थिक विकासातील महत्त्व प्रगटते
४. कोकणाच्या व्यवसायांच्या विकासात पर्यटनाचा सहभाग महत्त्वाचा आहे.

४. पर्यटन विकास प्रक्रियेतील समस्या

पर्यटन व्यवसायाच्या वाढीबरोबर निर्माण होणाऱ्या आर्थिक समस्या महत्त्वाच्या आहेत. पर्यटन क्षेत्रात पर्यटन वाढीबरोबर काही वस्तूंच्या किमती मोठ्या प्रमाणात वाढतात. या किंमती वाढल्यामुळे पर्यटन क्षेत्रातील जीवन जास्त खर्चीक बनते. वस्तूंच्या वाढत्या किंमतीबरोबरच पर्यटनक्षेत्रात जागांच्या किमती भरमसाठ वाढतात. जागांची भाडी वाढतात. बांधकाम अधिक महाग होते. काही क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांचे आर्थिक प्राबल्य वाढते. पर्यटन हा झपाट्याने विकसित होणारा आर्थिक व्यवसाय असून काही प्रदेशात अर्थव्यवस्था या व्यवसायावर अवलंबून आहे. काही कारणांनी जर या उद्योगाची उधोगती झाली तर त्या प्रदेशाची आर्थिक स्थिती साहजिकच ढासळते.

१) पर्यावरणीय समस्या

कोकणात पर्यटनामुळे जसे पर्यावरणाचे संवर्धन होण्यास मदत होते. तसेच पर्यावरणाचे अवमूल्यन होऊन काही समस्या निर्माण होतात. पर्यटन स्थळांतील नैसर्गिक सृष्टीसौंदर्याला पर्यटकांमुळे हानी पोहोचते.४ अभयारण्ये राष्ट्रीय उद्यानातील पशुपक्षांना धोका निर्माण होतो. कोकणात पर्यटकांनी टाकून दिलेल्या कचऱ्यामुळे नैसर्गिक स्थाने दुषित होतात. कोकणात किनाऱ्यावरील पुळण, पर्वतक्षेत्रातील नैसर्गिक स्थाने, थंड हवेची ठिकाणे, हिमक्षेत्रे, गरम पाण्याच्या झज्यांची ठिकाणे यांचे प्रदुषण होते. पर्यटकांच्या वाहनांमुळे बातावरणाचे प्रदुषण होते. मोठ्या संख्येने येणाऱ्या पर्यटकांमुळे पाण्याचे एक सर्वसामान्य समस्या बनली आहे. या समस्येची वेळीच दखल घेऊन पर्यटन प्रदूषण हो व्यवसायाचे सुयोग्य नियोजन केले नाही तर अनेक देशातील भरभराटीला आलेला हा व्यवसाय बंद पडण्याची शक्यता आहे.

२) सामाजिक व सांस्कृतिक

कोकणात सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात पर्यटन विकासाबरोबरच अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. या व्यवसायात काही तांत्रिक अनुभवी, कुशल कामगार, स्थानिक उपलब्ध नसल्याने इतर देशातून येतात. उदा. महाराष्ट्रातील हॉटेल उद्योगातील उडपी, कर्नाटकातून आलेले कामगार यांमुळे काही वेळा सामाजिक तणाव निर्माण होतात. सातत्याने मोठ्या प्रमाणावर येणाऱ्या परकीय पर्यटकांमुळे पर्यटन क्षेत्रात सांस्कृतिक दृष्ट्या अनेक समस्या निर्माण होतात.५ बाहेरून येणाऱ्या पर्यटकांना स्थानिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परंपरा माहिती नसल्याने सुद्धा काही वेळा चिंताजनक परिस्थिती निर्माण होते. पर्यटनाचा फार मोठा दुष्परीणाम गोव्यातील सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थितीवर झाला आहे. गोव्या प्रमाणेच नेपाळ व इतरत्र गेल्या दशकात मोठ्या प्रमाणावर आलेल्या 'हिप्पी' पर्यटकांमुळे सामाजिक, सांस्कृतिक व नैतिक मूल्यांचे अवमूल्यन झालेले आहे. व्हिएतनाम, कंबोडिया, थायलंड इत्यादी आग्रेय आशियायी देशात सामाजिक मूल्ये घसरली आहेत. कपड्यांची फॅशन बदलली आहे. एवढेच नव्हे तर काही देशांत एड्ससारख्या भयंकर रोगाचा झपाट्याने प्रसार होत आहे. बाल कामगार, बाल वेश्या यासारख्या समाज विध्वंसक प्रवृत्ती वाढू लागल्या आहेत. श्रीमंत पर्यटक देशातील मोल्यवान, प्राचीन मूर्ती व इतर कलाकुसरीच्या वस्तु गेरमागाने आपल्याबरोबर परदेशी नेण्याचा प्रयत्न विध्वंसक प्रवृत्ती वाढू लागल्या आहेत.६ श्रीमंत पर्यटक देशातील चीन मूर्ती व इतर कलाकुसरीच्या वस्तू गैरमार्गाने आपल्याबरोबर परदेशी नेण्याचा प्रयत्न करतात. काही पर्यटक मादक पदार्थांचा अवैध व्यापारही करतात.

३) मागास, निरक्षर व स्त्रियांचे प्रमाण

कोकणातील पर्यटन व्यवसायात गुंतलेल्या व्यावसायिकांमध्ये ७५ टक्के व्यावसायिक हे मागास प्रवर्गातील असून शिक्षणाचे अल्पप्रमाण आहे. निरक्षर २५ टक्के आहेत. पर्यटन व्यवसायात स्त्रियांचे प्रमाण ११.५ टक्के आहे. याचा अर्थ व्यावसायिक म्हणून पुरुषांच्या व त्यापेक्षा स्त्रियांच्या समस्या अधिक तीव्र स्वरूपाच्या आहेत. उदरनिर्वाह, कौटुंबिक जबाबदारी, शिक्षणासाठी होणारा खर्च यामुळे महिलांना अधिक आव्हानांना तोंड देत हा व्यवसाय करावा लागतो.७

४) पर्यटनासोबत शेती व दुय्यम व्यवसाय -

कोकणातील अभ्यास क्षेत्रातील सर्वच पर्यटनव्यवसायिकांकडे शेजमीन आहे. शेती, नोकरी, मासेमारी, मजूरी आणि इतर व्यवसायाचे स्वरूप हंगामी असल्यामुळे इतर व्यवसायांचा आधार घेतात. धार्मिक, ऐतिहासिक

दृष्टीने पर्यटन केले जात इतर व्यवसायांचा आधार घेतात. धार्मिक, ऐतिहासिक दृष्टीने पर्यटन केले जात असल्यामुळे पुरेसा खर्च पर्यटक करत नाही. यामुळे पुरेसे उत्पन्न सुद्धा व्यावसायिकांना प्राप्त होत नाही.८

५) स्थानिक व प्रादेशिक पर्यटकांचे प्रमाण अधिक

कोकणात येणारे पर्यटक हे राज्याच्या विविध भागातील म्हणजेच स्थानिक स्वरूपाचे आहेत. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांचे प्रमाण अल्प आहे. यामुळे स्थानिक लोकांची पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी असलेल्या सुविधांचा वापर कमी प्रमाणात करण्याची प्रवृत्ती दिसते. ९ उदा. आंतरराष्ट्रीय पर्यटक घोडागाडीचा आस्वाद घेतात तर स्थानिक पायी चालतात. याचा परिणाम व्यावसायिकांवर होतो.

६) मुलभूत सुविधांची कमतरता

पर्यटन व्यवसायाच्या विकासासाठी पर्यटन व्यावसायिकांना मुलभूत सुविधांचा पुरवठा करणे आवश्यक आहे. रस्ते, रेल्वे, हवाईमार्ग, हॉटेल व निवास, चित्रपटगृहे, नाट्यगृहे, स्वच्छताविषयक सुविधा, संरक्षण, वैद्यकिया सुविधा, पार्कींग, बँका व विमा सुविधा संदेश वहन यांची कमतरता आहे. याचा परिणाम पर्यटन व्यवसायावर होतो.१० कोकण विभाग या सुविधा अल्प प्रमाणात उपलब्ध आहेत. सुरक्षा व्यवस्था व संरक्षण तर कुठेही आढळत नाही. यामुळे अनेक पर्यटकांना आपले प्राण गमवावे लागले. याचा विपरित परिणाम या व्यवसायावर होतो.

७) अपूरी रोजगार निर्मिती -

कोकणातील पर्यटन व्यवसायात रोजगार निर्मिती पुरेशा प्रमाणात झालेली नाही. पर्यटन व्यवसायातील शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या सुविधा कोठेही उपलब्ध झाल्या नाहीत. यामुळे तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव व्यावसायिकांमध्ये दिसून येतो. पर्यटन व्यवसाय हंगामी स्वरूपाचे रोजगार सर्वाधिक प्रमाणात निर्माण करतो.११ यामुळे विशिष्ट हंगाम संपल्यानंतर अर्धरोजगारी किंवा बेकार रहावे लागते. अकुशल व्यावसायिकांचे प्रमाण अधिक आहे. अलिकडच्या काळात रोजगाराच्या संधीत घट होत आहे.

८) स्वयंसेवी संस्थांचा वाढता हस्तक्षेप -

अलिकडच्या काळात स्वयंसेवी संस्था पर्यटकांना पर्यटों स्थळांची अचूक माहिती, प्रवास मार्गाची माहिती, प्रवासी तिकीटे, विम्याची सुविधा, निवास व भोजन व्यवस्था विधा पुरवितात. यामुळे या संस्थांचा हस्तक्षेप वाढत आहे. याचा परिणाम पर्यटन व्यावसायिकांवर होत असल्याचे आढळून आले आहे. स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी आणि व्यावसायिक यांच्यात स्पर्धा दिसून येते.

९) उत्पन्नाच्या प्राप्तीतील अनियमितता- पर्यटन व्यावसायिकांना मिळणारे उत्पन्न हंगामानुसार कमी-अधिक होते. उत्पन्न प्रातीन नियमनपणा व सातत्य नमत पर्यटकांच्या खर्च करण्याच्या प्राप्तीत नियमितपणा व सातत्य नसते. पर्यटकांच्या खर्च करण्याच्या प्रवृत्तीवर व्यावसायिकांचे उत्पन्न अवलंबून आहे. कोकणातील १० टक्के व्यावसायिकांना या व्यावसायापासून पुरेसे, नियमित उत्पन्न प्राप्त होत नाही. याचा परिणाम व्यावसायाच्या विस्तारीकरणावर होतो.

१०) भांडवल उभारणी

पर्यटन व्यवसाय खरे तर रोख स्वरूपात उत्पन्न मिळवून देणारा व्यवसाय समजला जातो. मात्र पर्यटन व्यवसायासाठी भांडवल पुरवठा करणाऱ्या संस्थांची कमतरात दिसून आली. बँका व वित्त संस्थाकडून केली जाणारी भांडवल उभारणी ४४.२ टक्के असून सावकार मित्र, नातेवाईक यांच्याकडून घेतलेल्या भांडवलाचे प्रमाण ५५.८ टक्के इतके आहे. याचाच अर्थ या व्यवसायाला भांडवलाची उभारणी ही एक महत्त्वाची समस्या आहे.

११) उत्पन्नातील घट

कोकण विभागातील पर्यटन व्यवसायामुळे उत्पन्नात घट झाल्याचे नमुना ७८ (९.६ टक्के) व्यावसायिकांनी स्पष्ट केले. व्यवयातील चढ-उतार, अल्प मगाणी, पर्यटन व्यवसायात आधुनिकीकरणाचा अभाव, किंमतवाढ-उत्पादन खर्चात वाढ. आधुनिक उत्पादन तंत्राचा अभाव यामुळे उत्पन्नात घट होत असल्याचे आढळून येते.

१२) स्थलांतर

कोकण विभागातून विशेषत: सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी या जिल्ह्यातून रोजगारासाठी ठाणे, मुंबई या ठिकाणी स्थलांतर होत आहे. याचा परिणाम पर्यटन व्यवसायावर होत आहे. पर्यटकांचे प्रमाण हळूहळू कमी होवू लागले आहे.

१३) स्थानिक-बाहेरचे (घाटावरचे) असा भेदभाव

कोकणातील पालघर, ठाणे, मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग या सात जिल्ह्यात स्थानिक व बाहेरचे (घाटावरचे) असा भेदभाव कोकणवासीय जनता करते. यामुळे प्रादेशिक वाद निर्माण होतो. याचा परिणाम पर्यटन व्यवसायावर होतो. कोकणातील लोक जेव्हा पर्यटनाच्या उद्देशाने नाशिक, पुणे, शिर्डी, शेगाव, वेरूळ-अजिंठा आणि कोकण वगळून इतर प्रदेशात जातात तेव्हा तेथील स्थानिक लोक कोणताही भेदभाव करत नाही. मात्र कोकणातील लोक असा प्रखर भेदभाव करतात. यामुळे पर्यटन व्यवसायावर विपरित परिणाम होत आहे.

१४) लैंगिक पर्यटकांची समस्या -

आजच्या काळात वाढता चंगळवाद आणि पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण यांमुळे लैंगिक पर्यटन ही एक समस्या निर्माण झाली आहे. अनेक लोकांचा उद्देश शारीरिक व लैंगिक सुख मिळवणे हा असतो. यामुळे वेश्या व्यवसाय आणि एड्स सारख्या आजाराचा फैलाव या समस्या निर्माण होत आहेत. लैंगिक सुखातून नवीन जीवांची उत्पत्ती होते व जन्माला येण्यापूर्वीच त्याला मारल जाते,

१५) पर्यटन व्यवसायापुढील समस्या -

पर्यटन व्यवसायासाठी वाहतूक साधनांचा अभाव १२.२ टक्के रस्त्यांचा दर्जा १२.६ टक्के महागड्या सेवा १३.७ टक्के अल्प स्वच्छता १७.५ टक्के दळणवळण साधनांची कमतरता २०.५ टक्के सुरक्षा अधिकाऱ्यांची कमतरता १०.७ टक्के पुरेसे संरक्षण नाही ७.० टक्के अप्रशिक्षित व्यावसायिक ५.८ टक्के या समस्या कोकण विभागातील व्यावसायिकांनी मांडल्या आहेत. सारांश कोकणातील पर्यटन व्यवसायाचा अभ्यास केला असता महाराष्ट्रातील-सर्वाधिक पर्यटनाचा बारसा कोकणाला मिळाला आहे. कोकणातील पर्यटन व्यवसायात समुद्र किनारे, गड-किल्ले, नागमोडी वळण असलेले चिचोळे रस्ते, पर्वत, ग्रामीण भागातील लोकजीवन व विचारधारा हे महत्वाची भूमिका बजावतात. आर्थिक, सामाजिक विकासात पर्यटनाचे योगदान महत्त्वाचे आहे.१२ असे असले तरी पर्यटन व्यवसायापुढे पर्यावरण, सामाजिक, आर्थिक-राजकीय समस्या आहेत. व्यावसायिकांना काही प्रमाणात या समस्यांना सामोरे जावे लागते. विशिष्ट परिस्थितीत या समस्या कमी अधिक दिसून येतात. या समस्या कमी करण्यासाठी प्रभावी उपाययोजनांचा अवलंब केल्यास पर्यटन व्यवसायाची भरभराट होईल.

संदर्भ ग्रंथाची यादी

1. सवदी ए.बी. (ऑक्टोबर २०१०), 'द मेगा स्टेट महाराष्ट्र', निराली प्रकाशन, पुणे. पृ. २४४.
2. कित्ता. पृ. २७५.
3. कृषी व ग्रामीण पर्यटन महासंघ मर्यादित (मार्ट) महाराष्ट्र राज्य कृषी व ग्रामीण पर्यटन सहकारी महासंघ (मार्ट), पुणे. पृ.१४.
4. कृषी व ग्रामीण पर्यटन मार्गदर्शिका (दुसरी आवृत्ती), तावेर पांडुरंग, कृषी पर्यटन विकास संस्था, बारामती (पुणे) पृ. १०८.
5. खतीब के. ए. (२०१०), 'पर्यटन भूगोल' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे 'प्रवास तंत्र आणि मंत्र, राजहंस प्रकाशन, पृ. २१४.
6. घाणेकर प्र. के. (एप्रिल २००७), 'भटकंती रायगड जिल्ह्याची स्नेहल १०. प्रकाशन, पुणे पृ. ३८.
7. पाचारणे शिवाजी व इतर (२०१४). पर्यटन भूगोल', अथर्व प्रकाशन, पुणे १२. पाटील नि.ग. (जानेवारी २०१३), 'किल्ले महाराष्ट्र कोकण विभाग, सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली- ठाणे पृ. ३१२.
8. **Akshay Kumar (1997). "Touris Management. Common wealth Publication, New Delhi, P.312.**
9. झा.एस.एस. (१९९५), टुरिझम मार्केटींग, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई
10. घाणेकर प्र. के., पूर्वोक्त. पृ. २८.
11. शिंदे सुनिता (२०१३), 'पर्यटन भूगोल', एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद. पृ. ८७.
12. डॉ. नागतोडे, प्रा. पारधी, (२००६), 'कृषी भूगोल', पर्यटन भूगोल, कॉन्टिनेटल प्रकाशन, ठाणे, २००६ पृ. ४२.

"नाटयरुपान्तरण तथा नाटयानुवाद में महिला रचनाकारोका योगदान"

स्मिता हनुमंतराव नायक
हिंगोली.

हिंदी साहित्य मे रंगमंच पर मौलिक नाटय के साथ ही अनेक भारतीय भाषा के नाटयानुवाद तथा नाटयरुपान्तरण किऐ गये है। इसकी वजह से दुसरी भाषा मे लिखित उपन्यास, काव्य, आदि हमे हिंदी भाषा में अध्ययन करने के लिए आसान हुआ है। एक तरह से नाटयानुवाद या नाटयरुपान्तरण से हिंदी रंगमंच गतिशील हुआ है । इसमे बहुचर्चित उपन्यास, कहानी, काव्य का नाटयरुपात्तरण से हिंदी रंगमंच गतिशील हुआ है। इसमे बहुचर्चित, उपन्यास, कहानी, काव्य का नाटयरुपान्तरण किया गया है। इसके साथ हि विदेशी भाषा से हिन्दी मे नाटय रुपान्तरण, नाटयनुवाद मे नाटय साहित्य मराठी और बंगला के नाटक का नाटयानुवाद अधिक मात्रा मे किए गये है।

महिला नाटककार कुसुम कुमार आदि लेखिकाओ ने मौलिक नाटय लेखन के साथ नाटयरुपांतरण करने का कार्य किया है। इसमे उपन्यास, कहानी जो कि पाठय साहित्य है। उसे दृश्य-श्राव्य साहित्य मे रुपान्तरित करना, पाठक वर्ग को दर्शक वर्ग मे बदनला तथा एक कथात्मक साहित्य को नाटय साहित्य का रुप प्रदान करने का कार्य महिलाओ ने किया है। इसी की वजह से हिंदी रंगमंच को गतिशील बनाने की भूमिका महिलाओ ने अदा की है। नाटय समिक्षिका श्रीमती गिरीश रस्तोगी के अनुसार उपन्यास की कथा को नाटक में बदलने का अर्थ है "संवादो मे बांध देना, अंवाछित को छोड देना और आवश्यक को जोड देना "एक विधा के तत्व उससे निकालकर दुसरी विधा मे वह तत्व ढालना आसान कार्य नहि है। किंतू यह महान कार्य महिलाओ ने बडीखूबी से पूरा करने में सफल हुए है।

नाटयनुवाद तथा नाटयरुपान्तरण में कुछ उपन्यास, कहानी संक्षिप्त काव्य आदि का निम्न प्रस्तुत विवेचन किया है।

अ) उपन्यासो के नाटयरुपान्तरण :-

१). रंगनाथ की वापसी :-

श्रीलाल शुक्ल का उपन्यास 'रागदरबारी ' का गिरीश रस्तोगी ने 'रंगनाथ की वापसी' नाम से नाटयरुपान्तरण किया है। इसका प्रथम मंचन रुपान्तर नाटयमंच गोरखपुर द्वारा देवरिया में मुक्ताकाशी मंच पर १४ नवम्बर १९७८ को हुआ है। इसके बाद कई प्रयोग हुए है।

'रंगनाथ की वापसी' नाटक का प्रमुख पात्र रंगनाथ जो इतिहास में एम.ए. की उपाधी प्राप्त कर संशोधन करने के बारे में सोचनेवाला रंगनाथ एक दिन शहर से अपने मामा के गाँव शिवपालगंज जाता है। गाँव की घटनाटो को उसे अपनी शिक्षा बेकार लगना यही उसकी सोच शिवापालगंज के बहाने नाटककार ने सारे देश में फैली मक्कारी, चालाकी, बेईमानी, गुंडागर्दी और मुल्यहिनता की सच्ची तसवीर को हास्य व्यंग को एक अंदाज में प्रस्तुत किया है।

२) महाभोज :-

इस उपन्यास का नाटयरुपान्तरण स्वंय उपन्यासकार मन्नू भंडारी ने हि किया है। इसका प्रथम मंचन राष्ट्रीय नाटय विद्यालय के रंगमंहल द्वारा सन् १९८२ मे हुआ।

इस नाटक में आज के राजनेताओ की घृनित तस्वीर प्रस्तुत की गई है। सरोहा गाँव में हरिजन टोला में झोपडियो में आग लगाकर आदमियों जनवरों को एक साथ आग में भून दिया जाता है। यह आग जारावरसिंह लगवाता है। इतना ही नही दलित युवक बिसु की विष देकर हत्या करना, उसका आरोप पात्र बिंदा पर लगवाना और बिसु की मृत्यु में भी जोरावरसिंह का हाथ है। इतना सबकुछ होने के बाद भी उसके विरोध में कोई आवाज नहि उठाता क्योंकी असकी पहुंच मुख्यमंत्री तक है। अंतीम में बिंदा को अपराध स्विकार करने के लिए प्राणघातक कष्ट दिऐ जाते है।

इस तरह समाज में फैले जाति एवं वर्ग संघर्ष को नाटक महाभेज में प्रस्तुत किया है।

३) काजर की कोठरी :-

'काजर की कोठरी' देवकी नंदन खत्री के उपन्यास का नाटयरुपान्तरण मृनाल पांडे ने किया है।

इस नाटक में रईसी की दुनिया, उनके स्वांग तवायफो के हंगामे, वांदियों क रहस्य, जमींदारी और सामंती व्यवस्थाऐ और अत: रेडियो की बदोलत ठाकुरो की बहू का उध्दार आदि घटना क्रम नाटक में प्रस्तुत किया है।

४) मंदाक्रांता :-

लेखिका मैत्रेयी पुष्पाने 'इदन्नमम ' उपन्यास पर आधारित मंदाक्रंाता नाटक प्रस्तुत किया है।

यह नाटक मुख्यतः महिला संघर्ष प्रधान है। इसमे साप्रदायीक सदभावना छुवाछुत का उन्मुलन आदि सामाजिक बिंदुओ को अभिव्यक्त किया है।

ब) कहनिओ के नाटयरुपान्तरण :-

१) मायाजाल :-

राजस्थान की लोककथा पर आधारित विजय दान की 'अमित लालसा' कहानी का नाटयरुपान्तर 'मायाजाल' नाम से इरपिन्दर भाटिया ने किया।

इस नाटक का कथानक कुम्हार रेगिस्तान के बीच बने धर्मशाला मे ठहरनेवाले यात्रियो को रात में लुटकर उनकी हत्या कर देते है। उसका बेटा भी उसकी धन लिप्सा का शिकार हो जाता है। तब कुम्हार पश्चताप की अग्नि मे जलता हुआ अपनी पत्नी की हत्या कर स्वयं भी आत्महत्या कर लेता है। यह वर्णन प्रस्तुत किया है।

२) रुदाली :-

बांग्ला की प्रसिध्द लेखिका महाश्वेता देवी की एक प्रसिध्द कहानी पर ' रुदाली' नाटक आधारित है। इसका नाटयरुपान्तरण उषा गांगुली ने किया है।

नाटक का प्रमुख चरित्र सनीचरी है जिसे शनिवार के दिन पैदा होने के कारण सनीचरी नाम मिला है। उसके साथ हि कुछ सजाएँ भी मिली। अनचाह में सनीचरी के परिवार मे कोई नही बच सका लेकिन इसकी वजह से उसे असगुनी माना गया। इसकी वजह से उसे मानसिक रुप से सजाएँ भी सहनी पडती है। यह नाटक स्त्री प्रधान है। कुल बारह दृश्य में नाटक संकलित है।

क) संक्षिप्त काव्य :-

उपन्यास, कहानियो के साथ साथ संक्षिप्त काव्य का भी नाटयरुपान्तरण प्राप्त होता है। निम्न प्रस्तुत किया है।

१) नहुष :-

मैथिलीशरण गुप्त के 'नहुष ' का नाटयरुपान्तर श्रीमती गिरीश रस्तोगी ने उसी नाम से किया है।

नेहुष नाटक में इन्द्र को वृत्तासुर के वध के कारण पाप लगता है। वे देवेन्द्र के पद से निष्कसित हुए। ऋषियो ने नर्दुष को आसन पर बिठाया। उसका अहंकार जागृत होकर रह इंद्रानी पर कुदृष्टि डालता है। इन्द्राणी ने यह शर्त रखी कि यदि ऋषि लोग नहुष की पालकी को उठाकर उसके द्वार पर ले आये तो वह नदुष की पत्नी बनने के लिए तैयार है। पालकी मे आते समय नहुष का पैर अगस्त ऋषि को लगता है। शाप पाकर नहुष स्वर्ग से धरती पर आ जाता है।

इस तरह पौराणिक आख्यान के माध्यम से वर्तमान परिस्थितियों को जोडने का प्रयास किया है।

ड) विदेशी भाषा के नाटक का हिन्दी नाटयारुपान्तरन :-

लेखिका प्रतिक्षा अग्रवाल ने विदेशी भाषा का नाटक 'आर्थर निलर' का 'ऑल माइ सन्स ' नाटक का 'मेरे बच्चे' नाम से किया है।

'मेरे बच्चे ' नाटक में व्यक्तिगत स्वार्थ एवं संकुचित तथा दुसरी अंतर सामाजिक कल्याण एवं सहज मानवियता के संघर्ष को मूर्त करती है। प्रतिभा अग्रवाल जीने इस नाटक का अनुवाद करने के साथ ही नाटयरुपान्तरण किया है।

इस तरह नाटयानुवाद में संस्कृत से कालिदास, बंगला से शरतचंन्द्र, टेगोर और विदेशी भाषा से शेक्सपियर आदी के हिंदी में अनुवाद किए गये है।

उडिया नाटय साहित्य से हिंदी में दो रचनाएँ प्राप्त होती है। पहली रचना जो जगन्नाथदास की सुर्यास्त और दुसरी है मनोरंजन दास की 'शब्द लिपी ' इसका अनुवाद श्रीमती कांतिदेव और विजया गुप्ता ने किया है।

गुजराती से हिंदी में मधुराय के नाटक 'किसी एक फूल का नाम लो' और 'कुमार की छत पर' इस रचनाएँ का अनुवाद ज्योती व्यास तथा प्रतिमा अग्रवाल ने किया है।

बंगला भाषा में से हिंदी में नाटको का अधिक मात्रा मे अनुवाद किया गया है। बंगला रंगमंच के सुपरिचित नाटककार बादल सरकार, धनंजय वैरागी, आदि हिंदी नाटय साहित्य में बहुचर्चित रहे है। इनमें से लेखक बादल सरकार के नाटकों का सब से अधिक अनुवाद महिलाओ में प्रतिभा अग्रवाल ने हिन्दी भाषा में किऐ है। जैसे- बादल सरकार की रचना 'एवम इंद्रजीत का नाटयानुवाद प्रतिमा अग्रवाल ने किया है।

इस तरह से एक प्रकार से देखा जाऐ तो नाटयानुवाद का कठिण कार्य है। लेकिन इस कठिण कार्य को महिला लेखिकाओने पुरा किया है। नाटयानुवाद करते समय एक भाषा के नाटको का दुसरी भाषा मे केवल भाषीय अनुवाद नहि किया बलके उस भाषा की नाटयशैली, परंपरा, संस्कृती आदि को एक हातो से दुसरे हातो मे सौफकर उसका विवेचन किया है। अगर अनुवाद की मुलत भाषा वह न हुई तो जैसे अनुवाद हिंदी है। उसने अध्यन कर मराठी पर अधिकार पाया है तो इस रुप मे दोनो अनुवादो को मे सहि तरह से ताल मेल न बैठा तो अनुवाद मे कुछ कमिया रह सकती है। लेकिन जो अनुवाद महिला ओ ने लिऐ है वह मौलिक ऐवम अनुदित कृति रुप मे बहुत चर्चित रहे है।

संदर्भ ग्रंथ :-

१. हिंदी नाटय साहित्य मे महिला रचनाकारोका योगदान - डॉ.दिपा कुचेकर
२. हिंदी महिला नाटककार - डॉ.जाधव भगवान
३. आधुनिक हिंदी मराठी नाटक - डॉ.सोनटक्के माधव
४. इंटरनेट का प्रयोग
५. www.Laghukatha.com

भारत में क्षेत्रीय दलों का उदय और इसकी भूमिका

Gulab

1947 में जब भारत ब्रिटेन से आज़ाद हुआ, तो उस समय के नेताओं को भाषाई, जातीय और धार्मिक मतभेदों, जो प्राचीन जाति और वर्ग प्रणालियों से जटिल था, में विभाजित एक बड़ी आबादी से भारत को एक आधुनिक और गणराज्य बनाने का कार्य का सामना करना पड़ा। 1949 में अधिनियमित भारतीय संविधान ने एक संघीय सरकार की स्थापना की, जिसने व्यक्तिगत और सामूहिक हित एवं भावनाओं की अभिव्यक्ति की गारंटी देते हुए केंद्रीय प्राधिकरण सुनिश्चित करने का काम किया। ऐसे स्थानीय हितों को क्षेत्रीय राजनीतिक दलों द्वारा मुखरित और संरक्षित किया जाने लगा है।

दुनिया की राजनीतिक व्यवस्थाओं को संघीय और एकात्मक मॉडल में वर्गीकृत किया जा सकता है, जो केंद्रीय और क्षेत्रीय सरकारों के बीच शक्तियों के विभाजन की विशेषता है। भारतीय संविधान केंद्रीय प्राधिकरण के पक्ष में एक संघीय प्रणाली प्रदान करता है, जिसे 'केंद्र' कहा जाता है। संघीय व्यवस्था औपनिवेशिक शासकों से विरासत में प्राप्त एक अर्ध-कृषि, अर्ध-औद्योगिक और अखंड प्रशासनिक व्यवस्था में बनाई गई थी, जिसमें आधिकारिक भाषा अंग्रेजी थी, जो भारत के बहुआयामी राजनीतिक प्रणाली में प्रभावी ढंग से काम नहीं कर सकता था।[1] लिहाज़ा इसने क्षेत्रीय दलों के उदय का मार्ग प्रशस्त किया।

विदित है कि भारत विविधताओं में एकता का देश है। यह विविधता भाषा, समुदाय, क्षेत्र और धर्म आदि के आधार पर है। हरेक समूह के अपने हित है, जाहिर है जिसे एक केन्द्रीय शासन से चलाने में दिक्कत हो सकती थी, लिहाज़ा हमारे आधुनिक भारत के निर्मातों ने भारत में संघीय व्यवस्था का निर्माण कर विकेन्द्रीकरण प्रणाली को अपनाया। जिसमें एक केन्द्रीय शासन के साथ विभिन्न राज्यों एवं केंद्र शासित प्रदेशों के लिए अपनी-अपनी राज्य सरकारें हैं। भारत में संघीय शासन होने के कारण नीतियाँ एवं कार्यक्रम राष्ट्रीय हितों को ध्यान में रखकर बनाए जाते हैं, जिसके कारण स्थानीय स्तर की समस्याएँ उपेक्षित हो जाती है या उसपर कम ध्यान दिया जाता है। स्थानीय स्तर के उन्हीं सवालों या मुद्दों को उठाने तथा उसके हल ढूंढने से क्षेत्रीय पार्टी का उदय हुआ। चूँकि भारत बहु-दलीय व्यवस्था वाला देश है और यहाँ प्रजातंत्रीय प्रणाली काम करती है इसलिए यहाँ क्षेत्रीय दल की प्रबलता बढती रही है। दूसरी ओर, कुछ विद्वानों ने क्षेत्रीय दलों के विकास तथा इसके मजबूती में शासन की विकेंद्रीकरण की भूमिका को भी चिन्हित किया है। ऐसे विद्वानों में शामिल डौन ब्रंकाती अपने चर्चित लेख *'द ओरिजिन्स एंड स्ट्रेन्थ ऑफ़ रीजनल पार्टीज़'* में लिखते हैं, "राजनीतिक विकेंद्रीकरण का क्षेत्रीय दलों पर महत्वपूर्ण प्रभाव पड़ता है और ऐसा लगता है कि विकेंद्रीकरण क्षेत्रीय दलों को राष्ट्रीय स्तर की तुलना में क्षेत्रीय स्तर पर शासन करने का बेहतर मौका देकर क्षेत्रीय दलों की ताकत को बढ़ाता है।"[2] साथ ही वह कहते हैं, "क्षेत्रीय मतभेदों और विभिन्न राजनीतिक संस्थानों के प्रभाव को नियंत्रण करते समय भी क्षेत्रीय दलों की ताकत केंद्रीकृत प्रणालियों की तुलना में विकेंद्रीकृत प्रणालियों में अधिक होती है।"[3]

क्षेत्रीय दल दुनिया के लगभग हर देश और सरकार के लगभग हर स्तर पर मौजूद हैं। सरकार पर उसका प्रभाव गहरा माना जाता है; न केवल क्षेत्रीय दलों से अपेक्षा की जाती है कि वे अपने-अपने समूहों का प्रतिनिधित्व करके लोकतंत्र को मजबूत करेगा बल्कि यह भी माना जाता है कि वह क्षेत्रीय पहचान का ध्यान रखते हुए उसके समस्याओं का समाधान करने तथा उसकी स्वायत्तता या स्वतंत्रता की मांग राज्यों के सामने मजबूती से रखेगा। हालांकि भारत का एक वर्ग अक्सर क्षेत्रीय दलों को राजनीतिक अस्थिरता पैदा करने, जातीय संघर्ष और अलगाववाद को प्रोत्साहित करने के कारक के रूप में देखता है। यह वह वर्ग है, जिसे कई बार क्षेत्रीय पार्टियों के उभार के कारण हजारों सालों के वर्चस्वशाली सत्ता को चुनौती मिली या उसे कई बार गवांना पड़ा। इसे आप इस तरह समझ सकते है कि भारत में क्षेत्रीय दलों के उभार का एक प्रमुख कारण यहाँ के समाज में हजारों वर्षों से

---

[1] एस. चक्लदर, फेडरलिज्म एंड नेशनल इंटरग्रेसन, 'सेक्युलर डेमोक्रेसी वॉल्यूम-XI, 1978. पेज - 14

[2] डौन ब्रंकाती.,द ओरिजिन्स एंड स्ट्रेन्थ ऑफ़ रीजनल पार्टीज़, कैंब्रिज यूनिवर्सिटी प्रेस. 2008

[3] वहीं

विद्यमान जाति व्यवस्था है, जो आपस में श्रेणीबद्धता पैदा कर रखा है। दस प्रतिशत वाले समूह नब्बे फ़ीसदी समाज पर शासन कर रहा है और उसे अपमानित भी कर रहा है। इसी नब्बे भाग वाले शोषित के आवाज़ के रूप में कई क्षेत्रीय दलों का विस्तार भारत में देखने को मिलता है। हालाँकि ऐडम जिएगफैल्ड इसे दुसरे तरह से देखते हैं। अपने लेख *'क्षेत्रीय दलों का उदय इतना ख़राब क्यों नहीं है'* में क्षेत्रीय दलों पर जो आरोप लगाया जाता है कि इसके कारण राजनैतिक अस्थिरता पैदा होती है, के जवाब में वह लिखते हैं, "इस पर विचार करने से पहले यह देखना होगा कि क्षेत्रीय दलों की बहुलता और बढ़ते प्रभाव के कारण राष्ट्रीय स्तर की सरकार सचमुच ही अस्थिर रहने लगी है। ऐसा लगता है कि क्षेत्रीय दलों ने राष्ट्रीय दलों को यह धमकी देकर बंधक बना रखा है कि यदि उनकी मांगे न मानी गई तो वे सरकार को गिरा देंगे; परंतु क्षेत्रीय दलों को दोष देकर हम राजनैतिक अस्थिरता के असली स्रोत का पता लगाने में विफल हो जाते हैं।

राजनैतिक अस्थिरता क्षेत्रीय दलों के कारण नहीं, बल्कि गठबंधन की राजनीति के कारण है। जब कभी किसी सहयोगी दल का कोई भी सदस्य गठबंधन सरकार से समर्थन वापस लेता है तो सरकार गिरने का खतरा पैदा हो जाता है और वह दल सरकार से समर्थन वापसी की धमकी देने लगता है। ऐसा इसलिए होता है कि भारत में बहुत कम राष्ट्रीय दल है। इनमें से एक दल आम तौर पर सरकार चलाता है और सहयोगी दल अमूमन भारी संख्या में क्षेत्रीय दल ही होते हैं और गठबंधन के ये सहयोगी दल सरकार के लिए सिरदर्द भी बन सकते हैं यह आवश्यक नहीं है कि जिस राष्ट्रीय दल के पास सरकार चलाने के लिए बहुत हो वह राजनैतिक अस्थिरता पैदा नहीं कर सकता। राष्ट्रीय या क्षेत्रीय कोई भी दल राजनैतिक अस्थिरता पैदा कर सकता है। वास्तव में भारत की सबसे अधिक राष्ट्रीय पार्टी कांग्रेस ने कई बार सरकार गिराई है।"[4] भारत के वर्त्तमान सत्तासीन दल भाजपा भी इसमें पीछे नहीं है। कई राज्यों में सरकार गिरा कर क्षेत्रीय दलों के साथ गठबंधन करके नई सरकार बनाई गयी।

डॉ शशि त्रिपाठी एवं अभिराम पाण्डेय भारत में मुख्य रूप से तीन प्रकार के क्षेत्रीय दलों का जिक्र करते हैं।[5] पहला वे दल जो जाति, धर्म, क्षेत्र अथवा सामुदायिक हितों का प्रतिनिधित्व करते हैं एवं उन पर आधारित हैं। ऐसे दलों में उत्तर भारत में राष्ट्रीय जनता दल (राजद), समाजवादी पार्टी (सपा), बहुजन समजवादी पार्टी (बसपा), झारखण्ड मुक्ति मोर्चा, लोजपा, जदयू, उत्तर-पश्चिम में अकाली दल, दक्षिण भारत में द्रविड मुन्नेत्र कड़गम (डीएमके) और अन्ना द्रविड मुन्नेत्र कड़गम (एडीएमके), शिवसेना, कश्मीर में नेशनल कांफ्रेस, नागालैण्ड नेशनल डेमोक्रेटिक पार्टी आदि प्रमुख हैं। दूसरे में वह दल है, जो किसी समस्या विशेष को लेकर राष्ट्रीय दलों विशेष रूप से कांग्रेस से पृथक होकर बने हैं। ऐसे दलों में बंगला कांग्रेस (टीएमसी), नेशनल कांग्रेस पार्टी (एनसीपी), केरल कांग्रेस, उत्कल कांग्रेस विशाल हरियाणा आदि है। तीसरे प्रकार के दलों में वह दल हैं जो लक्ष्यों और विचारधारा के आधार पर तो राष्ट्रीय दल है किन्तु उनका समर्थन केवल कुछ लक्ष्यों तथा कुछ मुद्दों में केवल कुछ क्षेत्रों तक ही सीमित है; जैसे- भाकपा, भाकमा, भाकपा-माले, फारवर्ड ब्लॉक मुस्लिम लीग, क्रान्तिकारी सोशलिस्ट पार्टी आदि प्रमुख हैं। अकाली दल एक राज्य स्तरीय दल है जिसका स्वरूप धार्मिक राजनीतिक रहा है। जब भाषा के आधार पर राज्यों के पुनर्गठन का प्रश्न उठा तो अकाली दल ने पंजाबी भाषा राज्य की माँग की जिसके परिणामस्वरूप 1966 में पंजाबी भाषा राज्य का गठन हुआ। द्रविड मुन्नेत्र कड़गम और अन्ना द्रविड मुन्नेत्र कड़गम का गठन छुआछुत एवं जात-पात के बन्धनों को मिटाने के लिए हुआ था। इन दोनों क्षेत्रीय दलों का उद्देश्य है कि समाज के पिछड़े वर्गों को समान अवसर दिए जाए तथा छुआ छूत को पूरी तार समाप्त किया जाए तथा तमिल भाषा का एवं संस्कृति का प्रचार एवं हिन्दी के जबरन लादे जाने का विरोध किया जाए आदि। उत्तर भारत में राजद, सपा, बसपा जैसे महत्वपूर्ण क्षेत्रीय दलों का लक्ष्य भी ब्राह्मणवाद एवं जातिवाद का विरोध है। मुस्लिम लीग का मुख्य उद्देश्य भारतीय मुसलमानों के हितों की रक्षा करनी है। कांग्रेस दल के कमजोर होने के कारण क्षेत्रीय एवं राज्यस्तरीय दलों का महत्व निरन्तर बढ़ता रहा है, लेकिन आज मौजूदा सत्ताशीन दल भाजपा न सिर्फ क्षेत्रीय दलों को ख़त्म कर देना चाहती है, बल्कि जिस तरह से विपक्ष पर हमलावर है, लगता है कि देश में एक दलीय शासन व्यवस्था स्थापित करना ही उसका उद्देश्य हो।

---

[4] ऐडम जिएगफैल्ड, 'क्षेत्रीय दलों का उदय इतना ख़राब क्यों नहीं है', सेण्टर फॉर एडवांस्ड स्टडी ऑफ़ इंडिया, पेंसिलवानिया यूनिवर्सिटी, 2010

[5] डॉ शशि त्रिपाठी एवं अभिराम पाण्डेय 'क्षेत्रीय राजनीतिक दलों की प्रासंगिकता', जर्नल ऑफ़ इमर्जिंग टेक्नोलॉजीज एंड इनोवेशन रिसर्च, 2019

किसी भी राज्य का डेवलपमेंट यानी विकास का मानक मुख्य रूप से सड़क, बिजली, पानी, आवास, सिंचाई आदि के क्षेत्रों में उस राज्य सरकार द्वारा किए गए कामों से निर्धारित किया जाता है। लेकिन क्षेत्रीय पार्टी की भूमिका यानी राज्य हित में किये गए उसके काम को हमें दूसरे नजरिए से देखना होगा। विकास के उपरोक्त वर्णित मानकों के आधार पर हम भारत के क्षेत्रीय दल के योगदान को नहीं समझ सके है। इस क्षेत्रों में कमोबेश हरेक दल या सरकार काम करती है। जैसाकि क्षेत्रीय दलों का उदय ही एक विशिष्ट पहचान के साथ होता आया है तो हमें उसे उसी रूप में देखना होगा और उसके योगदान या विकास के मानक भी उसी रूप में निर्धारित करना होगा। अगर अब हम क्षेत्रीय दलों के भारत के समाज व राजनीति में योगदान की बात करें तो पाएंगे कि भारत की श्रेणीद्धता आधारित सामाजिक तनाबना को कमजोर कर एक समानता और बंधुत्वता आधारित समाज निर्माण में क्षेत्रीय दलों, खासकर उत्तर भारत में राजद, सपा और बसपा तथा दक्षिण भारत में डीएमके, ने मुख्यता से भूमिका अदा की है। कुछ क्षेत्रों में भाषा व क्षेत्रीयता आधारित राज्य बनाने की मांगों को क्षेत्रीय दलों ने प्रमुखता से उठाया। जिसमें उसे सफलता भी मिली। उदाहरण के तौर पर आप अकाली दल और झारखण्ड मुक्ति मोर्चा को देखा जा सकता है।

वहीं दूसरी ओर, राष्ट्रीय दलों के नेताएं भी क्षेत्रीय दलों की भूमिका को बखूबी स्वीकार करते हैं। क्षेत्रीय दलों की भूमिका विषय आयोजित एक परिचर्चा में बात करते हुए कांग्रेस की प्रवक्ता जयंती नटराजन ने कहा कि छोटी पार्टियां क्षेत्रीय मुद्दों को मजबूती से उठाती हैं और इन पर कायम रहती है इसलिए स्थानीय स्तर पर इनके असर को नकारा नहीं जा सकता। भारतीय जनता पार्टी के प्रवक्ता चंदन मित्रा का मानना है कि राष्ट्रीय दल कुछ मामलों में अपनी भूमिका को निभाने में नाकामयाब रहे हैं। वरना क्षेत्रीय दल पनपते ही नहीं। राष्ट्रीय दल अपेक्षा के अनुरूप भूमिका निभाने में असफल रहे हैं।[6]

सन्दर्भ:

1. एस. चक्लदर, *'फेडरलिज्म एंड नेशनल इंटरग्रेसन'*, 'सेक्युलर डेमोक्रेसी वॉल्यूम-XI', 1978.
2. डौन ब्रंकाती, *'द ओरिजिन्स एंड स्ट्रेन्थ ऑफ़ रीजनल पार्टीज़'*, कैंब्रिज यूनिवर्सिटी प्रेस. 2008
3. ऐडम जिएगफैल्ड, *'क्षेत्रीय दलों का उदय इतना ख़राब क्यों नहीं है'*, सेण्टर फॉर एडवांस्ड स्टडी ऑफ़ इंडिया, पेंसिलवानिया यूनिवर्सिटी, 2010
4. डॉ शशि त्रिपाठी एवं अभिराम पाण्डेय *'क्षेत्रीय राजनीतिक दलों की प्रासंगिकता'*, जर्नल ऑफ़ इमर्जिंग टेक्नोलॉजीज एंड इनोवेशन रिसर्च, 2019
5. हिन्दुस्तान दैनिक समाचार (ऑनलाइन), *'क्षेत्रीय दलों की भूमिका अहम'*, https://www.livehindustan.com/news/article1-story-4234.html

[6] क्षेत्रीय दलों की भूमिका अहम, हिन्दुस्तान दैनिक समाचार (ऑनलाइन), https://www.livehindustan.com/news/article1-story-4234.html

राष्ट्र निर्माण, गांधी और महिला सशक्तिकरण

Gurpinder Kumar
Assistant Professor, Centre for Women's Studies, Senate Hall Campus, Faculty of Arts,
University of Allahabad, Prayagraj, Uttar Pradesh-211002

सरांश

''यदि ताकत का मतलब नैतिक बल है, तो महिलाएं संभवतः पुरुषों की तुलना में बेहतर हैं। एक आदमी को पढ़ाओगे तो एक व्यक्ति शिक्षित होगा, अगर एक स्त्री को पढ़ाओगे तो पूरा परिवार शिक्षित होगा।'' (महात्मा गांधी) इतिहास इस बात का साक्षी है कि किसी भी राष्ट्र का निर्माण एक सतत प्रक्रिया है और इसकी गति, दिशा और राह को निर्धारित करने के लिए, उस समाज और देश के नेता, विचारक तथा सामान्य नागरिकों की राष्ट्रीयता की अवधारणा बड़ा महत्व रखती है। यह अवधारणा, धार्मिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक चेतना के परिपेक्ष्य में, विभिन्न घटकों- अवययों के विमर्श, विश्लेषण-संशोधनों से गुजरते हुए, एक लंबे वैचारिक आंदोलन के दौरान लगातार परिमार्जित होती है। देश की जड़ों से गहरे जुड़े होने पर भी गांधीजी, पश्चिम के ज्ञान-विज्ञान एवं दर्शन से परिचित और कुछ हद तक प्रभावित थे, दक्षिण अफ्रीका में अध्ययन जीवनयापन और संघर्षों के दौरान उनकी सोच और समझ काफी परिपक्व और पैनी हो चुकी थी। एक विशाल, शक्तिशाली और समृद्ध साम्राज्य के आगे टुकड़ों में बंटा अंतर्कलह से जूझता समाज नहीं टिक सकेगा, साथ ही हिंसक आंदोलन को कुचलने में भी शासन देर नहीं करेगा- यह उन्होंने भालिभांति अनुभव कर लिया था। वे जानते थे की भूमिगत आंदोलनों की एक सीमा होती है, क्रांतिकारी कितने ही निडर और देशभक्त क्यों न हो- उनके व्यक्तिगत प्रयास, साम्राज्यवाद को जड़मूल से नहीं उखाड़ सकते, इसके लिए जनजन की भागीदारी आवश्यक है। जन जन की भागीदारी के इसी प्रयास में उन्होने दलित, आदिवासी, अल्पसंख्यक और महिलाओं को जोड़ा-राष्ट्र की राजनीति में अपना स्थान और योगदान होने का अहसास कराया। गांधी का मानना था कि महिला और पुरुष दोनों एक हैं। नारी पुरुष की सहचरी है, जो समान मानसिक क्षमताओं के साथ उपहारित है। इसके अलावा उसे पुरुष की गतिविधियों में बहुत ही मामूली विवरण में भाग लेने का अधिकार है और उसके साथ स्वतंत्रता का समान अधिकार है। लेकिन लिंगों की समानता का मतलब व्यवसायों की समानता नहीं है। महिलाएं युद्ध की तुलना में शांति के लिए अधिक प्रवाहकीय हैं।

मूलशब्दः महिला, गांधी, सशक्तिकरण, राष्ट्र।

गुरपिन्दर कुमार, इलाहाबाद विश्वविद्यालय के सेंटर फॉर वुमेंस स्टडीज़ में सहायक प्रोफेसर के पद पर कार्यरत हैं।

भूमिका

भारतीय जन-जीवन की मूल धुरी नारी (माता) है। यदि यह कहा जाए कि संस्कृति, परम्परा या धरोहर नारी के कारण ही पीढ़ी दर पीढ़ी हस्तान्तरित होती रही है, तो यह अतिशयोक्ति नहीं होगी। जब-जब समाज में जड़ता आयी है, नारी शक्ति ने ही उसे जगाने के लिए, उससे जूझने के लिए अपनी सन्तति को तैयार करके, आगे बढ़ने का संकल्प दिया है। कौन भूल सकता है माता जीजाबाई को, जिसकी शिक्षा-दीक्षा ने शिवाजी को महान देशभक्त और कुशल योद्धा बनाया। कौन भूल सकता है पन्ना धाय के बलिदान को पन्नाधाय का उत्कृष्ट त्याग एवं आदर्श इतिहास के स्वर्ण अक्षरों में अंकित है। वह उच्च कोटि की कर्तव्य परायणता थी। अपने बच्चे का बलिदान देकर राजकुमार का जीवन बचाना सामान्य कार्य नहीं। हाड़ी रानी के त्याग एवं बलिदान की कहानी तो भारत के घर-घर में गायी जाती है। रानी लक्ष्मीबाई, रजिया सुल्ताना, पद्मिनी और मीरा

के शौर्य एवं जौहर एवं भक्ति ने मध्यकाल की विकट परिस्थितियों में भी अपनी सुकीर्ति का झण्डा फहराया। कैसे कोई स्मरण न करे उस विद्यावती का जिसका पुत्र फांसी के तख्ते पर खड़ा था और मां की आंखों में आंसू देखकर पत्रकारों ने पूछा कि एक शहीद की मां होकर आप रो रही हैं तो विद्यावती का उत्तर था कि 'मैं अपने पुत्र की शहीदी पर नहीं रो रही, कदाचित् अपनी कोख पर रो रही हूं कि काश मेरी कोख ने एक और भगत सिंह पैदा किया होता, तो मैं उसे भी देश की स्वतंत्रता के लिए समर्पित कर देती।' ऐसा था भारतीय माताओं का आदर्श। ऐसी थी उनकी राष्ट्र के प्रति निष्ठा। परिवार के केन्द्र में नारी है। परिवार के सारे घटक उसी के चतुर्दिक घूमते हैं, वहीं पोषण पाते हैं और विश्राम। वही सबको एक माला में पिरोये रखने का प्रयास करती है। किसी भी समाज का स्वरूप वहां की नारी की स्थिति पर निर्भर करता है। यदि उसकी स्थिति सुदृढ़ एवं सम्मानजनक है तो समाज भी सुदृढ़ एवं मजबूत होगा। भारतीय महिला सृष्टि के आरंभ से अनन्त गुणों की आगार रही है। पृथ्वी की सी सहनशीलता, सूर्य जैसा तेज, समुद्र की गम्भीरता, पुष्पों जैसा मोहक सौन्दर्य, कोमलता और चन्द्रमा जैसी शीतलता महिला में विद्यमान है। वह दया, करूणा, ममता, सहिष्णुता और प्रेम की पवित्र मूर्ति है। नारी का त्याग और बलिदान भारतीय संस्कृति की अमूल्य निधि है। बाल्यावस्था से लेकर मृत्युपर्यन्त वह हमारी संरक्षिका बनी रहती है। सीता, सावित्री, गार्गी, मैत्रेयी जैसी महान् नारियों ने इस देश को अलंकृत किया है। निश्चित ही महिला इस सृष्टि की सबसे सुन्दर कृति तो है ही, साथ ही एक समर्थ अस्तित्व भी है। अमृता प्रीतम के शब्दों में-''...मैं नहीं मानती कि यह सभ्यता का युग है... सभ्यता का युग तब आयेगा,जब औरत की मर्जी के बिना उसका नाम भी होठों पर नहीं आयेगा।'' स्वतंत्रता के बाद भारतीय स्त्री की सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक स्थिति में काफी सुधार हुआ है। बहुत थोड़े पैमाने पर ही सही, लेकिन इक्कीसवीं सदी की स्त्री-छवि बड़ी तेजी से आकार ग्रहण कर रही है और, हम उम्मीद कर सकते हैं कि नई सदी में वह भारतीय समाज की एक समर्थ, और स्वतंत्र इकाई होगी। यह आज भी नहीं कहा जा सकता कि स्त्री के सामने मौजूद तमाम चुनौतियाँ, दुविधाएं और बाधाएँ पूरी तरह दूर कर ली गई हैं। राष्ट्र के समग्र विकास तथा उसके निर्माण में महिलाओं का लेखा-जोखा और उनके योगदान का दायरा असीमित है तथापि देश के चहुंमुखी विकास तथा समाज में अपनी भागीदारी को उसने सशक्त ढंग से पूरा किया है। अपने अस्तित्त्व की स्वतंत्रता कायम रखते हुए वह पुरुषों से भी चार क़दम आगे निकल गई हैं। संकीर्णता, जात-पात, धार्मिक कट्टरता, भेदभाव, मानसिक गुलामी की जंजीरों को तोड़कर महिलाओं ने देश को एक नई सोच, नया विचार प्रदान किया है।

राष्ट्रवाद

शाब्दिक तौर पर राष्ट्रवाद एक आधुनिक 'पद' है। ऐसा माना जाता है कि आधुनिक राष्ट्र-राज्य की अवधारणा फ्रांस की क्रांति (1789) के बाद विकसित हुई। सामाजिक विकास या राजनैतिक सिध्दांत के तौर पर राष्ट्रवाद की संकल्पना आधुनिकता की ऐतिहासिक व्याख्या हो सकती है, लेकिन मूल स्वीकार्य बात यह है कि राष्ट्रों का अस्तित्व प्राचीन काल से था। किसी राष्ट्र की पहचान एक राष्ट्र के रूप में कैसे होती है? या दूसरे शब्दों में वे क्या घटक हैं, जिनसे राष्ट्र का निर्माण होता है? राजनैतिक विचारक एंथोनी डी. स्मिथ (जिन्होंने राष्ट्रवाद की संकल्पना पर काफी कुछ लिखा है) ने राष्ट्र को कुछ इस तरह परिभाषित किया है, 'मानव समुदाय जिनकी अपनी मातृभूमि हो, जिनकी समान गाथाएं और इतिहास एक जैसा हो, समान संस्कृति हो, अर्थव्यवस्था एक हो और सभी सदस्यों के अधिकार व कर्तव्य समान हों।' रूपर्ट इमर्सन ने राष्ट्र को इस तरह परिभाषित किया है, 'एक संबध्द समुदाय जिसकी विरासत समान हों और जो एक जैसा भविष्य पसंद करते हैं। राष्ट्रवाद लोगों के किसी समूह की उस आस्था का नाम है जिसके तहत वे खुद को साझा इतिहास, परम्परा, भाषा, जातीयता या जातिवाद और संस्कृति के आधार पर एकजुट मानते हैं। इन्हीं बन्धनों के कारण वे इस निष्कर्ष

पर पहुँचते हैं कि उन्हें आत्म-निर्णय के आधार पर अपने सम्प्रभु राजनीतिक समुदाय अर्थात् 'राष्ट्र' की स्थापना करने का अधिकार है। हालाँकि दुनिया में ऐसा कोई राष्ट्र नहीं है जो इन कसौटियों पर पूरी तरह से फिट बैठता हो, इसके बावजूद अगर विश्व की एटलस(मानचित्र) उठा कर देखी जाए तो धरती की एक-एक इंच जमीन राष्ट्रों की सीमाओं के बीच बँटी हुई मिलेगी। राष्ट्रवाद के आधार पर बना राष्ट्र उस समय तक कल्पनाओं में ही रहता है जब तक उसे एक राष्ट्र-राज्य का रूप नहीं दे दिया जाता। राष्ट्रवाद की परिभाषा और अर्थ को लेकर व्यापक चर्चाएँ होती रही हैं। राष्ट्रवाद की सुस्पष्ट और सर्वमान्य परिभाषा करना आसान नहीं है। प्रो. स्नाइडर तो मानते हैं कि राष्ट्रवाद को परिभाषित करना अत्यन्त कठिन कार्य है। लेकिन फिर भी इस विषय में उन्होनें जो परिभाषा दी है वह राष्ट्रवाद को समझने में उपयोगी है। उनके मतानुसार, श्इतिहास के एक विशेष चरण पर राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक व बौद्धिक कारणों का एक उत्पाद - राष्ट्रवाद एक सु-परिभाषित भौगोलिक क्षेत्र में निवास करनेवाले ऐसे व्यक्तियों के समूह की एक मनःस्थिति, अनुभव या भावना है जो समान भाषा बोलते हैं, जिनके पास एक ऐसा साहित्य है जिसमें राष्ट्र की अभिलाषाएँ अभिव्यक्त हो चुकी हैं, जो समान परम्पराओं व समान रीति रिवाजों से सम्बद्ध है, जो अपने वीरपुरूषों की पूजा करते हैं और कुछ स्थितियों में समान धर्म वाले हैं। 1857 की पहले आंदोलन में जन समुदाय की एक विशाल भागीदारी संगठित रूप में उभर कर आई थी जिसमें अलग अलग धर्मों, समुदायों, भाषाई क्षेत्रों के लोगों ने स्वाधीनता का स्वप्न देखा था और हिंदू-मुसलमानों ने मिलकर साम्राज्यवाद को चुनौती दे डाली थी। अंग्रेजों ने इन दोनों धर्मावलंबियों के आचार-व्यवहार-मान्यताओं विश्वासों में अन्तर जान लिया था और अपनी सत्ता की निरंतरता के लिए , एक दूसरे के विरोध में उनका प्रयोग भी। भारत के राजनीतिक परिदृश्य पर गांधी के उभरने से पहले ही बंगाल का विभाजन हो चुका था और परस्पर अविश्वास, नफरत की खाई काफी चौड़ी हो चुकी थी, जिसके और फैलने-गहराने की दिशा में , हिन्दू और मुस्लिम दोनों ही संप्रदायों के स्वयंभू संकीर्ण विचारधारा के नेताओं ने अपने अपने संगठन भी बना लिए थे। महात्मा गांधी रातों-रात नेता नहीं बने थे, न ही उन्होंने जल्दबाजी में कोई आंदोलन खड़ा किया। वे देश के कोने कोने और गली-कूँचों में फिरे, भारत के असली जनमानस से मिले, समझे। दरिद्रता, अज्ञान, अशिक्षा, अंधविश्वास, धार्मिक-सामाजिक पाखंड, शोषण, छुआछूत जैसी जंगी बहुत गहराई तक धँसी समस्याओं और कुरीतियों को निकट से समझा और अनुभव भी किया। समाज के हाशिये पर पड़े पिछड़ी जातियों और महिलाओं के दर्द को महसूस किया। इस सारे परिप्रेक्ष्य में रची गई राष्ट्रवाद की अवधारणा, निश्चित ही संकीर्ण, कट्टर और द्वेषपूर्ण नहीं हो सकती, जिसमें विरोधियों को मिटाने या प्रताड़ित करने की सोच हो, कुछ गिनेचुने लोगों या समूह के स्वार्थ हों, असमानताओं की खाइयाँ हों, जाति-भाषा-लिंग के कारण किसी को वंचित करने के षडयंत्र हों और शासक की निरंकुशता हो। इतना ही नहीं उनका यह राष्ट्रवाद, समग्र मानवतावाद से बहुत भिन्न भी नहीं हो सकता था- जिसमें कोई किसी का शत्रु नहीं होता और देशभक्ति साबित करने के लिए, किसी दूसरे देश को मुर्दाबाद कहने की आवश्यकता नहीं पड़ती। आज के हिंसा, प्रतिशोध और नफरत से भरे माहौल में भले ही यह दुर्बलता का प्रतीक लगे, मगर यह वैश्विक दृष्टि संपन्न विचारक ही नहीं जमीन से जुड़े कर्मठ कार्यकर्ता की, अपने राष्ट्र की प्रगति, शांति और एकता के लिए आवश्यक व्यावहारिक जीवनदृष्टि थी। एक सर्वसमावेशक उदार राष्ट्रवादी होने के नाते उनके जनआंदोलन में सभी धर्मों, वर्णों, वर्गों, विचारधाराओं केआर स्त्री पुरुष बराबरी के हिस्सेदार थे। एक राष्ट्र के रूप में वे कुछ बुनियादी मूल्यों के आग्रही थे। किसी भी हिंसा का विरोध कर सकने के नेतिक आग्रह ने ही उन्हें चौराचोरी की हिंसा के बाद अपना आंदोलन खत्म कर देने का साहस दिया था। साधन की शुचिता का महत्व किसी भी देश-समाज के अस्तित्व एवं गरिमा के लिए क्या मायने रखता है, नैतिक संबल के बगैर समृद्धि भी

विनाशकारी हो जाती है और शोषण पर आधारित समाज किस तरह हिंसा और द्वेष से उफनता है- यह जान कर ही वे कतार के अंत में खड़े व्यक्ति, दलित कुचले वर्ग के हरदम साथ रहे।

सशक्तिकरण

''सशक्तिकरण'' का अनिवार्य रूप से मतलब अधिकार और शक्ति के विकेंद्रीकरण से है। इसका उद्देश्य निर्णय लेने की प्रक्रिया में वंचित तबके के लोगों की भागीदारी को सुनिश्चित करना है, दूसरे शब्दों में, आवाज को आवाज देना। गांधीवादी दृष्टिकोण में, "सशक्तिकरण का अर्थ महिलाओं को समान दर्जा देना और उन्हें विकसित करने के अवसर और स्वतंत्रता प्रदान करना है। मनुष्य को अपनी इंद्रियों को नियंत्रण में करना चाहिए और महिलाओं को सिर्फ एक उपभोग की वस्तु ही नहीं मानना चाहिए। कामुक सुख की कोई ज्ञात सीमा नहीं होती। ''गांधी ने कहा है कि सशक्तिकरण का लक्ष्य, तीन गुणों पर निर्भर करता हैः सबसे पहले, उनके जीवन में परिवर्तन करना दूसरा, उनके जीवन में बदलाव लाना और तीसरा, सामाजिक संरचना को बदलना।'' (गंगाधर, 2000) गांधी अब तक आधुनिक युग के सबसे ईमानदार और दिव्य ऐतिहासिक व्यक्तियों में से एक हैं। अहिंसा के उनके दर्शन, हालांकि नए नहीं थे, उन्होंने अपने शासन के तहत क्रांतिकारी अनुपात ग्रहण किया और दुनिया भर के लोगों के दिलों और कल्पनाओं पर कब्जा कर लिया था। महात्मा गांधी हिंसा से ज्यादा अहिंसा को सबसे मजबूत हथियार मानते थे, जबकि हिंसा को सबसे कमजोर। संपूर्णता के रूप में मानवता अंधकार से प्रकाश तक और बंधन से स्वतंत्रता तक अहिंसा के इस शक्तिशाली हथियार से मुक्ति की तलाश कर सकती है। अहिंसा की शक्ति मनुष्य की आत्मा में स्थित है और गांधी इस आत्मा और आध्यात्मिकता के सबसे महान वास्तुकार हैं, वह इस आध्यात्मिकता के सबसे बड़े मूर्तिकार हैं जिसे अहिंसा कहा जाता है। 1990 का दशक सरकारी नीतियों में महिलाओं के सशक्तिकरण का केंद्र बिंदु रहा। आर्थिक और राजनीतिक सशक्तिकरण सरकारी प्रयास के माध्यम से संचालित जुड़वां प्रक्रियाएं हैं। लेकिन सशक्तिकरण की अवधारणा में व्यापक सामाजिक विकास की स्थिति में कई प्रकार के पहलू शामिल हैं, जो गांधी के ''सर्वोदय'' की अवधारणा के अनुरूप है।" (हरिजन, 1939) भारत में महिलाओं की मुक्ति में एक स्वदेशी घटक था, जो तर्कसंगत पुरुषों द्वारा अग्रणी था, जो कि भारतीय समाज की समकालीन समस्याओं को संबोधित करने वाली अधिक से अधिक महिलाओं की भागीदारी के कारण आंदोलन में समय के साथ-साथ विदेशों में भी इसी तरह के संघर्षों से प्रेरणा ले रहा था। इस आंदोलन ने पश्चिमी विशेषताओं का अधिग्रहण किया लेकिन सशक्तिकरण की अवधारणा ने इसे और अधिक तर्कसंगत बना दिया। लगभग दस-ग्यारह दशक पहले गांधी ने महिलाओं को अपनी क्षमता का एहसास करने और सामाजिक परिवर्तन के लिए एक सामूहिकता के रूप में काम करने के लिए इसी तरह के विचारों की वकालत की। यद्यपि महिलाओं के आर्थिक और राजनीतिक भागीदारी से संबंधित उनके कई विचार महिलाओं के अनुकूल नहीं हैं, फिर भी सामूहिकता के रूप में चाहे वे पुरुष हों या महिला, उनके आत्म-सम्मान, आत्म-साक्षात्कार, निस्वार्थ सेवा की उनकी अवधारणाएं, सभी मनुष्यों के लिए न्याय की कुंजी हैं।

महिला सशक्तिकरण पर गांधी के विचार

भारत में महिलाओं की स्थिति विभिन्न अवधियों और विभिन्न वर्गों, धर्म और जातीय समूहों में भिन्न-भिन्न है। स्वतंत्रता पूर्व काल ने घर के भीतर और बाहर महिलाओं के शोषण को देखा है। गांधीवादी काल और उससे भी पहले राजा राममोहन राय, स्वामी दयानंद सरस्वती और इस तरह के कुछ सामाजिक सुधारों और विचारकों के दर्शन से चिह्नित हैं, जिन्होंने भारतीय महिलाओं की स्थिति में बदलाव लाने के लिए अंतहीन प्रयास किये। ताकि वे बेहतर पत्नियां और माताएं बनें। गांधी ने कहा कि महिलाओं को रीति-रिवाजों और कानून के तहत दबा दिया गया है, जिसके लिए आदमी जिम्मेदार है। सामाजिक आचरण के नियमों को

आपसी सहयोग और परामर्श द्वारा तैयार किया जाना चाहिए। महिलाओं को खुद को पुरुषों का गुलाम बन के रहना सिखाया गया है। महिलाओं को अपनी पूर्ण स्थिति का एहसास होना चाहिए और पुरुषों के बराबर की भूमिका निभानी चाहिए। पत्नियों को गुड़िया या भोग की वस्तु नहीं होना चाहिए। गांधी ने हालांकि महिलाओं के सुधारों को वस्तु के रूप में नहीं देखा, बल्कि उसे आत्म-जागरूक वस्तु के रूप में देखा और उन्होंने महिलाओं को सबसे स्वाभाविक तरीके से जनमानस में शामिल किया। महात्मा गांधी के लिए महिलाओं का स्वतंत्रता संग्राम में शामिल होना एक क्रांतिकारी आह्वान था जिसने एक नए युग की शुरुआत की। उन्होंने स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओं की भागीदारी के महत्व को भी पहचाना। गांधी ने सत्याग्रह के सामाजिक पुनर्निर्माण के लिए पुरुषों की तुलना में महिलाओं की क्षमता से अवगत भी कराया।'' (Jha, 2005) वह समझते थे कि महिलाओं के एक बड़े वर्ग को बहुत अधिक ध्यान देने की जरूरत है। महिलाएं सबला हैं न कि अबला, महिलाएं भी देश की स्वतंत्रता को अपनी सक्रिय भागीदारी के साथ स्वीकार करती हैं। वास्तव में, उन्हें विश्वास था कि राष्ट्रीय उत्थान और कायाकल्प के महत्वपूर्ण कार्य को पूरा करने के लिए महिलाओं की भागीदारी आवश्यक थी। भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन न केवल राजनीतिक था, बल्कि एक सामाजिक-आर्थिक आंदोलन भी था, जो पारंपरिक समाज में महिलाओं की मुक्ति के लिए खुला था। यह गांधी का अथक प्रयास था, जिसने न केवल राष्ट्रवादी आंदोलनों में उनकी भागीदारी का मार्ग प्रशस्त किया, बल्कि महिलाओं में सम्मान, स्वाभिमान, सामाजिक समानता और व्यक्तिगत स्वतंत्रता की भावना को भी जन्म दिया। (Mukherjee, 1994) गांधी का मानना था कि महिला और पुरुष दोनों एक हैं। नारी पुरुष की सहचरी है, जो समान मानसिक क्षमताओं के साथ उपहारित है। इसके अलावा उसे पुरुष की गतिविधियों में बहुत ही मामूली विवरण में भाग लेने का अधिकार है और उसके साथ स्वतंत्रता का समान अधिकार है। लेकिन लिंगों की समानता का मतलब व्यवसायों की समानता नहीं है। महिलाएं युद्ध की तुलना में शांति के लिए अधिक प्रवाहकीय हैं। गांधी ने सार्वजनिक क्षेत्र में महिलाओं के लिए ''सक्रिय भूमिका'' की वकालत नहीं की। हालाँकि, जब 1921 में पहली बार महिलाओं के मताधिकार का मुद्दा उठाया गया, तो गांधी ने इसका समर्थन किया और यहां तक महसूस किया कि सत्याग्रह आंदोलन और दांडी मार्च की सफलता में महिलाओं की सक्रिय भागीदारी अटूट थी। विदेशी कपड़ों को जलाना और शराब की दुकानों को बंद कराना, जैसी गतिविधियों को चुनना, जिसमें मुख्य रूप से महिलाए शामिल थीं। 1939 तक, गांधी इस बात पर पूरी तरह से आश्वस्त थे कि यदि राष्ट्रीय आंदोलन को जन आंदोलन के स्तर तक ऊंचा करना है, तो महिलाओं को सक्रिय प्रतिभागियों के रूप में शामिल करना होगा। गांधी ने कहा, "मुझे यह जानकर अच्छा लगेगा कि मेरी भविष्य की सेना में पुरुषों के मुकाबले महिलाओं का बहुत बड़ा स्थान हो। अगर लड़ाई हुई, तो मुझे पूर्ण विश्वास है कि महिलाएं इस तरह के 'प्रकोप' से भी निपट लेंगी।" (Valecha, 2008) गांधी का मानना था कि विशाल स्वराज के उत्थान के परिणामस्वरूप वास्तविक स्वराज प्राप्त नहीं किया जा सकता है और इसके परिणामस्वरूप, वे भारत के लिए स्वतंत्रता की ओर अग्रसर होने की रणनीति में महिलाओं के मुद्दे को नजरअंदाज नहीं कर सकते। उन्होंने बड़ी संख्या में महिलाओं को शामिल करके राष्ट्रीय आंदोलन को चलाने के लिए एक साहसिक और सचेत प्रयास करने के लिए प्रेरित किया।'' (Thakur, 2006) इस क्षेत्र में भी गांधी चाहते थे कि महिलाएं एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाएं। उन्होंने कहा कि एक सैन्य अभियान से अधिक, रचनात्मक कार्य सहिष्णुता, त्याग, बलिदान, दृढ़ता और तपस्या जैसे बेहतर गुणों का आह्वान करते हैं जो कि पुरुषों की तुलना में महिलाएं इन गुणों का बेहतर प्रदर्शन कर सकती हैं।''(Gandhi, 1940) गांधी को महिलाओं की आंतरिक शक्ति पर अटूट विश्वास था। उन्होंने कहा कि प्रकृति द्वारा महिलाओं को प्रेम, अहिंसा, क्षमा और बलिदान की उल्लेखनीय क्षमता के गुणों से संपन्न किया गया है। गांधी ने महिलाओं को पुरुषों की तुलना में अहिंसा के योग्य अधिक पाया। गांधी इसलिए, महिलाओं

को अपनी आंतरिक नैतिकता को स्वीकार करने और पुरुषों के वर्चस्व से खुद को मुक्त करने के साथ राष्ट्रीय आंदोलन में भागीदार होने पर बल देते हैं और ''उन्हें भारत में विधानसभाओं का सदस्य बनने देने की भी वकालत करतें हैं, कि महिलाएं भारत को शानदार और मजबूत बनाएं।''(Young India, 1929) 1930 में 'रिसेप्टिविटी वूमेन ऑर्गनाइजेशन' की एक बैठक ने एक ज्ञापन का मसौदा तैयार किया, जिसमें लैंगिक भेदभाव के बिना वयस्क मताधिकार की तत्काल स्वीकृति की मांग की गई। यह सरकार द्वारा ठुकरा दी गई। लेकिन 1931 में भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस के कराची अधिवेशन में ऐतिहासिक निर्णय लिया, जो महिलाओं की राजनीतिक समानता के लिए प्रतिबद्ध था। महात्मा गांधी का कथन है कि महिलाओं के समान कानूनी और राजनैतिक अधिकार केवल समाज के लिए सभी शोषण को समाप्त करके खुद को बदलने में सक्षम करने में प्रारंभिक बिंदु होगें, जिसमें महिलाएं प्रमुख निर्णायक होंगी।

सामाजिक बुराइयों पर गांधी के विचारः

वैदिक काल में महिलाओं की सामाजिक स्थिति को स्पष्ट करना एक कठिनतम कार्य है, क्योंकि इस काल में कहीं महिलाओं को मान-सम्मान और मर्यादा का रूप माना गया है तो कहीं इस उहापोह में चेतावनी भी दी गई है कि महिलाओं से बच कर रहना चाहिए अन्यथा ईश्वर प्राप्त नहीं होंगे। लेकिन इन सब के बावजूद भी वैदिक समाज में महिलाओं का उत्कृष्ट स्थान था। (मिश्र, 1999) अगर उत्तर वैदिक काल की तुलना वैदिक काल से की जाए तो महिला इस युग में अपनी सम्मानजनक पायदान से नीचे गिर चुकी थी। उसकी वास्तविक दशा में गिरावट आ चुकी थी। बहु-पत्नी प्रथा ने भी उनकी आर्थिक, सामाजिक एवं पारिवारिक स्थिति को बिगाड़ने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। (आप्टे, 1996) मध्यकाल पुरूष प्रधान काल था व इस काल में स्त्री-पुरूष समानता नहीं थी। सल्तनत काल में राजवंश की कन्याओं को शिक्षा प्रदान की जाती थी। राजदरबार में भी स्त्रियाँ भाग लेती थी। राजमहल में वह दासी, प्रतिहारी एवं रक्षक के रूप में कार्य करती थी। राजमहल का रसोईघर व मदिरालय भी अधिकतर महिलाएँ ही व्यवस्थित करती थी। विभिन्न उत्सवों व त्यौहारों पर वे नाच-गान में भाग लेती थी। प्रायः उनसे गुप्तचर व विषककन्याओं का काम लिया जाता था। उस समय महिलाओं के आर्थिक अधिकार सुरक्षित थे। उन्हें घर परिवार की सम्पत्ति में हिस्सा दिया जाता था। कई प्रकार के राजकीय कार्यों से उनकी आय उच्च व सम्मानित थी। घर परिवार में अर्थव्यवस्था का पूरा दारोमदार महिलाओं के हाथ में था। वेतन आदि मामले में भी महिलाओं को अधिकार प्राप्त थे। (व्होरा, 2005) मुगलकाल में जो महिलाओं की स्थिति थी, वह अंग्रेजी शासन काल में भी बनी रही। मुगलकाल के बाद भारत पर ब्रिटिश शासन स्थापित हो गया। इस समय भी बाल विवाह, बहुविवाह, दहेज प्रथा, विधवा विवाह निषेध एवं सती प्रथा इत्यादि कुरीतियाँ समाज में और भी अधिक पकड़ बनाए हुई थी। ब्रिटिश शासन को विरासत में सामंतवादी समाज मिला। इस व्यवस्था में महिला भोग की वस्तु समझी गई। धर्म की नीतियों ओर सिद्धांतों ने पहले से ही महिला के पैरों में बेड़ियाँ लगा रखी थी। (शर्मा, 2001) पश्चिम की संस्कृति की जड़े भारतीय समाज पर उगने लगी थी, चूंकि अंग्रेजां को यहाँ की संस्कृति वैभव का दोहन करना था और अपनी संस्कृति का मुलम्मा यहाँ चढ़ाना था जिसमें वह सफल भी हुए। मुगलकाल की सतायी महिला घर की चारदीवारी में अपने जीवन की त्रासदी अभी भी भोग रही थी। वह सारे अधिकारों से वंचित होकर पुरूष प्रधान की भोग्या बन कर रह गई थी। (राजकुमार, 2008) पिछले दो हजार वर्षों में हालांकि महिलाओं की सामान्य स्थिति बिगड़ रही है। राजा राममोहन राय के प्रयासों से शुरू हुए सामाजिक सुधारों के परिणामस्वरूप, महिलाओं की स्थिति में कुछ सुधार हुआ। बीसवीं सदी में गांधी ही थे जिन्होंने भारतीय महिलाओं की स्थिति को बेहतर बनाने के लिए सराहनीय काम किये। गांधी ने व्यक्तिगत गरिमा के नुकसान की कीमत पर कभी भी समाज की परंपराओं का सम्मान नहीं किया। उनकी व्यावहारिक और गतिशील सलाह थी कि ''परंपरा के पानी में तैरना

अच्छा है, लेकिन उसमें डूबना आत्महत्या है।''(गांधी) उन्होंने भारतीय समाज में व्याप्त बुराइयों की आलोचना करने और ऐसी बुराइयों के खिलाफ जनमत जुटाने की कोशिश में कभी भी संकोच नहीं किया। उन्होंने महसूस किया कि महिलाओं के विकास में बाधा उत्पन्न करने वाले कारकों की जड़ें गहरी हैं, और इस तरह की गुलामी से महिलाओं की स्वतंत्रता राष्ट्र की मुक्ति के लिए आवश्यक है। महिलाओं की स्थिति में गिरावट शास्त्रों, महाकाव्यों और प्रारंभिक स्मृतियों के काल में शुरू हुई।'' (Atlekar, 1956) गांधी ने इस तथ्य को पूरी तरह से अस्वीकार कर दिया कि महिलाओं को सार्वजनिक जीवन से पूरी तरह से बाहर रखा जाये। यह एक ऐसी स्थिति थी जिसमें किसी को फायदा नहीं होने वाला था, उन्होंने सामाजिक सेवा और राजनीति में महिलाओं की उत्साही और सक्रिय भागीदारी का प्रस्ताव दिया। क्योंकि, महिलाओं को सार्वजनिक जीवन से बाहर रखने से उनकी लगभग आधी आबादी की सेवाओं से वंचित कर दिया जायेगा। साबरमती या सेवाग्राम या किसी अन्य आश्रम में रहने वाली महिलाओं के बीच स्वतंत्रता और आत्मविश्वास की हवा थी।" (Gandhi, 1958) गांधी ने महिलाओं की मुक्ति को शक्तिशाली समर्थन दिया और भारतीय नारीत्व से पीड़ित विभिन्न सामाजिक बुराइयों की तीखी आलोचना की। वह चाहते थे कि शास्त्रों को सही तरीके से पढ़ा और समझा जाए। अगर वे किसी विशेष मुद्दे पर विरोधाभासी बयान देते हैं, तो उनकी सलाह का पालन करना चाहिए। उन्होंने आगे टिप्पणी कीः ''कोई भी प्रगति और सुधार संभव नहीं है अगर कोई रूढ़िवादी परंपरा से बाहर निकलने के लिए तैयार नहीं है।" (Gandhi) गांधी ने विभिन्न सामाजिक प्रथाओं और बुराइयों की आलोचना की, जिनमें बाल विवाह, विधवापन, सती प्रथा, दहेज आदि जो उनके पारंपरिक प्रतिबंधों के आधार पर उचित थीं। गांधीवादी फ्रेम वर्क में महिलाओं को अपनी क्षमता और आंतरिक शक्ति का अहसास कराना होता है। इसके साथ ही उन्हें सत्य और अहिंसा को अपने मार्गदर्शक सिद्धांत के रूप में स्वीकार करना चाहिए।'' (Iyer, 1969) गांधी ने सामाजिक सांस्कृतिक रीति-रिवाजों की कड़ी आलोचना की, जिन्होंने सदियों से महिलाओं को अधीनस्थ स्थिति में रखा। गांधी ने खुद को एक रूढ़िवादी हिंदू कहा। लेकिन एक ऐसा व्यक्ति जिसने हमेशा हिंदू धर्म को उसके दोष से छुटकारा दिलाना चाहा और उसे अपनी प्राचीनता के लिए पुनर्स्थापित किया। गांधी के अनुसार, स्मित्रिट में वे ग्रंथ होते हैं जिनमें महिला को उसका नियत स्थान नहीं दिया जाता क्योंकि उसे ईश्वर के शब्द के रूप में नहीं लिया जाना चाहिए। वास्तव में ऐसे शास्त्र जिनका कोई मूल्य नहीं है या जो धर्म और नैतिकता के मूल सिद्धांतों के विपरीत हैं उन्हें संशोधित किया जाना चाहिए। गांधी ने दृढ़ता से महसूस किया कि बाल विवाह, दहेज, प्रथा, विधवाओं पर प्रतिबंध और इस तरह की अन्य प्रथाओं को मिटा दिया जाना चाहिए। जो महिलाओं को आगे बढ़ने से रोकती हैं। गांधी के अनुसार, सामाजिक सुधार उन सामाजिक मूल्यों के पुनर्गठन के लिए आवश्यक थे जो अब तक भारतीय महिलाओं की धारणा पर हावी थे। हालाँकि, उन्हें देश की परंपराओं के प्रति बहुत 'श्रद्धा' थी, लेकिन उन्होंने यह भी महसूस किया कि भारतीय समाज के कुछ रीति-रिवाज और परंपराएँ राष्ट्र की महिलाओं के विकास की भावना के विरोधी थे। बाल विवाह की प्रथा उनकी आलोचनाओं का निशाना बनी। उन्होंने दहेज विवाहों को 'हृदयहीन' के रूप में परिभाषित किया। गांधी विधवाओं, विशेष रूप से बाल विधवाओं की दुर्दशा से बेहद परेशान थे। राष्ट्रीय मुद्दों को आगे बढ़ाने में विधवाओं की अपार संभावनाओं को लेकर भी वे काफी आशान्वित थे। देवदासियों की स्थिति, समाज के निचले, अछूत वर्ग के एक हिस्से का गांधी के संवेदनशील मन पर एक अमिट प्रभाव था। बाल वेश्याओं की दयनीय स्थिति ने उन्हें बहुत परेशान किया। उन्होंने समाज के इस वर्ग के पुनर्वास के लिए कोई कसर नहीं छोड़ी, क्योंकि उनके लिए महिलाओं के सम्मान की रक्षा करना, गायों की रक्षा करने से कम नहीं था। गांधी के अनुसार, देश को आजादी मिलते ही सबसे पहले किए जाने वाले कार्यों में से एक, देवदासियों या मंदिर की महिलाओं और वेश्यालयों की व्यवस्था अथवा बुराई को खत्म करना था। उन्होंने बहुत ही सटीक सवाल पूछा

"हमारी महिलाएं उसी स्वतंत्रता का आनंद क्यों नहीं लेती हैं जो पुरुष करते हैं? उन्हें बाहर घूमने और ताजी हवा लेने में सक्षम क्यों नहीं होना चाहिए।" (Young India, 1927) गांधी ने युवा लड़कियों को सामाजिक बुराईओं से बचाने के लिए महिलाश्रमों जैसे विशेष संस्थानों को खोलने की वकालत की, जो ऐसे वासनाग्रस्त पुरुषों के शोषण का शिकार हुईं या उनके माता-पिता द्वारा पेतृक धन की खातिर बेची गईं। उन्होंने ऐसी लड़कियों के बीच काम करने के लिए शिक्षित और प्रबुद्ध महिलाओं को प्रेरित भी किया। इसलिए उन्होंने सनातन हिंदुओं की तथाकथित विधवाओं के पुनर्विवाह के विरोध में और दुर्गों में कहा कि वे नारीत्व की प्रतिष्ठा की रक्षा के लिए संघर्ष किया।" (Bharathi, 1956) गांधीजी का विशेष योगदान यह था कि उन्होंने लोगों की सोच बदली। गांधीजी पर एक विचारपूर्ण लेख में मधु किश्वर ने गांधी के महिलाओं संबंधी विचारों का विश्लेषण करते हुए बताया कि उन्होंने महिलाओं को सार्वजनिक जीवन में एक नया आत्मसम्मान, एक नया विश्वास और एक नई आत्मछवि दिलाई। (साधना आर्य, 2001) बता दें कि महिला सशक्तिकरण के पीछे केवल उद्देश्य सत्ता नहीं है। यह "कुल मुक्ति" होना चाहिए। गांधी द्वारा महिलाओं को सशक्त बनाने के लिए किए जा रहे प्रयासों को कोई दोहरा भी नहीं सकता है। उन्होंने राज्य की शक्ति व आधुनिक सूचना प्रौद्योगिकी के बिना अनपढ़ महिलाओं को साक्षर किया, यह एक असाधारण उपलब्धि है। महिला शिक्षा पर उनका यह सही दिशा में पहला कदम था। गांधी महिलाओं के प्रति सहानुभूति रखते थे, लेकिन वे हर समय उन पर दया नहीं करना चाहते थे कि वे गैर-जिम्मेदार हों। गांधी के दर्शन में, भारत की महिलाओं को नई पहचान मिली। उनके शब्दों और कर्मों ने हजारों महिलाओं को प्रेरित किया, अन्याय और असमानता के खिलाफ उनके संघर्ष सराहनीय रहे। महात्मा गांधी, एक महान आत्मा को कोई भी सच्ची श्रद्धांजलि खाली ही होगी, अगर हम अपने शब्दों से और अपने स्वयं के लिए उनके जीवन से कोई संकेत या मार्गदर्शन नहीं लेते। उन्होंने पुरुषों और महिलाओं को एक दूसरे के पूरक के रूप में देखा। उन्होंने खुद को एक दूरदर्शी के रूप में नहीं, बल्कि एक व्यावहारिक आदर्शवादी के रूप में देखा। यदि तब, पुरुष और महिलाएं गांधी की तरह एक विश्वास के साथ निस्वार्थ और ईमानदारी से काम नहीं करते, तो उन्हें वास्तव में पूर्ण राज्य राम राज्य का एहसास कभी हो सकता था। इससे पर प्रश्नचिन्ह हो सकता है। परंपरागत रूप से, महिला को अबला कहा जाता है। संस्कृत और कई अन्य भारतीय भाषाओं में बाला का अर्थ शक्ति है और अबला का अर्थ है बिना शक्ति वाला। यहां ताकत से हमारा मतलब क्रूर ताकत से नहीं, बल्कि चरित्र, दृढ़ता, धीरज की ताकत से है, तो उसे ही 'सबला' कहा जाना चाहिए। 23 दिसंबर, 1936 को अखिल भारतीय महिला सम्मेलन में लगभग आठ दशक पहले उनका संदेश था, "जब महिला, जिसे हम अबला कहते हैं, सबला बन जाती है, जो सभी असहाय हैं वे शक्तिशाली हो जाएंगे।" इस तरह के सशक्तिकरण से वह आश्वस्त थी, हो सकता है कि पुरुषों द्वारा प्रस्तावित कानून या सहायता, या यहां तक कि कुछ और भाग्यशाली महिलाओं को जो उन्हें कमजोर समझते हैं, उन पर सर्वश्रेष्ठ नहीं हो सकती हैं। उन्हें अपने दम पर खड़े होने के लिए ताकत जुटानी चाहिए। बेशक, उन्हें गांधी के तरीके, अहिंसा के तरीके से शिक्षित किया गया, जो कि सत्य है। वे फिर गीता में भगवान कृष्ण के शिक्षण का अनुसरण कर सकते हैं, "स्वयं द्वारा स्वयं को उठाएं।" फिर वही विनम्र पृथ्वी का वारिस होगा। तब भारत प्राचीन उपनिषदों के ज्ञान के योग्य होगा, जिसे उसने अपने राष्ट्रीय आदर्श वाक्य के रूप में लिया है, "सत्यमेव जयते", "सत्य ही जीतता है।"

संदर्भ सूची

- Atlekar, A.S. (1956), *The Position of Women in Hindu Civilization,* Motilal Banarsidas Publishers, Benaras, pp. 336
- Bharathi, K.S. (1956), *Gandhian Studies and Peace Research Series, The Social Philosophy of Mahatma Gandhi,* Concept Publishing Company, New Delhi, pp.58.
- CWMG, Volume XXXVII, P. 167.
- Gandhi, M.K. (1940), *Constructive Programme: Its Meaning and Place,* Navajivan Publishing House, Ahemdabad, pp.9

- Gandhi, M.K. (1958), *Women and Social Injustice,* Navjivan Publishing House, Ahmedabad, pp.58.
- Iyer, Rahavan (1969), *The Moral and Political Thought of Mahatma Gandhi,* Oxford University Press, Clarendon, pp.150
- Jha, Madhu (1994). *Women in Decision Making Position 30,* Kanishka Publishers, New Delhi.
- Mukherjee Subrata and Sushila Ramaswani, (1994), *Facts of Mahatma Gandhi Economic and Social Principles,* Deep and Deep Publication, New Delhi. pp.300
- Thakur, Bharti (2006), *Women in Gandhi's Mass Movements,* Deep and Deep Publications, New Delhi, pp.15
- The Collected Works of Mahatma Gandhi (New Delhi: Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting Government of India), Volume XXVII, p. 308.
- Valecha, Simmi (2008), Gandhi and Women Empowerment, *Journal of Gandhian Studies, VI, 218*.
- Young India 3.2.1927.
- Young India, 14 February, 1929.
- आप्टे, प्रभा (1996), भारतीय समाज में नारी, क्लासिक □ब्लिशिंग हाउस, जय□ुर, □ेज.22
- गंगाधर, के.डी. (2000), ''गांधी और महिलाओं□का सशक्तिकरण'', खण्ड 22, गांधी मार्ग, 437
- मिश्र, रोहित (1999) समाज कार्य एवं□महिला सशक्तिकरण, न्यू रायल बुक डि□ो कम्□नी, लखनऊ, □ेज.39
- व्होरा, आशा रानी (2005), औरत कल आज और कल, कल्याणी शिक्षा □रिषद्, नई □िल्ली, □ेज.49
- राजकुमार, (2008), भारतीय नारी : सामाजिक अध्ययन, अर्जुन □ब्लिशिंग हाउस, नई □िल्ली, □ेज.55
- साधना आर्य, निवे□िता मेनन, जिनी लोकनिता, (2001), नारीवा□ी राजनीतिः संघर्ष एवं□मुद्दे, हि□ी, माध्यम कार्यान्वय नि□ेशालय, □िल्ली विश्वविद्यालय, □ेज.168
- हरिजन, (1939), 2 □िसम्बर
- शर्मा, प्रज्ञा (2001), भारतीय समाज में नारी, □ोइन्टर □ब्लिशर्स, जय□ुर, □ेज.19-20

स्त्री -पुरुष समानता मूल्य व मानवाधिकार

प्रा. संजय अंकुशराव जगताप
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख, महात्मा फुले महाविद्यालय, किनगाव ता. अहमदपूर जि. लातूर

प्रास्ताविक :

मानवी जीवन सन्मानपूर्वक जगण्यासाठी मानवी अधिकार अतिशय महत्त्वाचे असतात. निसर्गतः सर्व व्यक्ती जन्मता स्वतंत्र आहेत. पण निसर्ग अवस्थेमध्ये मत्स्य न्यायाच्या कल्पनेप्रमाणे बलवान व्यक्ती कमजोर व्यक्तीवर आपले मत लादत असे व त्यांचे मानवी अधिकार हिरावून घेत असे. त्यामुळे मानवाधिकाराचा प्रश्न निर्माण झाला व या समस्येच्या सोडवणुकीसाठी सामाजिक करारातून राज्याची निर्मिती झाली. शक्तिशाली, बलदंड व्यक्तीकडून कमकुवत व्यक्तीच्या संरक्षणासाठी राज्याने कायदे करून त्यांना जगण्यासाठी मानवाधिकाराची प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला नव्हे त्यांच्या मानवाधिकाराच्या संरक्षणासाठीच काही कायदे केले. म्हणजे मानवी अधिकार निसर्गाकडून सर्वांना समान मिळालेले असले तरी समाजातील प्रत्येक व्यक्तींना ते सहज मिळालेले नाहीत यासाठी अनेक शतकांचा संघर्ष करावा लागला व मानवाधिकार प्राप्त करून घ्यावे लागले. व्यक्तीला व्यक्ती म्हणून जीवन जगण्यासाठी ज्या बाबींची अत्यंत गरज असते. त्यापैकी मानवाधिकार ही महत्त्वाची बाब आहे .जगाच्या पाठीवर सर्वच राष्ट्रांनी अलीकडे ही बाब मान्य केली असली तरी सर्व देशांमध्ये याबाबतीत समानता आहे. असे मात्र म्हणता येत नाही. भारतीय संविधान मात्र मानवाधिकाराच्या बाबतीमध्ये अत्यंत जागरूक आहे. जात ,धर्म ,पंथ, लिंग, भाषा इत्यादी वरून संविधान व्यक्ति व्यक्ति मध्ये भेदभाव करत नाही. समाजातील सर्व घटकांना समान मानवाधिकार व स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे याचा आग्रह संविधानाने कायम धरलेला आहे. परिणामी मानवाधिकाराच्या बाबतीमध्ये भारतीय नागरिकांना इतर देशातील नागरिकांप्रमाणे विशेष प्रयत्न करावे लागले नाहीत ही बाब या ठिकाणी अधोरेखित करता येते.

जागतिक पातळीवर १९४८ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेमध्ये 'जागतिक मानवी अधिकाराची सनद' जाहीरनामा मान्य करण्यात आला. आणि जगातील सर्व देशांनी या जाहीरनाम्यानुसार नागरिकांना मानवी अधिकाराची प्राप्ती करून दिली पाहिजे असे आवाहन केले.

मानवाधिकार निसर्गाने सर्व नागरिकांना, व्यक्तींना समान स्वरूपात दिलेले आहेत. त्याच निसर्गाने स्त्री आणि पुरुष असे मानव जातीत दोन लिंग निर्माण केलेले आहेत. त्यापैकी स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान देण्याचे काम जगातील सर्वच देशातील सामाजिक व सांस्कृतिक वातावरणाने केलेले आहे. गुणात्मक दृष्ट्या कोणत्याही स्वरूपात पुरुषांपेक्षा कमी नसलेल्या महिला समाज व्यवस्थित मात्र दुय्यम लेखण्याचं काम व्यवस्थेने केलेले आहे. प्राचीन काळापासून परंपरेच्या माध्यमातून स्त्रियांना सत्ताहीन ठेवण्याचे काम करण्यात आलेले आहे. त्यामुळे स्त्रिया पुरुषांच्या तुलनेत बऱ्याच प्रमाणात व्यवस्थेत मागे असल्याच्या दिसून येतात. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान व सन्मान मिळाला पाहिजे यासाठी मानवाधिकाराची त्यांनाही उपलब्धी झाली पाहिजे. यासाठी जगातील बऱ्याच देशातील स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने आम्हालाही मानवाधिकार मिळाले पाहिजेत यासाठी प्रदीर्घकाळ लढा दिलेला आहे. नव्हे व्यवस्थेच्या विरोधामध्ये संघर्ष सुद्धा केलेला आहे. याबाबतीत त्या त्या देशातील स्त्रियांना यशही आलेले आहे. पण तरीही आज बऱ्याच देशांमध्ये राजकीय व्यवस्था. समाजव्यवस्था व सांस्कृतिक क्षेत्रात स्त्रिया

पुरुषांच्या बरोबरीने स्वतःला सिद्ध करू शकलेल्या नाहीत. त्यामुळे स्त्रियांच्या बाबतीत मानवाधिकाराचा प्रश्न आजही सुटलेला आहे असे म्हणणे धाडसाचे ठरेल याचाच अभ्यास शोधनिबंधाचा विषय वस्तू आहे.

शोधनिबंधाचे हेतू:

१) स्त्री-पुरुष समानतेची संकल्पना समजून घेणे.

२) मानवाधिकाराची संकल्पना अभ्यासणे.

३) स्त्री पुरुष समानता व मानवाधिकाराच्या बाबतीत भारतातील परिस्थितीचा आढावा घेणे.

स्त्री पुरुष समानता व मानवाधिकार:

स्त्री पुरुष समानता ही संकल्पना सर्वच विद्याशाखेमध्ये अभ्यासली जाणारी संकल्पना आहे. सर्वच सामाजिक शास्त्राचा अभ्यास विषय स्त्री -पुरुष समानता आहे. समाजशास्त्र ,राज्यशास्त्र, कायदा शास्त्र इतिहास ,साहित्य या सर्व शाखांमध्ये स्त्री पुरुष समानतेची संकल्पना अभ्यासली जाते. मनुष्य हा एक सामाजिक प्राणी आहे .समाजामध्ये स्त्री आणि पुरुष हे समाज रथाचे चाक आहेत. स्त्री आणि पुरुष याशिवाय समाजाची कल्पना आपण करू शकत नाहीत पुरुषांना जसा व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्यासाठी नैसर्गिक अधिकाराची व स्वातंत्र्याची आवश्यकता असते. तेवढीच स्त्रियांना सुद्धा आहे. त्यामुळे मानवाधिकार या संकल्पनेचा विचार करत असताना व्यापक दृष्टिकोनातून करावा लागेल. पुरुषांना मानवाधिकाराची प्राप्ती होत असेल तर समाजातील घटक म्हणून स्त्रियांनाही ते उपलब्ध झाले पाहिजेत. मानवी जीवनाची सभ्यता आणि संस्कृती विकसित होत असताना मनुष्याला सर्व अर्थाने स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे यासाठी संघर्ष सुद्धा करावा लागला पण पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना जास्तीचा संघर्ष करावा लागला तेव्हाच त्यांच्या पदरात किमान पुरुषांच्या बरोबरीचे अधिकार पडलेले आहेत. मानवी जीवनाचे मूल्य तोपर्यंत साध्य होणार नाही जोपर्यंत त्यांना मुक्त स्वातंत्र्य, आचार विचाराचे स्वातंत्र्य, व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य प्राप्त होणार नाही.

प्राचीन काळात मनुष्य भीतीच्या वातावरणामध्ये आपले जीवन जगत होता निसर्गावस्थेमध्ये जीवनाची कुठलीही शाश्वती त्याला नव्हती जो सक्षम असेल तो कमजोर लोकांवर आपली हुकूमत आपले अधिकार गाजवून त्यांना गुलाम बनवून त्यांचे सर्वच नैसर्गिक अधिकार हिरावून घेत असे आज तशी परिस्थिती राहिलेली नाही जगातल्या सर्व देशात कमी अधिक प्रमाणात मानवाधिकार नागरिकांना प्राप्त झालेले आहेत. आज देश विकसित, अविकसित, मागासलेला ,आर्थिक दृष्ट्या गरीब ,श्रीमंत कोणत्याही स्वरूपाचा असला तरी त्या देशाने नागरिकांना त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वासाठी म्हणून मूलभूत अधिकार बहाल केलेले आहेत. यावरूनच त्या देशाची ओळख जगामध्ये होते जो देश मुक्त हाताने त्या देशातील नागरिकांना मूलभूत अधिकार उपलब्ध करून देतो तो देश चांगला म्हणून जगामध्ये ओळखला जातो. नुसत्या अधिकाराची प्राप्ती करून देऊनच चालत नाही तर दिलेले अधिकार वापरण्यासारखी परिस्थिती उपलब्ध करून दिली पाहिजे अशी परिस्थिती व अधिकार उपलब्ध करून देणाऱ्या राष्ट्राचा दर्जा चांगला म्हणून जागतिक पातळीवर सुनिश्चित होत असतो.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर महिलांच्या अधिकाराबाबत आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मोठ्या प्रमाणात चर्चा सुरू झाली. वर्तमान परिस्थितीत पुरुषाच्या बरोबरीने महिलांनाही किती अधिकार मिळतात आणि मिळालेल्या अधिकारांचा महिला किती उपभोग घेऊ शकतात हा मुद्दा महत्त्वाचा आहे.दुसऱ्या महायुद्धानंतर शीतयुद्धाच्या काळात युरोप आणि अमेरिकन स्त्रियांना समान अधिकार मिळावेत यासाठी व्यापक चळवळी त्या त्या राष्ट्रातील स्त्रियांनी उभ्या केल्या. मानवाधिकाऱ्याचा इतिहास जरी प्राचीन असला तरी स्त्रियांना तेच अधिकार मिळवण्यासाठी १९व्या शतकाची प्रतीक्षा करावी लागली. साधा मतदानाचा अधिकार मिळविण्यासाठी सुद्धा त्या त्या देशातील शासनाच्या विरोधामध्ये प्रसंगी लढा द्यावा लागला संघर्ष करावा लागला आंदोलन आणि मोर्चे काढून स्त्रियांना त्या देशातील शासन निवडण्यासाठी चा मौलिक असलेला मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. अगदी

अमेरिका, इंग्लंड सारख्या पुढारलेल्या राष्ट्रातील स्त्रियांना सुद्धा हा अधिकार मिळण्यासाठी बरेच दिवस संघर्ष करावा लागला ही बाब इतिहासाने नोंद घेतलेली आहे.

भारतात तर स्त्रिया नेहमीच सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवस्थेने दुर्लक्षित ठेवलेल्या आहेत. पण प्राचीन ऋग्वेदात स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा श्रेष्ठ दर्जा दिला जात असे. शैक्षणिक दृष्ट्या मुला मुलींमध्ये त्या काळात भेदभाव केला जात नसे. मैत्रीय गार्गी इत्यादी स्त्रिया आपल्या विद्वत्तेसाठी नावलौकिक मिळवलेल्या होत्या मुलींना आपला जोडीदार निवडण्याचा पूर्ण अधिकार त्या काळामध्ये मान्य होता. बौद्ध व जैन धर्मात स्त्रियांचा दर्जा चांगला होता काही स्त्रियांना वडिलांच्या संपत्तीत हिस्सा सुद्धा मान्य करण्यात आलेला होता पण पुढे मध्ययुगीन काळात हळूहळू स्त्रियांचा समानतेचा दर्जा घसरण्यास सुरुवात झाली हा काळ स्त्रियांच्या दृष्टीने अधोगतीला सुरुवात होणारा काळ ठरला. मुस्लिमांमधील परदा पद्धती हिंदू धर्मातील घोषा पद्धती राजपूत समाजातील जोहार पद्धती देवदासी प्रथा कुमार विवाह, हुंडा पद्धती यामुळे हळूहळू स्त्रियांची अवनती सुरू होण्यास सुरुवात झाली.

ब्रिटिशांच्या काळात पाश्चात्य शिक्षण पद्धती भारतात सुरू झाली चांगले काय वाईट काय यातील फरक करता येईल असे शिक्षण मिळू लागले परिणामी सुशिक्षित समाज सुधारकांनी याबाबतीमध्ये पुढाकार घेऊन ब्रिटिशांकडून स्त्रियांना त्यांचे जीवन चांगल्या पद्धतीने जगता आले पाहिजे यासाठी या देशातील अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरांच्या बाबतीत कायदे करून घेण्यामध्ये यश मिळविले परिणामी स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने समाजकार्यामध्ये वावरू लागल्या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सुद्धा स्त्रियांनी सहभाग नोंदविला यासाठी या देशातील सुशिक्षित समाज सुधारकांचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

स्वातंत्र्यानंतर संविधानाच्या अंमलबजावणीला सुरुवात झाली महिलांच्या अधिकाराबाबत जाणवजागृती वाढलेलीच होती. आता तर संविधानानेच स्त्री पुरुष समानतेचे मूल्य मान्य केले व लिंग भेद अमान्य केला. स्त्रिया माणूस आहेत त्यांना जन्माला येण्याचा सन्मानाने जगण्याचा, शिक्षणाचा, चांगले आरोग्य ठेवण्याचा, सबल सक्षम बनण्याचा, विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा हक्क संविधानाने मान्य केला आहे. तसेच स्त्रियांच्या बाबतीत जात धर्म, पंथ व लिंग यावरून भेदभाव केला जाणार नाही सर्व क्षेत्रात समान संधी समान दर्जा आणि सर्वात महत्त्वाचे तिची अप्रतिष्ठा होणार नाही अशी ग्वाही देखील संविधानाने स्त्रियांना दिलेली आहे. या दृष्टीने आपण प्रत्यक्षात पूर्णपणे यशस्वी झालो आहोत असे म्हणता येत नसले तरी बरीच प्रगती या दृष्टीने आपण करू शकलो आज सर्वच क्षेत्रांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला असून त्या पुरुषांच्या बरोबरीने प्रगती करत आहेत. १२५ कोटीची लोकसंख्या असलेल्या आपल्या देशात ६०कोटी वर महिला आहेत. त्यांच्या सामर्थ्याचा पूर्ण क्षमतेने आणि योग्य दिशेने आजही वापर होताना दिसत नाही . त्यांना निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी करून घेतले पाहिजे महिलांना देवी म्हणायचे आणि वागणूक मात्र कस्पटा सारखी द्यायची समतेविषयी भाषणे ठोकायची आणि निर्णय प्रक्रियेत महिलांना डावलायचे असा दुटप्पीपणा सोडून महिलांना खरी खरी खरी प्रतिष्ठा मिळवून देणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने महिलाना पुरुषांच्या बरोबरीने सन्मान देण्यासारखे आहे. स्त्री-पुरुष समाजातील दोन्ही घटक समान आहेत. कायद्याच्या दृष्टीने समान दर्जा मान्य करण्यात आलेला आहे. पण असे असले तरी या देशातील सामाजिक परिस्थिती सांस्कृतिक वातावरणाने आजही स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने आपले स्थान मिळविण्यात पूर्णपणे यशस्वी झालेल्या आहेत अशी परिस्थिती दिसून येत नाही . मुलगा असलाच पाहिजे याचा आग्रह आजही धरला जातो आहे. मुलाच्या जन्माचे जसे स्वागत केले जाते तितक्याच आनंदाने मुलीच्या जन्माचे स्वागत केले जाईलचं असे निश्चित नाही. स्त्रीभ्रूणहत्या आज संपूर्ण मानव जातीचा भविष्यातील कळीचा मुद्दा बनलेला आहे १९८१ ते २०२१ वर्षात भारतात एक कोटी पेक्षा जास्त स्त्री गर्भ नष्ट करण्यात आले आहेत १००० पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण ९३३ झाले आहे. स्त्रीमुक्तीच्या दृष्टीने कितीही

प्रयत्न झाले असले तरी महिला मानवी अधिकाराची स्थिती मात्र समाजात कायमच आहे. महिलांच्या परिस्थितीमध्ये बदल घडून यावेत म्हणून आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग, राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग, राज्य मानवाधिकार आयोग यासारख्या संविधानिक संस्था निर्माण करण्यात आलेल्या आहेत महिला सबलीकरणासाठी अनेक उपाययोजना केल्या जात आहेत पण महिलांच्या सबलीकरणासाठी त्यांचा दर्जा उंचावण्यासाठी जे कायदे जे धोरण खास महिलांसाठी निर्माण केल्या जाते त्या धोरणाची तितकीशी प्रभावी पद्धतीने अंमलबजावणी होताना दिसत नाही यासाठी राजकीय इच्छाशक्ती कमीच पडत आहे. असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही परिवर्तन आणि बदल ही काळाची आवश्यकता आहे हे जर मान्य केले तर महिलांच्या बाबतीत समाजाची गरज म्हणून समताधिष्ठित समाज निर्माण होणे गरजेचे आहे. स्त्री-पुरुष समानता हे सामाजिक मूल्य समाजाने मान्य केले पाहिजे व लिंगभेद नाकारला पाहिजे यातच सभ्य आणि सूसंस्कृत समाजाचे हित दडलेली आहे.

सारांश:

समाजामध्ये महिलांना दुय्यम स्थान हे विश्वव्यापी आहे. याला पितृसत्ताक समाज व्यवस्था असे म्हणतात भारताच्या संदर्भात धार्मिक ग्रंथात स्त्री सन्मानाची भरपूर उदाहरणे आहेत. तरीही सार्वजनिक जीवनात सत्तेच्या राजकारणात तिला कधीही पुढे येऊ दिले जात नाही. पाश्चात्य शिक्षण आणि भारतीय समाज सुधारकांनी केलेले प्रयत्न त्याचबरोबर संविधानात केलेल्या विविध तरतुदी व कायद्यामुळे, महिला संरक्षक तरतुदीमुळे आज स्त्री _पुरुष भेदभावाला काही प्रमाणात मर्यादा आलेल्या आहेत. शासनाद्वारे विविध योजना सुद्धा महिला सक्षमीकरनासाठी आखल्या जातात यासाठी विविध महिला विषयक धोरणे तयार करून त्यांची अंमलबजावणी केली जाते .आता गरज आहे ती सरकारच्या योजना व धोरणे सर्वांपर्यंत पोहोचण्याची. सरकारची इच्छाशक्ती असेल तर विकास शक्य आहे यासाठी प्रशासनातील संवेदनशील नोकरशाहीनेही पुढाकार घेतला पाहिजे अन्यथा महिलांसाठी केलेले कायदे केवळ कागदावरच राहतील म्हणून कायदे करून प्रश्न सुटणार नाहीत तर कायद्यांची अंमलबजावणी चांगल्या पद्धतीने झाली पाहिजे. महिलांसाठी देशात सरकारने उत्तम कायदे तयार केले आहेत या कायद्याच्या माध्यमातून महिला सुरक्षित राहू शकते तिला तिचा अधिकार मिळू शकतो मात्र या कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. शासनाच्या विविध योजना महिलांपर्यंत पोहोचल्या पाहिजेत महिलांचे समाजातील स्थान असुरक्षित आहे हे चित्र बदलण्यासाठी सरकारी उपाययोजनांपेक्षा समाजाने पुढाकार घ्यावा त्यासाठी समाजाची मानसिकता बदलण्याची गरज आहे .विशेष म्हणजे महिलांनी यासाठी सकारात्मक प्रतिसाद देत पुढे आले पाहिजे. आपले प्रश्न सोडण्यासाठी महिलांनी सुद्धा पुढे आले पाहिजे स्त्री पुरुष भेदाच्या भिंती पाडून महिलांना सन्मान मिळाला पाहिजे स्त्री पुरुष समानता, हिंसेला नकार, माणुसकीची शिकवण, महिला सुरक्षितता निर्माण करणे ही सामूहिक जबाबदारी आहे. हे शिक्षण. शाळा, महाविद्यालय, घर समाज, साहित्य, माध्यमे सरकार यांना देण्याची गरज आहे. तरच सुरक्षित वाटणारे घर सुखी कुटुंब म्हणून पुढे येईल त्यासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले म्हणाले होते. "देशाचा विकास हा घरात स्त्रीचा विकास किती झाला ती किती माणुसकीचे जिने जगते यावर अवलंबून आहे" म्हणून आपण सर्व स्त्री-पुरुष यांनी एकत्र येऊन माणुसकी जपूया बाई माणूस म्हणून स्त्रियांना सन्मान देऊया

संदर्भसूची:

१) विचार मंथन .जून २०१५

२) महिला सक्षमीकरण , शर्मा एम. के मिश्रा

३) महिला व मानवाधिकार डॉ. नीता पांडे अरुणा प्रकाशन लातूर

४) दैनिक सकाळ ८ मार्च २०१८

५) दैनिक सकाळ १९ सप्टेंबर २०१६

मराठीतील १९६० नंतरचा ग्रामीण साहित्य प्रवाह

प्रा. डॉ. संजय चिताळकर

मराठी विभाग, प्रमुख, एस. जी. व जी. पी. कॉलेज, शिवळे, जि. ठाणे.

१९६० नंतर मराठी साहित्यात ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी, जनवादी व विज्ञान साहित्य प्रवाह निर्माण झाले. त्यापैकीच मराठी साहित्यातील १९६० नंतर उदयास आलेला ग्रामीण साहित्य प्रवाह हा एक आगळा- वेगळा आहे. कोणत्याही वाङ्मयीन प्रवाहाची निर्मिती एकाच कारणातून होत नसते. समकालीन परिस्थिती, काळाची गरज, सामाजिक स्थितीगती किंवा साहित्याच्या अंर्तगत घडणाऱ्या बाबी या एकत्रित परिणामांतून एखादा नवीन प्रवाह जन्माला येत असतो. ग्रामीण साहित्याच्या प्रवाहामागे वरील प्रकारची कारणे दिसून येतात. ग्रामीण साहित्य हे सामाजिक परिवर्तनाला प्राधान्य देऊन सामाजिक बांधिलकी मानणारे आहेत. भारतीय संस्कृती ची जडणघडण ही खेड्यांच्या आजुबाजूला झालेली आहे. किंबहुना भारतीय संस्कृती चे खेडे हे अधिपीठ आहे. सामाजिक विषमता फैलावत गेली, परिणामी ग्रामीण संस्कृतीत शेती व त्यावर आधारित कृषिव्यवसायाला तडा गेला. ग्रामीण व बहुजन वर्ग जागृत झाला. अनेक सत्ताबदल झाले. मात्र कृषिप्रधान संस्कृती चा पराभव झाला. त्यातून पुढे सामाजिक जागृती निर्माण होऊन आत्मभान आले व ग्रामीण साहित्य प्रवाह निर्माण झाला.

१९२० ला लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर स्वातंत्र्य चळवळीचे सूत्रे महात्मा गांधी कडे आली. मध्यमवर्गीय बुध्दी वादी माणसांवर हे आंदोलन पुढे नेणे कठीण आहे. याची जाणीव गांधींना झाली. त्यामुळे ८० टक्के असलेल्या भारतीय ग्रामीण समाजाकडे आपले लक्ष केंद्रित केले. रशियन व फ्रेंच राज्यक्रांती मुळे समाजवादी व साम्यवादी

विचारधारेचा परिचय या समाजाला झाला. स्वातंत्र्य,समता व बंधुता या मुल्यांचा स्वीकार ग्रामीण समाजाने केला व 'खेड्याकडे चला' असे आवाहन गांधी यांनी केल्यामुळे अनेक समाजसुधारक, विचारवंत, शास्त्रज्ञ व लेखक हे खेड्याकडे वळले. मध्यमवर्गीय जीवनचित्रणात घोटाळणाऱ्या मराठी साहित्याच्या कक्षा तोडण्याचा प्रयत्न होऊ लागला. रविकिरण मंडळ, वि. स. सुखटणकर, पंडित महादेवशास्त्री जोशी, मामा वरेरकर, र. वा. दिघे व ग. ल. ठोकळ यांनी ग्रामीण जीवनावरील साहित्याची निर्मिती केली.

कवी केशवसुत, हरिभाऊ आपटे, व किर्लोस्कर यांनी आविष्कृत केलेल्या नवीन जाणिवांचा विस्तार होत गेला. मात्र १९२० नंतर या जाणिंवामध्ये तोच तोचपणा येऊ लागला. यापेक्षा काहितरी वेगळे करण्याच्या उद्देशाने रविकिरण मंडळाने ' गोल्डन टेझरी ' या इंग्रजी काव्यसंग्रहाच्या अनुकरणातून मराठी ग्रामीण पाश्वभूमीवर नव्या प्रकारची जानपद कविता लिहिली. गांधीवाद, समाजवाद, साम्यवाद व तत्कालीन समाजात घडणाऱ्या घडामोडीत या नव्या निर्मितीला उत्तेजन मिळाले व लोकप्रिय झाले. अर्थात १९२० ते ४५ या कालखंडावर प्रा. ना. सी. फडके यांनी मांडलेल्या तंत्रवादाचा व कलावादाचा प्रभाव पडल्याने हे साहित्य रोमॅन्टिक स्वरूपाचे होते, त्यामुळे अनेक मर्यादा पडल्या. अशातच विभावरी शिरूरकर यांची 'बळी' कवी अनिल यांची कविता व कुसुमावती देशपांडे, वामन चोरघडे यांच्या कथांतून अशा प्रकारे परिणाम झालेला दिसतो.

इ. स. १९६० ते १९८० नंतरच्या दरम्यान व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार यांनी आपल्या ग्रामीण कथांतून खेड्यातील जीवनाचे वर्णन केले. तसेच या तिघांच्या कथाकथनांतून 'ग्रामीण कथा' लोकप्रिय झाली. या प्रयोगामुळे ग्रामीण कथा खेड्यापाड्यात पोहचली व त्याचे अनुकरण होऊ लागले. बदलणारे खेडे, समग्र आत्मभान आलेली ग्रामीण लेखकांची तिसरी पिढी साहित्य निर्मिती करू लागली. त्यामुळे ग्रामीण साहित्याला स्वत:चा चेहरामोहरा प्राप्त झाला. खेडेगावातील कृषिसंस्कृती व निसर्ग यामुळे ग्रामीण साहित्य हे वेगळे भासू लागले. प्रादेशिकता व बोलीभाषा याचे चित्रण यापूर्वीही 'धर्नुधारी' यांची पिराजी पाटील ही कादंबरी, ग. ल. ठोकळ यांच्या 'मीठभाकर, र. वा. दिघे याची 'पाणकळा'

कादंबरी, गो. नी. दांडेकर याची 'पवनाकाठचा धोंडी' व बहिणाबाई चौधरी याची गाणी इ. मधून झालेले दिसते.

आतापर्यंत प्रसिद्ध झालेले काही महत्त्वाचे ग्रामीण कविता संग्रह १) बहिणाबाईंची गाणी - बहिणाबाई चौधरी २) काव्यकेतकी व अनुपमा - सोपानदेव चौधरी ३) हिरवे जग, मळ्याची माती व मायलेकरं - आनंद यादव, ४) रानातल्या कविता, वही, पावसाळी कविता, प्रार्थना दयाधना, अजिंठा, पक्ष्यांचे लक्ष थवे व पळसखेडची गाणी - ना. धों. महानोर ५) शिळ, खुणगाठी व अभिसार - ना. घ. देशपांडे, ६) काया मातीत मातीत - विठ्ठल वाघ, ७) पीकपाणी, आम्ही काबाडाचे धनी- इंद्रजित भालेराव ८) जित्राप - संपादक - प्रा, भैरवकुमार व मंदा कदम याबरोबरच मोहन पाटील, माधव थोरात, राजन गवस, आनंद पाटील, तानाजी पाटील, नारायण सुमंत, प्रकाश होळकर व प्रकाश घोडके हे नव्या पिढीचे ग्रामीण कवी, कथा व कादंबरीकार ग्रामीण साहित्य निर्मिती करतांना दिसतात.

बहिणाबाईंची कविता म्हणजे ग्रामीण कवितेचा आदर्श होय. संसार म्हणजे जणू काही चुलीवरचा तवा आहे. तव्याचे चटके सहन केल्याशिवाय गोड भाकरी मिळत नाही. ग्रामीण भागात कष्टकरी कुटुंबात जन्म, प्रत्यक्ष ग्रामीण अनुभव व खरे ग्रामीण जीवन जानपद यातून आनंद यादव यांनी या उर्मीतून 'हिरवे जग' हा काव्यसंग्रह निर्माण झाला आहे. शेतकरी कौटुंबिक जीवन व त्यांचे दारिद्रय याचे चित्रण ' लई वाटतंयां ' या कवितेतून केले आहे.

'आम्हाल्ली बी लई वाटतयं
पोराल्ली शिकवावं असं
पर मागं पोटापाण्याचं
सदान् कदा लागतयं पिसं
आम्हाला काय इनाम हाईत... ?

नोकरीमुळे अंतरलेला, पण ग्रामजीवनाची ओढ असलेल्या मनाची तगमग यामध्ये येते. 'मळयाची माती' मधील उत्तरार्धात कविता नवकवितेच्या अंगाने आविष्कृत होते. 'मायलेकरं' या काव्यात खेडवळ आई आणि तिचा शिकलेला मुलगा यांचा संवाद येतो.

ना. धों. महानोर यांच्या प्रारंभीच्या कवितेत निसर्ग व सौंदर्य भावना येते.

'हिरव्या हिरव्या पानात
जसी चावड चालते
भर ज्वानीतील पोर
अंग मोडीत, डोळे मोडीत चालते.'

सौंदर्य भावनेच्या अभिव्यक्ती साठी ती रान, शेती व पाखरे यांचा आधार घेते. ' पावसाळी कविता ' व प्रार्थना दयाधना या संग्रहात महानोरांची ग्रामीण वास्तवदर्शी वृत्ती दिसते.

'खेडोपाडी मोडलेल्या
कुणब्यांचा गर्भवास
तुका उडून जातांना
देह निरभ्र उदास.'

दुष्काळ, शेतकरी वर्गाची पिळवणूक, राजकीय भ्रष्टाचार व सामाजिक विषमता हे विषय तळमळीने मांडते. लोकगीतांचा प्रभाव व लोकलयीचा वापर हे कवितांचे विशेष आहे. कवी विठ्ठल वाघ यांची कविता सौंदर्यलक्षी व वास्तवदर्शी अशी आहे. याबरोबरच ते शेतकऱ्यांची दयनीय व हतबल परिस्थिती 'काया मातीत' यांत व्यक्त करतात.

'काया मातीत मातीत
तिफण चालते

इज नाचते थयथय

ढग ढोल वाजवते.'

विशेषतः पती - पत्नी प्रेमविषयक कवितांमधून प्रकर्षाने जाणवते. वाघ यांची कविता लोकभाषा, लोकजीवन, लोकसंस्कृती व लोकगीते यांचा अविष्कार करणारी लोककविता आहे.

सन १९८० नंतरच्या काळात अनेक कवी खेड्यापाड्यांतून आलेले आहे. तेथील ग्रामीण साहित्य चळवळ व शिक्षण प्रसार यामुळे कविंना आलेले आत्मभान या कविंच्या लेखनाला प्रेरणा देणारे ठरले आहे. यांमध्ये नारायण सुमंत, इंद्रजित भालेराव, मोहन पाटील, माधव थोरात, राजन गवस, शंकर बढे, तानाजी पाटील, प्रकाश होळकर व प्रकाश घोडके यांच्या कविता मोठ्या आशा निर्माण करणाऱ्या ठरल्या आहेत. सारांश महानोर यांनी ' प्रार्थना दयाधना ' ची पायवाट निर्माण केली आहे. या वाटेने ग्रामीण कविता वाटचाल करू लागली आहे.

शंकर पाटील व द. मा. मिरासदार यांनी आपल्या कथा लेखनात ग्रामीण भाषेचा अधिक वापर केला तसेच निसर्गाचा कलात्मक वापर करून निवेदनापेक्षा अविष्काराला अधिक महत्त्व दिले. ग्रामीण भागातील माणसे, त्यांचा स्वभाव, विसंगती, कावेबाज, धुर्तपणा व बेरकी यावर भर देऊन आपला विनोद फुलविला. त्यामुळे ग्रामीण कथा अनेक मुखी झाली. याच काळात शंकरराव खरात, उध्दव शेळके, हमीद दलवाई, आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, आनंद पाटील, बाबा पाटील, मधु मंगेश कर्णिक, द. ता. भोसले, महादेव मोरे, चंद्रकुमार नलगे यांनीही नव्या दमाने ग्रामीण कथा लिहिलेली दिसते. खरातांनी दलित उपेक्षित यांचे जीवन रेखाटले तर उध्दव शेळके यांनी विदर्भातील ग्रामीण माणसाची असहाय्यता व देशिकता रेखाटली. हमीद दलवाई यांनी हिंदू - मुस्लिम संबधांना प्राधान्य दिले. मधु मंगेश कर्णिक यांनी कोकणी माणसांचे दैन्य व दारिद्रय रेखाटले. बोराडे यांनी मराठवाड्यातील ग्रामीण माणूस चित्रित केला. आनंद यादव व बाबा पाटील यांनी कोल्हापूर भागातील ग्रामीण माणूस चित्रित केला आहे. महादेव मोरे यांनी निपाणी भागातील शेतकरी, विडीकामगार व उपेक्षित जातीचे चित्रण केले.

सारांश, १९८० नंतर आनंद यादव, महादेव मोरे, द. ता. भोसले, चंद्रकुमार नलगे व बाबा पाटील या कथाकारांनी ग्रामीण कथेला वेगळी वाट दाखवली. आनंद यादव यांनी खळाळ, घरजावई, आदिताल व उखडलेली झाडे यामधून ग्रामीण माणसाचे दु:ख आणि यातना यांना कथारूप दिले तसेच निवेदन व संवाद यासाठी संपूर्ण ग्रामीण भाषेचा वापर केला. संक्रमणशील व बदलते खेडी कथेतून चितारण्याचा प्रयत्न केला. रा. रं बोराडे यांनी पेरणी, मळणी व वानवळा इ. कथासंग्रहातून मराठवाडा व विशेषतः मराठी समाजातील नात्यागोत्यावर लक्षणीय चित्रण करून तसेच लहान मुलांच्या भावविश्वावर आधारलेल्या त्यांच्या काही कथा ग्रामीण मुलांच्या भावविश्वाचे दर्शन घडवितात. यानंतर महादेव मोरे, द. ता. भोसले व चंद्रकुमार नलगे यांनीही कथालेखन केले आहे. या संपूर्ण पिढीची कथा आनंद यादव यांच्या प्रभावाखाली दिसते. एकूणच स्वातंत्रोत्तर कालखंडातील कथा मुख्यतः समाजाच्या खालच्या स्तरावर खिळलेली आहे. याचे कारण असे की, या पिढीतील लेखक शेतमजूर, अल्पभूधारक, भूमिहीन व कामगार या स्तरातून वर आले होते.

यादरम्यान पुन्हा ग्रामीण कथा बदललेली दिसते. भास्कर चंदनशिव, बाबाराव मुसळे, प्रतिमा इंगोले, देशी गुजलकर, राजन गवस, सदानंद देशमुख, आप्पासाहेब खोत, श्रीराम बांदेकर, व. बा. बोधे, मनोहर तल्हार, श्रीराम गुंदेकर, नागनाथ कोत्तापल्ले, वासुदेव मुलाटे, गणेश आवटे व वसंत पाटील असे कितीतरी प्रचंड संख्येने कथा लिहित होते. स्वातंत्र्योत्तर खेड्यात घडून आलेले नवे बदल, नव्या सुधारणा, न्यायाबरोबरच संघर्षाची नवी जाणीव ही कथा व्यक्त करते. ग्रामीण नवशिक्षित तरुणाची मानसिकता त्यांंचे व समाजाचे नवीन प्रश्न, आर्थिक व सामाजिक समस्या या सर्वांचे वास्तव व भेदक चित्रण आजच्या कथेत असलेले आढळते. स्वातंत्र्याने तरूण पिढीचा अपेक्षाभंग, बेरोजगारी, लाचलुचपत, वशिला, भ्रष्टाचार व सामाजिक विषमता यासारखे अनेक विषय घेऊन आजची कथा वाटचाल करीत आहे.

सन १९८० नंतर ग्रामीण साहित्यात गो. नी. दांडेकर, जयवंत दळवी, श्री. ना.पेंडसे, आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, महादेव मोरे, विश्वास पाटील, अशोक व्हटकर, गणेश आवटे, आनंद पाटील, बाबा भांड, नागनाथ कोत्तापल्ले, राजन गवस,

पांडुरंग कुंभार, अनिल सहस्रबुद्धे, रंगराव पाटील, पुरूषोत्तम बोरकर, ह. मो. मराठे, व. बा. बोधे, देवदत्त पाटील, बंकट पाटील, वैजनाथ कळसे, रंगनाथ पठारे, वासुदेव मुलाटे, राजन खान, उत्तम तुपे, विजय शिरसाठ, वामन पात्रीकर, सुरेश द्वादशीवार, रविंद्र शोभणे, मधुकर वाकोडे, व सदा कराडे यांनी ग्रामीण कादंबऱ्यांचे लेखन केले आहे. आनंद यादव यांनी 'नटरंग' या कादंबरीत तमासगीर यांच्या दयनीय अवस्थेचे चित्रण केले आहे. यादव यांनी आपले आत्मकथन कादंबरी या प्रकारातून चित्रित केले आहे. एकलकोंडा, माऊली, झोंबी, नांगरणी, घरभिंती व काचवेल यामधून आपले ग्रामजीवन मांडले आहे. मधुकर वाकोडे यांनी 'झेलझपाट' मधून विदर्भातील कोरकू या आदिवासी समाजाचे ग्रामीण भागातील चित्रण केले आहे. सुरेश द्वादशीवार यांनी 'हाकुमी' या कादंबरीत आदिवासी जमातीचे वर्णन केले आहे. वैजनाथ कळसे यांनी 'तीन भिंती' मध्ये मराठवाड्यातील आगतिक व लाचार प्रा. रांकोळे याचे चित्रण केले आहे. अशोक व्हटकर यांनी 'मेललं पाणी' व 'बहात्तर मैल' या कादंबऱ्यांतून दलित समाजाचे लाचार व हतबल अवस्थेचे चित्रण केले आहे. विश्वास पाटील यांनी आंबी, पांगिरा, व झाडाझडती मधून कोल्हापूर व सांगली भागातील धरणग्रस्त लोकांचे वास्तव व भेदक वर्णन केले आहे. व. बा. बोधे यांनी 'वाघीण' व इतर कादंबऱ्यातून सोमेश्वर व नीरा भागातील ग्रामीण लोकांच्या अन्याय व अत्याचाराला प्रतिकार करणाऱ्या धाडसी स्त्री व पुरूषांचे चित्रण केले आहे. महादेव मोरे यांनी 'एकोणासावी जात' मध्ये कुटुंबापासून दूर राहणाऱ्या डायव्हर लोकांची मानसिकता चित्रित केली आहे.

रा. रं. बोराडे यांनी सावट, आमदार सौभाग्यवती व चारापाणी मधून मराठवाड्यातील दुष्काळ व राजकारणाचे चित्रण केले आहे. वासुदेव मुलाटे यांनी 'विषवृक्षाच्या मुळया' मधून मराठवाड्यातील सहकारातील भ्रष्टाचार व अनागोंदी याचे वर्णन केले आहे. रंगनाथ पठारे यांनी 'हारण' मध्ये एका धनगर स्त्रीचे परिवर्तन रेखाटले आहे. उत्तम तुपे यांनी आपल्या कथा व कादंबरीतून देवदासी व मांग समाजाची अगतिकता चित्रित केले आहे. राजन गवस यांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून देवदासी व अंधश्रध्देचे वर्णन केले आहे. भीमसेन देठे यांनी 'चक्री' मधून धाडसी दलित स्त्रीचे चित्रण केले आहे. पुरुषोत्तम बोरकर यांनी 'मेड इन इंडिया' मधून बदलत्या विदर्भातील ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केले आहे. बाबाराव मुसळे यांनी 'हाल्या हाल्या दुधु' दे मध्ये भीषण दुष्काळाचे रेखाटन केले आहे. देवदत्त पाटील यांनी जखमी वाघीण व कातळ मध्ये अन्याय व अत्याचाराला प्रतिकार करणाऱ्या धाडसी स्त्रीचे चित्र रेखाटले आहे. नागनाथ कोत्तापल्ले यांनी 'गांधारीचे डोळे' मधून ग्रामीण स्त्रीचे चित्रण केले आहे.

सारांश, १९८० च्या कालखंडातील आनंद यादव, बोराडे, विश्वास पाटील, वासुदेव मुलाटे व नागनाथ कोत्तापल्ले यांचे कादंबरी लेखन अग्रगण्य आहे. एकूणच ग्रामीण कादंबरींचा १९८० नंतरचा कालखंड हा वैभवशाली आहे, असे म्हणता येईल.

- प्रा. डॉ. संजय चिताळकर,
मराठी विभाग प्रमुख, एस. जी. कला, विज्ञान व जी. पी. वाणिज्य महाविद्यालय, शिवळे, ता. मुरबाड, जि. ठाणे पिन - 421401 , मोबा. 09527473931
मेल - sanjaychitalkar10@gmail.com

संदर्भ ग्रंथ-

१) ग्रामीण साहित्य : स्वरूप व समस्या - आनंद यादव
२) ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव - आनंद यादव
३) मराठी साहित्य : समाज आणि संस्कृती - आनंद यादव
४) ग्रामीण साहित्य : स्वरूप व शोध - नागनाथ कोत्तापल्ले
५) मराठी ग्रामीण कादंबरी - रवींद्र ठाकूर
७) ग्रामीण व दलित साहित्य -मदन कुलकर्णी

८) तिसऱ्या पिढीची ग्रामीण कथा - आनंद यादव
९) मराठी ग्रामीण कथा : स्वरूप आणि विकास - वासुदेव मुलाटे
१०) मराठी कथा : रूप आणि परिसर - म. द. हातकणंगलेकर
११) ग्रामीण साहित्य : रा. रं. बोराडे
१२) ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास - चंद्रकुमार नलगे
१३) आशय आणि अविष्कार - प्रल्हाद वडेर
१४) बोरी बाभळी - संपादक -तारा भवाळकर
१५) मराठी लघुकथा : भालचंद्र फडके
१६) भूमी आणि भूमिका - भास्कर चंदनशिव
१७) ग्रामीण साहित्य - द. ता. भोसले

भ्रष्टाचार आणि गुन्हा—एक अध्ययन

प्रा. डॉ. पी. एन. वाघ

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, जे.एस.पी.एम. महाविद्यालय धानोरा, जि. गडचिरोली.

Abstract -

भ्रष्टाचार आणि गुन्हा या दोन्ही समस्या देशामध्ये दररोज घडून येत आहे. यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शासनाने कायदे तयार केलेले आहे. परंतु स्वत:च्या स्वार्थासाठी व्यक्ती कायदे बाजूला ठेवून भ्रष्टाचार व गुन्हा करीत असलेला दिसून येतो. त्यामुळे देशामध्ये भ्रष्टाचाराची व गुन्हाची समस्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे. यावर नियंत्रन ठेवण्यासाठी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने जागरूक असले पाहिले. तसेच राजकारनी लोकांनी स्वताचा स्वार्थ बाजूला ठेवून समाजसेवा करावी तेंव्हाच समाज अशा व्यक्तींचा आदर्श ठेवेल. तसेच याच लोकांनी गुन्हेगार लोकांना साथ न देता त्यांच्यावर कडक कार्यवाही करावी. तेंव्हाच समाजातील गुन्हेगारी व भ्रष्टाचार कमी करण्यास मदत होईल.

Keyword:—**भ्रष्टाचार व गुन्हा रोखण्यासाठी राजकारण्यांची मानसीकतेत परीवर्तन झाले पाहिजे.**

आधुनिक काळात भारतीय समाजात सर्वच क्षेत्रामध्ये भ्रष्टाचार आणि गुन्हे घडून येत असलेले दिसून येते. हा भारतीय समाजाला लागलेली कीड आहे. असे कोणतेच क्षेत्र नाही की, ज्यात भ्रष्टाचार आणि गुन्हे घडून येतच नाही, असे म्हणता येत नाही. आधुनिक काळात तर राजकीय, शासकीय, शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक इत्यादी सर्वच क्षेत्रामध्ये भ्रष्टाचार व गुन्हे अधिक प्रमाणात दिसुन येते. देशात कायदे, प्रमाणके अस्तीत्वात आहे. लोकांनी कायदे आणि प्रमाणकानुसार वर्तन करावे अशी समाजाची अपेक्षा असते. एवढेच नव्हेतर लोकांनी प्रमाणके आणि कायद्यानुसार वर्तन करावे असे निर्बंध देखील घातलेले असते. परंतु समाजातील सर्वच लोक प्रमाणके आणि कायद्यानुसार वर्तन करतीलच असे म्हणता येत नाही. तर काही लोक कायद्याचे स्वत:च्या स्वार्थासाठी हेतुपुर्वक कायद्ययाचे उल्लंघन करतात. लोकांच्या समाजविरोधी आणि कायद्या विरोधी वर्तनास गुन्हा असे म्हणतात.

भ्रष्टाचाराने देखील कोणतेच क्षेत्र सोडलेले नाही. ही समाजाला लागलेली कीड आहे. स्वार्थी भावना, व्यक्तीवाद, भौतिकवादी विचारसरनी, आणि सामाजिक, नैतिक नियंत्रणाचा अभाव इत्यादी कारणामुळे देशात सर्वत्र भ्रष्टाचार सुरू आहे. राजकीय व्यवस्था हे भ्रष्टाचाराचे मूळ आहे असे म्हणणे वावगे ठरू नये. निवडून येण्यासाठी तस्कर अवैध धंदे करणारे, बिल्डर्स यांच्यावर उमेदवार अवलंबुन असतात. उमेदवार निवडून झाल्यावर सहाजीकच ते या अवैध धंदे करणाऱ्यांना अभय आणि आशीर्वाद देतात. त्यामुळे त्यांचे अवैध धंदे आणखी ऐकावतात. नेमणूका बदल्या करणे, माण्यता देणे, अणुदान मंजूर करणे, हे राजकीय सेवेच्या हातात असल्यामुळे सर्व संबंधित कर्मचारी आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी राजकीय नेत्यांशी संबंध प्रभावित करतात. तर राजकीय सत्ताधारी प्रशासनामध्ये हस्तक्षेप करतात.पोलीसांनी सहप्रयासाने पकडलेल्या समाज विघातक व्यक्तींना सोडायला भाग पाडतात. त्यांचे भरलेले खटले मागे घ्यावे लागतात.

दहावी, बारावीच्या परीक्षा जसजशा जवळ येतात जशी काही मंडळी पेपर मीळविण्यासाठी व ते विकण्यासाठी तयार असतात. हे दरवर्षीच घडून येणारे गुन्हे आहे. हे करण्यामध्ये सुद्धा वयक्तीक कारण असु शकते. हा प्रकार यावर्षीच्या २०२३ च्या परीक्षेमधून दिसून आला. हा प्रकार स्वताचा स्वार्थ पुर्ण करणारा आहे. यातुन ही भ्रष्टाचार व गुन्हा घडून येतो. हि शीक्षण क्षेत्रासी संबंधित समस्या आहे. याप्रकारचे गुन्हे समाजामधून दिसून येत आहे. भ्रष्टाचार हा फक्त पैशाच्या माध्यमातुनच केला जातो असे नाही, समोरच्या व्यक्तीचे काम करण्याच्या बदल्यात कोणी गाडी मागतो, बंगला मागतो, पार्टी मागतो किंवा अनेक प्रकारे समोरच्या व्यक्तीला पैसे खर्च करण्यासाठी लावने हा सुद्वा भ्रष्टाचार म्हटला जातो. भ्रष्टाचार हा व्यक्तीगत किंवा सामुहीक प्रकारचा असतो. राजकारनी अधिकारी, पोलिस त्याच प्रमाने व्यापारी, उदयोगपती इत्यादी लोक व्यक्तीगत किंवा सामुहिक पद्वतीने भ्रष्टाचार करतात. पांढरपेशी गुन्ह देखील ऐक प्रकारचा भ्रष्टाचार आहे. आज देशात भ्रष्टाचाराची राजकारनात स्पर्धाच निर्मान झालेली दिसून येते.

व्याख्या — "प्रत्येक्ष किंवा अप्रत्येक्ष लाभ मिळविण्याच्या दृष्टीने जाणिवपुर्वक निश्चित कर्तव्याचे पालन न करने म्हणजे भ्रष्टाचार होय"

सत्ता अधिकार आणि स्थानाचा गैर वापर करने हा भ्रष्टाचाराचा व्यापक अर्थ आहे. त्याच बरोबर लाचदेने व घेने, वशीले बाजी, काळा बाजार करने, प्रमाना पेक्षा ज्यास्त नफा कमविने आदिचा ही भ्रष्टाचारात समावेश होतो. सरकारने १९६२ साली के. संथानम यांच्या अध्यक्षते खाली भ्रष्टाचाराला प्रतीबंध करण्याच्या दृष्टीने एक समीती नेमली होती. या समीतीने भ्रष्टाचाराचे स्वरूपनिराळ्या प्रकारे स्पष्ट केले आहे. या समीतीच्या मते सरकारी कर्मचारी आर्थीक व अन्य

स्वरूपाचा फायदा करून घेण्याच्या पारंपारीक भ्रष्ट मार्गा व्यतीरीक्त इतर स्वरूपाचा ही भ्रष्टाचार करतात. तो म्हणजे कमी दर्जाची सेवादेने. खोटे भत्ते स्वीकारने, खोट्या पावत्या सादरकरने, सरकारी यंत्रनेचा खासगी कारणासाठी वापरकरने. इत्यादी.

गुन्हेगारी समाजरचना कोणत्याही प्रकारची असो त्यात सामाजिक नियंत्रणाची आवश्यकता असते. समाजातील व्यक्ती व्यक्तींमध्ये अनेक प्रकारचे भेद असतात. व्यक्तीच्या आवडी निवडीसवयी यात व्यक्ती नुसार फरक असतो. समुहांच्या श्रध्दा सामाजिक मुल्ये आचारविचार या बाबतीत फरक दिसून येतो. समाजातील प्रत्येक बौध्दीक दृष्टया आचरन दृष्टया, व शारीरीक दृष्टया परस्परापासुन भीन्न असते. आत्ताच्या राजकारनात तर गुन्हाकरण्याची आणि भ्रष्टाचार करन्याची जनू स्पर्धाच निर्मान झालेली आहे. मंत्री असलेले राजकारनी शंभर करोड महिण्याची कमाई घरात आली पाहीजे म्हणुन पोलीस अधिकाऱ्यांना भ्रष्टाचार व गुन्हा करायला भाग पाडतात, आणि कारागृहात जातात. तसेच काही साखरकारखानदर स्वताच्या स्वार्थासाठी आपल्या अधिकाराचा गैरवापर करून भ्रष्टाचार व गुन्हे करीत असलेले दररोजच्या वर्तमान पत्रातून वाचायला मीळतात. एवढेच नाही तर काही आमदार रेतीची तस्करी करीत असलेले दिसून येतात. तर काही खासदार पत्राचाळ प्रकरणात जेलमधे गेलेले आहे. तसेच काही मंत्री असलेले लोक दहशतवाद्यांना पाठीशी घातले म्हणून या गुन्हा खाली जेलची हवा खात आहे.

''आया समय बडा बेढंगा, आज आदमी बनाल फंगा, छल कपटके हाथो अपना बेचरहाईमान, कितना बदल गया इंन्सान.

भ्रष्टाचाराची मालिका वर्षानुवर्ष चालु आहे. राजकारणी, वरीष्ठ अधिकारी यांची हातमीळवनी हे जनते विरूद्व कटकारस्थान बाहेरच्या दहशतवाद्यांचे निर्दालनाचे प्रयत्न नेटाने सुरू आहेत. पण स्वकीय शत्रूशी रणशिंग फुंकुन कुठा कसे लढणार; भ्रष्टाचाराच्या गुन्हांबद्दल कुणाला कठोर शिक्षा झाल्याचे दिसत नाही. खास करून राजकीय नेत्यांना, क्वचितच नेत्याला पद सोडावे लागले. पण गुन्हाचा शोध घेवून अद्दल घडविण्यासाठी शिक्षा भोगावि लागते, असे भरीव समाधान जनतेला मिळत नाही. भ्रष्टाचार हा देशद्रोह माणण्याची गरज आहे. तेंव्हा यंत्रनेतील अधिकारी कर्मचारी यांना गैर प्रकाराबाबतची आपली माहीती वेळीच बाहेर उघड करण्याची संधी मीळू दे. भ्रष्टाचारी राजकारनी जेल मधून जेंव्हा बाहेर येतात तेंव्हा त्यांचे हावभाव असे असतात की ते फार मोठा पराक्रम करून किंवा युध्द जींकुन आलेले आहे. त्यांचे कार्यकर्तेही हार गुच्छ घेवून त्यांच्या स्वागतासाठी तयार असतात. महाराष्ट्रतील काही भ्रष्टाचारी जेल मधून बाहेर आल्यावर माध्यमांसमोर हात उंचावून लोकांना अभीवादन करीत असलेले दिसून येतात. हे राजकारण्यांसाठी लाजीरवानी गोष्ट आहे. मुंबई मधील पत्रचाळ प्रकरणातील घोटाळेबाज हे सुध्दा काही दिवस भ्रष्टाचाराच्या आरोपाखाली जेल मध्ये गेलेले होते, पण तेथुन सुटका झाल्यावर त्यांचे असे वर्तन होते की जणुते फार मोठा पराक्रम करूण आलेले आहेत.

गुन्हा म्हणजे काय? वेस्टन मार्कच्या मते, कायदे व संप्रदाय काही मुल्यांवर आधारलेले असतात. त्याविरूद्ध जे वर्तन असेल ते गुन्हा होय.

मायकेल व ॲड्लरच्या मते, फौजदारी कायद्याने निषिद्ध असलेले वर्तन म्हणजे गुन्हा होय. सद्वर्तनाचा अभाव म्हणजे गुन्हा होय.

विषयाचे महत्व – भ्रष्टाचार व गुन्हा या संशोधन पेपरचे महत्व असे आहे की, समाजातील लोकांनी स्वताचा स्वार्थ बाजुला ठेवून समाजसेवा करण्यासाठी स्वताला पूर्णपने समाजाभीमुख केले पाहीजे. ज्या क्षेत्रामधून आपण निवडनूक लढविता व जींकुन येता त्या लोकांच्या गरजांचं निराकरन झाले पाहीजे, या हेतुने राजकारण्यांनी आपले काम चोख पारपाडले पाहीजे. तसेच प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी सुध्दा आपन ज्या समाजातुन आलेलो आहे त्या समाजाला आपले काही देने आहे, या भावनेतुन काम केले पाहीजे. तेव्हाच समाज विकासाकडे वाटचाल करू शकतो. अधिकारी वर्गाने निस्वार्थीपणे शासकीय योजना राबवून सामाण्य जनतेला न्याय दिला पाहीजे. तसेच या संशोधन पेपरचे महत्व भ्रष्टाचार व गुन्हा या विषयात संशोधन करणाऱ्या संशोधकांना विशेष महत्वाचे ठरेल.

अभ्यासाचे क्षेत्र –भ्रष्टाचार ज्या ज्या क्षेत्रामध्ये घडून येतो, ते सर्वच क्षेत्र अभ्यासाचे आहे. शासकीय –निमशासकीय हे क्षेत्र अभ्यासासाठी घेण्यात आलेले आहे.

संशोधनाचे उद्देश :–प्रस्तुत संशोधनाकरीता खालील प्रमाने उद्देशाची मांडनी केलेली आहे. –

१. भ्रष्टाचार व गुन्हा स्वताच्या फायद्या करीता केला जातो का हे जानूण घेने.
२. भ्रष्टाचारामुळे व गुन्हामुळे समाजाचे हित जोपासले जातात काय हे जानूण घेने.
३. भ्रष्टाचार व गुन्हा करणाऱ्या लोकांविषयी लोकांच्या भावना जानूण घेने.
४. भ्रष्टाचार व गुन्हा करनाऱ्या राजकारन्यांवर व प्रशासकीय अधिकाऱ्यावर कायद्याचा प्रभाव जानूण घेने.

संशोधनाचे गृहितके :–प्रस्तुत शोध पेपर करीता संशोधकाने खालील गृहितकाची मांडनी केलेली आहे.

१. भ्रष्टाचारी व गुन्हेगार स्वार्थी असतात काय?

२. भ्रष्टाचार व गुन्हामुळे समाजहित जोपासले जातात काय .

३. भ्रष्टाचार व गुन्हाकरणाऱ्या लोकांविषयी समाज मत चांगले असतात काय?

४. भ्रष्टाचार व गुन्हाकरणाऱ्या राजकारनी व गुन्हेगारी व्यक्तीना कायद्याचा पाठींबा असतो.

संशोधनाचा आराखडा :–प्रस्तुत संशोधना करीता संशोधकाने पुढील संशोधन आराखड्याची मांडनी केलेली आहे.

संशोधन करण्यासाठी नियोजन करने गरजेचे असते, तेव्हांच संशोधन योग्य दिशेने होत असते. म्हणुन संशोधकाने संशांधन आराखडाच्या चार प्रकारा पैकी निदानात्मक संशोधन आराखउयाची निवड केलेली आहे. हा संशोधन आराखडा निवडण्या मागचा हेतु असा आहे की, भ्रष्टाचार व गुन्हयाचे क्षेत्र संपुर्ण देशात पसरलेले आहे.त्यामुळे संपुर्ण देशात जावून माहीती संकलीत करने कठीन आहे. त्यामुळे काही माहिती निदान करून मीळविने शक्य होत आहे. म्हणुन संशोधकाने या आराखडाची निवड आपल्या संशोधना करीता केलेली आहे.

तथ्य संकलन पद्वती :–

प्रस्तुत संशोधनाकरीता संशोधकाने दुय्यम साधनांचा उपयोग केलेला आहे. तसेच प्रकाशीत ग्रंथांचा उपयोग संशोधना करीता केलेला आहे. त्याच बरोबर सहभागी पद्वतीचा ही उपयोग करण्यात आलेला आहे.तसेच नीरीक्षण पध्दतीच्या माध्यमातुन तथ्य संकलीत केलेले आहेत.

२०१३ साली भ्रष्टाचाराच्या बाबतीत देश ९४ व्या क्रमांकावर होता. या तुलनेत आता परीस्थिती बरी असली तरी, या अपवृत्तीला तोंड देण्यासाठी भारताला अद्याप खुप मोठा पल्ला गाठायचा आहे. एन. सी. आर.बी. चा अहवाल काय सांगतो, नॅशनल क्राईम रेकॉर्डस ब्युरो म्हणजे एन. सी. आर. बी.ही केंद्रसरकारच्या अखत्यारीतली संस्था देशातील गुन्हेगारी संबंधी माहिती गोळा करते. आणि तीचं विश्लेषन करते. १९८६ साला पासुन कार्यरत असलेली ही संस्था देशभरात गुन्हेगारी विषयी आकडेवारी दरवर्षी प्रसीद्ध करते. एन. सी. आर बी. चा ताजा अहवाल गेल्या वर्षी प्रकाशीत झाला होता. त्यात २०२० सालातल्या देशभरातील भ्रष्टाचाराच्या गुन्ह्यांची आकडेवारी आहे. त्यानुसार देशात भ्रष्टाचाराचे सर्वाधिक म्हणजे ६१८ गुन्हे महाराष्ट्रात नोंदवले गेले आहेत. महाराष्ट्रात २०२० साली महाविकास आघाडीचं तर २०१८ साली भाजपचं सरकार होतं. म्हणजे सरकारकुणोचही असलं तरी महाराष्ट्रात भ्रष्टाचाराचा ट्रेंड कायमच राहीलेला दिसतो. पण मीरा बोरवनकर म्हणतात, अनेकजन भ्रष्टाचाराची तक्रार करतांना कचरतात. तक्रार कोण करतं, तर जो त्याचे परीणाम भोगण्याची तयारी ठेवतो.

भ्रष्टाचार हा एक प्रकारचा अप्रामाणिक पणा किंवा फौजदारी गुन्हा आहे. जो एखाद्या व्यक्तीने किंवा एखाद्या अधिकाराच्या पदावर सोपविलेल्या संस्थेद्वारे बेकायदेशीर फायदे मीळविण्यासाठी किंवा एखाद्याच्या वैयक्तीक फायद्यासाठी सत्तेचा **अर्थात, डागपडला की तो स्वच्छ करने, यापेक्षा चांगले आहे की, तो स्वच्छ करने यापेक्षा चांगले आहे की तो डागच पडू द्यायचा नाही.** दंडात्मक सतर्कते पेक्षा चांगले आहे की, प्रतिबंधात्मक सतर्कतेवर काम केले जाते. ज्या परीस्थीतीमुळे भ्रष्टाचार फोफावतो, त्यांच्यावर प्रहार आवश्यक आहे. कौटिल्याने म्हटले होते, न भक्षायन्ती ये त्वार्यान् न्यायतो वर्धायानीच. नित्याधिकाशकार्यास्तेराज्ञ; प्रियहीतेरता; याचा अर्थ असा की, शासकीय धन कधिही हळपूनये, उलट त्याची योग्य प्रकारे वृद्धी करावी. राज्याच्या हितासाठी त्या धनाचा विनीयोग करणाऱ्या राजकर्मींची महत्वपुर्ण पदावर नियुक्ती केली पाहीजे. पण आपल्या देशात उलट परीस्थिती असलेली दिसून येते. जे सरकार सत्तेत येतं त्याच सरकारचे अधिकारी मोठया पदावर विराजमान होतात. व ते आपल्या पद्वतीने नोकरभरती करून घेतात. त्यातुनही मोठ्या प्रमानात पुण्यामध्ये प्राथमीक शिक्षक पद भरतीमध्ये भ्रष्ठचार झाल्याचे उघड झालेले आहे. भ्रष्टाचार करण्यामध्ये महीला सुध्दा आघाडीवर असल्याचे दिसून येते. आसाम मधील गुवाहाटी येथील जीएसटी आयुक्त कार्यालयातील राज्य कर सहआयुक्त मीनाक्षी कलीता यांना आठ हजाराची लाच घेतांना अटक केली. त्यानंतर घराची झडता घेतली असता ६५ लाख ३७ हजार रूपयांची रोख रक्कम आढळून आली. यावरून असे दिसून येते की भ्रष्टाचार व गुन्हा या दोन्ही प्रकारात स्त्री यासुध्दा आघाडीवर असल्याचे समाजमाध्यमातून दिसून येते.

राज्यात सद्यारेती तस्करीच्या बातम्या समाज माध्यमातुन वाचायला मिळतात. महसुल विभागासी संबंधित हा विभाग आहे. या विभागामध्ये ही मोठ्या प्रमाणात भ्रष्ठाचार होत असतो. या विभागात कार्यरत असलेल्या कर्मचारांना रेती, मुरूम विकत घ्यावा लागत नाही. तर हे कर्मचारी एखाद्या ठेकेदाराला सांगुन आपल्या घरी रेती, मुरूम फुकटात टाकुन घेतात. हा सुद्वा एक प्रकारचा भ्रष्ठाचारच आहे. तोच ठेकेदार त्या कर्मचाराच्या आशिर्वादाने लाखो रूपयाचा मुरूम व रेतीची तस्करी करून घेतो. अशी अनेक उदाहरने आपल्याला समाजात दिसून येतात. एकुण उद्देश एकच असतो की काळा पैसा

मीळविने. काळ्या पैशाच्या आधारावरच भ्रष्टाचारी लोक चैनीचे व विलासी जीवन जगतात. तसेच याच लोकांच्या मध्यमातुन गुन्हे घडून येतात.

सामाजिक व धार्मीक क्षेत्रात भ्रष्टाचार–

देशात राजकीय, प्रशासकीय, आणि आर्थिक क्षेत्रातील भ्रष्टाचाराचा प्रभाव सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रावर पडलेला दिसून येतो. म्हणून सामाजिक क्षेत्रात सर्वत्र भ्रष्टाचार दिसून येतो. व्यभीचार करने हे कायद्या विरूद्व आहे. परंतु समाजात व्यभिचारी वाईट लोकांनाच मानसन्मान प्राप्त होतो. सामाजिक सेवा करण्याच्या नावाखाली, अनाथालय, स्त्री सुधारकेंद्र, विधवाश्रम, आश्रमशाळा, इत्यादी अनेक सामाजिक संस्था सुरू केल्या जातात. परंतु सामाजिक सेवा करण्याच्या दृष्टीने या सामाजिक संस्थासुरू करण्यात आल्या असल्यातरी या संस्थांमध्ये समाजविरोधी कार्य चालते. स्त्री सुधार केंद्रातील स्त्रियांचा स्वतासाठी वापरकरने, त्यांन वेश्यावृत्ती करण्यासाठी प्रवृत्त करने, इत्यादी वाइट कृत्य करण्यासाठी भागपाडले जातात. या सर्व सामाजिक संस्थांमध्ये फार मोठ्या प्रमानात भ्रष्टाचार चालतो. भारतातील अनेक स्वामी, महंत, ह्यांचे आश्रम हे देखील भ्रष्टाचाराचे केंद्रे आहेत. धिरेंद्र ब्रम्हचारी, चंद्रास्वामी, आसाराम बापु, कृपालू महाराज, प्रेमानंद स्वामी, रामरहीम इत्यादी स्वामींचे दृष्कृत्ये वृत्तपत्रातुन लोकांसमोर आले आहे. यापैकी कीत्येक बाबा कारागृहात आहेत. सामाजिक क्षेत्र हे सेवेचे राहीलेले नाही. तर ते आडमार्गाने भ्रष्टाचार व गुन्हे करण्याचे केंद्र बनले आहे. धार्मिक क्षेत्रात सुद्वा भ्रष्टाचार फोफावलेला आहे. साधे भोळे लोक धार्मिक भावनेने मंदिरात जातात. परंतु पुजारी पंडे आणि महंत हे त्यांच्या धार्मिक श्रद्वांचा फायदा घेतात. त्यांच्या कडुन पैसे उकरतात. अनेक धार्मिक संस्थांनमध्ये वाइट कृत्ये चालतात. आसाराम आणि रामरहीम यांची करोडो रूपयांची संपत्ती उघड झालेली आहे. धर्माच्या नावांवर करण्यात आलेला हा भ्रष्टाचार आणि गुन्हा आहे. त्यामुळे लोकांचा धर्मावरील विश्वास कमी झालेला आहे.

काळानुसार समाजाच्या काही मान्यता, आदर्शासंबंधीच्या धारना वा मुल्ये आदिंमध्ये बदल होत असतो. तसेच कायद्यामध्ये ही काही बदल होत असतात. जसजसे हे बदल होत जातात, तसेच गुन्हयाच्या स्वरूपात ही बदल होत असतात. गुन्हे करण्याच्या पद्वतीत ही बदल होत असतो. गुन्हेगाराचे वय शिक्षण, राहणीमानाची पद्वती, कौटुंबिक व सामाजिक पार्श्वभुमी, यामध्ये बदल घडुन आले आहेत. गुन्हेगाराच्या हावभावावरून गुन्हेगार ओळखले जावू शकत नाही. आपन कधी कल्पनेतही विचार करू शकत नाही अशा उंची पोषाख, रूबाबदार व्यक्तीमत्व आणि शिक्षण, संपत्ती, पद आदिंनबाबत प्रतिष्ठा लाभलेल्या व्यक्ती गंभीर स्वरूपाचे अपराध करीत असतात. उदा. किडनीची विक्री, आर्थिक क्षेत्रातील गुन्हे आणि फौजदारी गुन्हे अशा दोन्ही प्रकारच्या गुन्हयाबाबत नाविन्यपुर्ण मार्गाचा उपयोग गुन्हेगारांकडून केला जातो. उदा. ठेविदारांना भरपुर व्याज देण्याचे आमीष दाखवून वर्ष–दिडवर्षात नियीमत व्याज देवून हजारो लोकांचा विश्वास संपादन केला जातो. भरपुर माया जमा झाली की एका रात्रीत सर्व पैसा गोळा करून गुन्हेगार निघून जातो. त्यानंतर वर्ष–दोन वर्ष गुन्हेगाराचा पत्ताही लागत नाही. कोणताही पुरावा मागे न ठेवता नाविन्य पुर्ण मागाचा अवलंब केला जातो.

निष्कर्ष :–

भ्रष्टाचार व गुन्हेगारी हे दोन्ही ही समाजाला लागलेली कीड आहे. वयक्तीक स्वार्थ व भौतीकवादी जीवन आशोआरामात जगण्यासाठी समाजातील भ्रष्टाचारी व गुन्हेगारी प्रवृत्तीची लोकं समाजातील खालच्या स्थराला जावून भ्रष्टाचार करीत असतात. भ्रष्टाचाराने असे कोणतेच क्षेत्र सोडलेले नाही की ज्या क्षेत्रात भ्रष्टाचार घडून येतच नाही. यामध्ये राजकारनी, उदयोगपती, संस्थांचे अध्यक्ष, व्यापारी, मोठे राजपत्रीत अधिकारी या सर्वांच्या मध्यमातुन भ्रष्टाचार देशात घडून येत असलेला दिसून येतो. .

संदर्भग्रंथसूची :–

१. प्रा. रा. ज. लोटे–भारतीय समाजः आव्हाने आणि समस्या , पिंपळापुरे आणि कं. पब्लिशर्स नागपूर.
२. डॉ. बी. एम. कऱ्हाडे–समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या, पिंपळापुरे आणि कं. पब्लिशर्स नागपुर.
३. डॉ. प्रदीप आगलावे–भारतीय समाजसंरचनात्मक प्रश्न आणि सामाजिक समस्या, श्रीसाईनाथ प्रकाशन, नागपूर
४. डॉ. सुधिर बोधनकर; प्रा. विवके अलोनी–सामाजिक संशोधन पद्वती, श्रीसाईनाथ प्रकाशन नागपूर.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा झालेला परिणाम- एक अभ्यास

महादेव शरणप्पा खळुरे

(कला शिक्षक)

यशवंत विद्यालय, अहमदपूर जिल्हा- लातूर, 413515 .(M.S.)

गोषवारा

प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून 21 व्या शतकातील भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. संपूर्ण जगाचे एका मोठया बाजारपेठेत रूपांतरित होण्याच्या प्रक्रियेला जागतिकीकरण म्हणतात. जागतिकीकरणाच्या समर्थकांच्या मते, अविकसित आणि विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासाला गती प्राप्त होऊन विकसित देश आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या गरीब देशात मोठी भांडवल गुंतवणूक करीत आहेत. जागतिकीकरणाचा भारतामध्ये बाजारपेठा, व्यापार, वस्तू आणि वित्तीय गुंतवणूक या क्षेत्रातील आर्थिक प्रक्रियांमध्ये दिसून येतो. आर्थिक धोरणे, कृषी, रोजगार, नैसर्गिक आणि मानवी संसाधने यावरही जागतिकीकरणाचा प्रभाव दिसून येतो. जागतिकीकरणाची नैसर्गिक नाळ उदारीकरणाशी जोडली असल्याने जगभर भांडवलाचा प्रवाह व बहुराष्ट्रीय कंपन्या तसेच कॉर्पोरेशन स्वतरूचे जाळे विणत आहेत. अद्ययावत तंत्रज्ञानाचा प्रवाह मागास राष्ट्रांकडे जाताना दिसतो आहे म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीरणाचा मोठयाप्रमाणात परिणाम जाणवतो.

1. प्रस्तावना :-

जागतिकीकरण हि अत्यंत संकीर्ण व मानवी जीवनाच्या विविध पैलूशी संबधित असणारी अशी प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरण म्हणजे, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सर्व राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करून तेथे जगातील साधनसामुग्रीचा व भांडवलाचे सुलभ परिचालन करणे होय. ज्या प्रक्रियेद्वारे जागतिक लोक एकच समाजात एकत्रित होतात. त्या प्रक्रियेस जागतिकीकरण म्हणतात. भारतीय अर्थव्यवस्थेत 1960 च्या दशकात आर्थिक क्षेत्रात अनेक बदल झाले. भारताने 1961-62 पासून नवीन आर्थिक धोरण राबवण्यास सुरवात केली आहे. जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था प्रगतीच्या मार्गावर आहे व पुढील काळात हि हा आर्थिक वेग आणखी वाढण्याची शक्यता आहे. जगातल्या सर्वात मोठ्या अर्थव्यवस्थेबरोबर भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास जलद किंवा तीव्र गतीने घडवून आणणे हा या धोरणांचा मुख्य उद्देश होता. आणि म्हणून प्रस्तूत अभ्यासनात भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा झालेला परिमाण याचा विचार करण्यात आला आहे.

2. संशोधनाचे उद्देश :-

भारत ही बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी मोठी बाजारपेठ आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये गुंतवणूकीसाठी या प्रक्रियेत अनेक संधी आहेत. पण त्यात जागतिकीकरणामुळे संकटात सापडलेल्या भारतीय भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अनेक परिमाण येणे स्वाभाविक आहे. भारतीतील वाढत्या जागतिकीकरणामुळे निर्माण होणा-या अनेक आर्थिक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याच्या प्रयत्नातून सदर शोध निबंध विषयाचा जन्म झालेला आहे.

1. जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
2. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणामुळे वाढत्या व्यापारामध्ये निर्माण झालेल्या समस्यांचा शोध घेणे.
3. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा आर्थिक विकासावर दुरगामी परिमाणाचा शोध घेणे.
4. 21 व्या शतकातील भारतीय अर्थव्यवस्थेचे सार्वभौमत्व आणि जागतिकीकरणाचा त्यावर झालेल्या परिमणांचा शोध घेणे.

3. संशोधनाची गृहितके :-

1. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणामुळे अनिष्ट परिणाम अधिक घडून आले आहे.
2. जगतिकीकरण ही सार्वत्रिक स्वरूपाची अव्याहतपणे चालणारी प्रक्रिया आहे.
3. भारताच्या आर्थिक विकासाचा दरावर जागतिकीकरणाचा परिमणा झालेला आहे.

4. 21 व्या शतकात भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणामुळे विविध परिणाम झालेले आहेत.

4. संशोधनाच्या पध्दती :-

प्रस्तूत शोध निबंधासाठी सामाजिक संशोधन पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आलेला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रातील उपलब्ध असलेल्या दुय्यम साधनांचा उपयोग केला आहे. तसेच कार्यालयातील माहितीचा आधार घेतलेला आहे. प्रस्तूत लेखनासाठी संख्याशास्त्रीय पद्धती व संदर्भ संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला आहे. प्रस्तून संशोधनासाठी संशोधन प्रबंध, वृत्तपत्रातील बातम्या, नगरपालिका वार्षिक अहवाल, प्रत्यक्ष निरीक्षण, मुलाखती, प्रश्नावली, सरकारी व पर्यटन अहवाल, नियतकालिके, गॅझेटिअर्स, शब्दकोश व विविध लेखांचा आधार घेतलेला आहे व सर्वात शेवटी संदर्भग्रंथाची सर्वसमावेशक यादी दिलेली आहे.

5. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा झालेला परिणाम :-

भारताने स्वातंत्र्यानंतर भांडवलशाही व समाजवादी या दोन्ही प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेचा उत्तम समन्वय साधणार्या मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. पंचवार्षिक योजना राबवून समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्याचा प्रयन्त केला. याचकाळात अनेक उद्योगधंदे निर्माणकरून त्याचे नियंत्रण सार्वजनिक क्षेत्राकडे अर्थातच सरकारकडे होते. 1950 ते 1960 या 40 वर्षाच्या काळात अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार गैरव्यवस्थापन, नोकरशाहीचे वर्चस्व राज्यकर्त्यांचा हस्तक्षेप इ. गोष्टींमुळे सरकारला मोठ्या प्रमाणावर तोटा सहन करावा लागला. ज्यामुळे दारिद्र्य, बेकारी व महागाई वाढत गेली. 1950 ते 1960 या दशकात मोठी चलनवाढ निर्माण झाली. परकीय गंगाजळी अर्थात चलनसाठा हा घटत गेला. देशाला अन्य अडचणींना देखील सामोरे जावे लागले. यासर्व कारणांमुळे 1961 मध्ये भारतात मोठे आर्थिक संकट उभे राहिले. या संकटाचे स्वरूप पुढील प्रमाणे होते.

१) स्थानिक उद्योगधंद्यास मारक :-

जागतिकीकरण हे स्थानिक उद्योगांस मारक ठरत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरांमुळे उत्तम प्रतीच्या परकीय वस्तू मोठ्या प्रमाणात व स्वस्त दरात स्थानिक बाजारपेठेमध्ये उपलब्ध होत आहे. स्थानिक वस्तू ह्या परकीय वस्तूंशी स्पर्धा करू न शकल्याने स्थानिक वस्तूंची मागणी कमी होऊन ते उद्योगधंदे बंद पडण्याच्या मार्गावर आहे. तसेच परकीय देशात तयार होणार्या वस्तू ह्या मोठ्या प्रमाणावर जाहिरातीवर पैसे खर्च करात असल्याने स्थानिक उद्योगधंद्यांची विशेषतः लघु उद्योगाची स्थानिक बाजारपेठेतुन पीछेहाट होत आहे. उत्पादनाचे वितरण स्थानिक स्तरापर्यंत होत असेल तर त्याला स्थानिकीकरण असे संबोधतात, याउलट उत्पादनाचे वितरण देशादेशामध्ये होत असेल, तर त्याला आंतरराष्ट्रीयकरण असे म्हणतात

२) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची बाजारपेठेतील मक्तेदारी :-

जागतिकीकरणामुळे भारतात अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी विविध देशांच्या बाजारपेठेत आपली मक्तेदारी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अमेरिका, पश्चिम युरोपियन राष्ट्रे, जपान इ. देशातील अनके महत्वाच्या कंपन्यांनी गरीब व विकसनशील राष्ट्रांमधील उद्योग आपल्या ताब्यात घेऊन स्थानिक उद्योगांना बाजारपेठांमधून हद्दपार केले आहे. अत्याधुनिक तंत्रज्ञान, उत्तम व्यवस्थापकीय कौशल्य, आकर्षक जाहिरातीबाजी इ. जोरावर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी जागतिक बाजारपेठेतील एक मोठा हिस्सा काबीज केला आहे. जागतिकीकरणात फक्त उत्पादनाचे वितरणच नाही तर त्यासोबत बाजार, नियम, कररचना, आयातशुल्क, साहाय्य, विक्री, व्यापार संघटन, तोडगा अशा व्यवसायाशी निगडीत सेवांचा देखील समावेश असतो,

३) बेरोजगारीमधील वाढ :-

जागतिकीकरणामुळे बेरोजगारीच्या मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाल्याचे दिसून येते. परकीय वस्तूंशी स्थानिक माल किंव्हा व्यापारी स्पर्धा करू शकत नसल्याने स्थानिक उद्योगधंदे बंद पडून बेरोजगारांची संख्या वाढत आहे. खाजगीकीकरांचे धोरण देखील देखील बेरोजगारी वाढवण्यास हातभार लावत आहे. खाजगीकीकरांच्या धोरणांमुळे कामगारांची कपात होऊन अनेक कामगार हे बेरोजगार झाले. व्यापाराच्या दृष्टीने स्थलांतर आणि भांडवलाचे मुक्त वहन होऊ लागते. जागतिकीकरण हे दळणवळण आणि तंत्रज्ञानामुळे तीव्र होत जाते, ते रोखणे कठीण असते.

४) भारताची आर्थिक लूट :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत प्रत्येक राष्ट्रांनी आपल्या भौगोलिक सीमा ओलांडून इतर देशात आपला व्यापार समृद्ध केला व तेथील बहुतेक बाजारपेठा ह्या त्यांनी काबीज केल्या. जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतून विकसित देश उदा. अमेरिका व इतर युरोपियन राष्ट्रे ही विकसनशील व इतर मागास राष्ट्रांची आर्थिक लूट करत असल्याचे दिसून येते. रॉयल्टी,

कर्जावरील व्याज, नफा इ. च्या रूपाने हि आर्थिक लूट घडत आहे. या प्रक्रियेत विकसनशील देशात मिळालेले उत्पन्न आपल्या देशात पाठवून विकसित राष्ट्रे ही आपली आर्थिक लूट करीत आहे. आणि म्हणून दिपक नायर यांच्या मते, देशांच्या राजकीय सीमांमध्ये आर्थिक क्रियांचा विस्तार करणे म्हणजेच जागतिकीकरण होय.

5) परकीय व्यापारात वाढ :-

जागतिकीकरणानंतर भारताने मुक्त व्यापार धोरणांचा स्वीकार केल्याने आयत निर्यात व्यापारावरील निर्बंध दूर झाले. भारताने आपल्या आयात करात कपात करून आपले चलन परिवर्तनीय करावे लागले. या सर्व उपायांमुळे भारताचा परकीय व्यापार मोठया प्रमाणात वाढला. विविध देशांची परकीय क्षेत्रे एकमेकांशी निगडीत असल्यामुळे भारताच्याच्या अर्थव्यवस्थाही एकमेकांशी संलग्न होतात. जागतिकरणामुळे भारताचा परकीय व्यापार हा जगातील प्रत्येक देशाबरोबर होऊ लागला. उदा. भारताचा सुरवातीस व्यापार हा केवळ इंग्लंड, जर्मनी, जपान, कॅनडा, अमेरिका, रशिया इ. मोजक्याच देशांबरोबर होत होता. जागतिकीकरणामुळे भारताचा व्यापार हा मध्यपूर्व राष्ट्रांशी ज्यामध्ये इराक, सौदी अरेबिया, कुवेत, दुबई इ. तर आफ्रिकन राष्ट्रांमधील द. आफ्रिका, केनिया, घाना, टांझानिया, इथोपिया इ. देशांशी व्यापार होऊ लागला. याव्यतिरिक्त लॅटिन अमेरिकन देशांशी देखील भारताला व्यापार वाढविण्याची संधी आहे.

6) रोजगारामधील वाढ :-

जागतिकीकरण आंतरराष्ट्रीयीकरणापेक्षा मोठी आणि व्यापक संकल्पना आहे. भारत हे राष्ट्र एकक मानून उत्पादनांची देवाणघेवाण होते, जागतिकीकरणात व्यापाराच्या दृष्टीने राष्ट्रांच्या सीमा फिकट होतात. जागतिकीकरणामुळे भारतात उच्चशिक्षितांना व कुशल व्यक्तींना रोजगाराच्या अनेक संधी उत्पन्न झाल्या आहेत. उद्योग, व्यापार, व्यवस्थापन, वाहतूक संप्रेषण, माहिती तंत्रज्ञान इ. अनेक क्षेत्रामध्ये रोजगाराच्या अनेक संधी उत्पन्न झाल्या आहे. अनेक रोजगार उत्पन्न झाल्यामुळे रोजगार किंव्हा नोकरीसाठी आवश्यक्य असणारे शिक्षण देणार्या अनेक शिक्षण संस्थाही भारतात सुरु झाल्या.

7) स्थानिक वस्तूंचे स्थानांतरण :-

स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया. ह्या संज्ञेचा उपयोग बहुधा आर्थिक जागतिकीकरणाच्या संदर्भात केला जातो. जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर एकत्रीकरण करणे, २० व्या शतकाच्या शब्दकोशानुसार जागतिकीकरण म्हणजे जगभर पसरणे ,एकाच वेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे, त्यात व्यापार, विदेशी थेट गुंतवणूक, भांडवल प्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रसाराच्या माध्यमाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांसाठी खुले केले जाते.

8) भारतावर विदेशी कर्ज :-

भारतात 1960 च्या सुमारास जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. ह्या काळात देशावरचे विदेशी कर्ज एवढे वाढले होते की जागतिक बँक; (World Bank) आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी (प्दजमतदंजपवदंस डवदमजंतल थ्नदक) ह्या खाजगी जागतिक संघटनांनी भारताला आणखी कर्ज देणे नाकारले व कर्ज मिळवण्यासाठी भारतावर काही अटी लादल्या. ह्या अटींमध्ये भारताने आपल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये काही धोरणात्मक बदल करून तिला विदेशी कंपन्यांसाठी खुले करणे समाविष्ट होते. अर्थव्यवस्थेमधील ह्या बदलांना ष्आर्थिक सुधारणाष् म्हटले गेले. मुख्यतः व्यापारासाठी विविध देशांनी एकमेकांना जोडून घेत एकमेकांच्या भूमीत खुलेपणाने व्यापार करण्यासाठीची व्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय. मो. वि. भाटवडेकर यांनी नोंदविल्याप्रमाणे, देशात खुला व्यापार, गुंतवणुकीसाठी मोकळी बाजारपेठ आणि तंत्रज्ञान व कुशल व्यावसायिकांना देशांतर करण्यास सुलभ कायदे कानून अशी जागतिक व्यवस्था म्हणजे जागतिकीकरण होय. जग ही एक बाजारपेठ असणे जागतिकीकरणाचे ध्येय आहे,

9) सेवा क्षेत्रांचा विस्तार :-

भारतात जागतिकीकरणामुळे सेवा क्षेत्रांचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झालेला दिसून येतो, वाहतुकीच्या क्षेत्रात खाजगी गुंतवणूक सुरु झाल्याने रस्ते व महामार्ग यांची स्थिती बदलली. हवाई वाहतुकीत खाजगी व परकीय कंपन्यांनी गुंतवणूक केल्याने हवाई वाहतुकीच्या सेवाही सुधारल्या. बँका व वित्तसंस्थांना स्वायत्तता मिळाल्याने इंटरनेट बँकिंग, ईटीएम सुविधा लोकांना मिळू लागल्याने बँकिंग सुविधा ह्या सुधारल्या. जागतिकीकरणामुळे संप्रेषण क्षेत्रात क्रांती घडून दूरध्वनी,

मोबाईल, इंटरनेट इ. क्षेत्रांचा विस्तार घडून आला. त्यामुळे जगातील कोणत्याही व्यक्तीशी त्वरित व जलद गतीने संपर्क साधने शक्य झाले.

10) औद्योगिकीकरणास चालना :-

जागतिकीकरणांमुळे विकसनशील राष्ट्रांत औद्योगिकीकरणास मोठी चालना मिळाली. भारताच्या दृष्टिकोनातून औद्योगिकीकरणाचा मोठा फायदा झालेला दिसून येतो. जागतिकीकरणांमुळे भारतात अनेक परकीय व स्थानिक कंपन्यांनी नवीन उद्योगधंदे सुरु केले. तसेच सध्याच्या उद्योगांचा विस्तार घडवून आणला. उदा. फोर्ड व हुंडाई यासारख्या परदेशी कंपन्यांनी भारतात मोटार कारखाने उभारले. तर आयटीसी, हिंदुस्थान लिव्हर, पेप्सी, कोका कोला, पिझ्झा हट इ. कंपन्यांनी खाद्य पदार्थ व शीतपेयाच्या कारखाने काढले. खाजगीकीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे बंद होण्याच्या मार्गावर असलेले उद्योगधंदे खाजगी उद्योजकांना दिल्यामुळे उद्योगांची कार्यक्षमता, गुणवत्ता व उत्पादकतेमध्ये वाढ झाली. तसेच अंतर्गत व बहिर्गत वाहतुकीवरील निर्बंध हटल्यामुळे पर्यटन व हॉटेलिंग उद्योगांचा विकास घडून आला.

11) बाजारपेठांचा विस्तार :-

जगतिकीकरणामुळे औदयोगिक उत्पादने आपोआप परकीय क्षेत्राशी जोडली जातात , त्यामुळे अप्रत्यक्षपणे बँकिंग आणि सेवाक्षेत्रही परकीय क्षेत्राकडे आकर्षित होतात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत परकीय भांडवल व तंत्रज्ञान इ. एका राष्ट्रातून दुसर्या राष्ट्रांत सहज प्रवेश मिळू लागला. तसेच प्रत्येक राष्ट्रातील उद्योजकांना परकीय बाजारात भांडवल उभारण्यास व त्यांची उत्पादके परकीय बाजारपेठेत निर्यात करण्यास परवानगी दिल्याने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धा निर्मण होऊन बाजारपेठांचा विस्तार होण्यास मदत झाली. वास्तविकपणे जागतिकीकरण उपभोग्य वस्तुंसह सर्व वस्तुंच्या आयातीवरील नियंत्रण हळूहळू समाप्त होणे. आयात शुल्काचा दर कमी करणे. सार्वजनिक क्षेत्रांचे खाजगीकरण करणे होय.

सारांश

जागतिकीकरण हे नवीन आर्थिक धोरणाचे एक महत्वाचे सूत्र आहे. जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या राजकीय सीमेबाहेर आर्थिक व्यवहारांचा विस्तार कारणे होय. जागतिकीकरणामुळे मुक्त स्पर्धा व नवीन तंत्रज्ञान यामुळे उत्पादन व उत्पादकता वाढविणे व संपूर्ण जगाची सलग एकच बाजारपेठ निर्माण करून वस्तू व सेवा यांची विक्री करणे हे जागतिकीकरणाचे मुख्य वैशिष्ट्ये आहे. भांडवलशाहीची वाढ, उपलब्ध सागरी दळणवळण, टेलिग्रामपासून ते २० व्या शतकातील उपलब्ध हवाई मार्ग, दूरध्वनी, संगणक, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, व्यापार आणि गुंतवणुकीवरील निर्बंध सैल होण्यातून ही प्रक्रिया सुरू झाली. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २१ व्या शतकाच्या पूर्वाधात माहिती तंत्रज्ञान, इंटरनेट आणि सेवांचा उदय आणि पुढे जागतिक पातळीवर व्यापार खुला झाल्याने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने वेग घेतला. जागतिकीकरणाचा भारताला काही प्रमाणात फायदा झाल्याचे दिसून येतो. जागतिकीकरणामुळे भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रांमध्ये विदेशी व्यापाराला महत्वाचे स्थान निर्माण झाले.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. सवंत दत्तात्रय, : दक्षिण महाराष्टातील शेतकरी आंदोलन, एम. फिल. अप्रकाशित शोधप्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, 1909. पृ. 98.
2. कराडे जगन, : जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड प्रकाशन, पुणे, 2009 पृ. 23.
3. खडसे भा. कि., : भारतीय सामाजिक समस्या, शिवाजी विद्यापीठ, प्रथमावृत्ती, कोल्हापूर, 2004. पृ.154
4. घारपुरे विठ्ठल, : पर्यावरणशात्र, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, प्रथमावृत्ती, नागपूर, 2015. पृ. 30
5. वैद्य वसंत, : भारतीय सामाजिक समस्या, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, 2004. पृ.62.
6. गमे भाऊसाहेब धनगर, पाटील रजनी, कोळी नामदेव : (संपा.) जागतिकीकरणाचा प्रभाव- भाषा, साहित्य, समाज., प्रशांत पब्लिकेशन्स. जळगाव, २०१६. पृ. ६३.
7. घुले वासुदेव, : (संपा.) जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व साहित्यावरील प्रभाव, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०१४. पृ. ६२-६३.

भारतीय शिक्षणातील शैक्षणिक व संरचनात्मक नाविन्यता

नागोराव पोचीराम माचापुरे
बी.एस्सी., बी. एड. (गणित), एम.ए.(शिक्षणशास्त्र)
सहशिक्षक, श्री. छत्रपती शिवाजी हायस्कूल, शारदानगर, सगरोळी, ता. बिलोली जि. नांदेड

प्रस्तावना –

२१ व्या शतकातील प्रत्येक देशाच्या राष्ट्रीय जीवनात शिक्षण हा एक महत्त्वाचा विषय आहे. शिक्षण हे मानवी विकासाचे भांडवल मानावे लागेल. मानवी विकासाच्या निर्देशांकात शालेय व उच्च शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान आहे. वर्तमान जीवनाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, मानवी, भाषिक, तांत्रिक, थोडक्यात भौतिक आणि अभौतिक आवश्यकता लक्ष्यात घेवुन शैक्षणिक यंत्रणा निर्माण करावी लागते. त्यामुळेच भारतात वर्तमान सापेक्ष नाविन्यता शोधणारे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये निश्चित करण्यात आले. हे धोरण शैक्षणिक व संरचनात्मक नाविन्यता शोधणारे असल्यामुळेभारतातील शिक्षण, शिक्षण संरचना, आणि प्रक्रिया यात भारतामध्ये विशेष नाविन्यता प्राप्त होणार आहे.भारताच्या केंद्रीय मंत्रिमंडळाने ३४ वर्षांच्या अंतरानंतर २९ जुलै २०२० रोजी नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला मंजुरी दिली. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे देशभरातील शालेय आणि उच्च शिक्षण दोन्हीसाठी एक व्यापक दृष्टी आणि सर्वसमावेशक फ्रेमवर्क प्रदान करण्यासाठी आहे. भारत सरकारने तयार केलेले हे पहिले आणि २१ व्या शतकातील पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आहे.तेंव्हा भारतातील राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० मधील शिक्षणएक व्यापक दृष्टी आणि सर्वसमावेशक फ्रेमवर्कअसल्याने आणि त्याच्या अमलबजावणीनंतर भारतीय शिक्षणात नाविन्यता येणारच आहे.तेंव्हा प्रस्तुत लेखात“भारतीयशिक्षणातील शैक्षणिक व संरचनात्मक नाविन्यता” या विषयाच्या अनुषंगाने संक्षिप्त अभ्यास येथे करण्यात अलेला आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० –

शिक्षण मंत्रालयाने २९ जूलै, २०२० रोजी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP-2020) जाहीर केले आहे.भारत सरकार शिक्षण मंत्रालयाच्या अधिकृत वेबसाइटवर उपलब्ध करून देण्यात आले आहे,त्यात अनेक महत्वपूर्ण अशा ठळक बाबींचा समावेश आहे.पूर्व-प्राथमिक शाळा ते इयत्ता १२ पर्यंत शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करणे,३-६ वयोगटातील सर्व मुलांसाठी गुणवत्तापूर्ण बालपण काळजी आणि शिक्षण देणे, नवीन अभ्यासक्रम आणि अध्यापनशास्त्रीय संरचना (5+3+3+4) निर्माण करणे, कला आणि विज्ञान, अभ्यासक्रम आणि अतिरिक्त क्रियाकलापांमध्ये, व्यावसायिक आणि शैक्षणिक प्रवाहांमध्ये कोणतेही कठोर पृथक्करण करण्यात येणार नाही याची काळजी घेणे. मूलभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्रावर राष्ट्रीय मिशनची स्थापना करणे, बहुभाषिकता आणि भारतीय भाषांच्या संवर्धनावर भर देण्याचे ठरले.किमान इयत्ता ५वी पर्यंत शिक्षणाचे माध्यममातृभाषा मध्ये असावे. परंतु शक्यतो इयत्ता ८ वी आणि त्यापुढील शिक्षण मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषा किंवा प्रादेशिक भाषा यामध्ये असावे.

मूल्यांकन सुधारणा –

कोणत्याही शालेय वर्षात दोन वेळा बोर्ड परीक्षा, एक मुख्य परीक्षा आणि इच्छा असल्यास सुधारणेसाठी इतरही परीक्षा घेतल्या जाव्यात.नवीन राष्ट्रीय मूल्यमापन केंद्र, पारख (परफॉर्मन्स असेसमेंट, रिव्ह्यू आणि ॲनालिसिस ऑफ नॉलेज फॉर व्होल डेव्हलपमेंट) ची स्थापना, समान आणि सर्वसमावेशक शिक्षण, सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित गटांवर (SEDGs) विशेष भर देण्यात यावा. वंचित प्रदेश आणि गटांसाठी स्वतंत्र लिंग समावेश निधी आणि विशेष शिक्षण क्षेत्र याची ओळख करुन घेणे. शिक्षकांच्या भरतीसाठी मजबूत आणि पारदर्शक प्रक्रिया आणि गुणवत्तेवर आधारित कामगिरी करणे, शाळा संकुल आणि क्लस्टर्सद्वारे सर्व संसाधनांची उपलब्धता सुनिश्चित करणे, राज्य शाळा मानक प्राधिकरण (SSSA) ची स्थापना करणे, शालेय आणि उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये व्यावसायिक शिक्षणाचे प्रदर्शन करणे या बाबी अत्यंत महत्वाच्या ठरविण्यात आलेल्या आहेत.

‘हलके पण घट्ट’ नियमन–

उच्च शिक्षणातील सकल प्रवेश दर (GER)५०% पर्यंत वाढवणे, एकाधिक प्रवेश आणि निर्गमन पर्यायांसह समग्र बहु-विषय शिक्षण दृष्टिकोण स्वीकृत करण्यात आलेला आहे. राष्ट्रीय परीक्षा एजंसी (NTA)द्वारे उच्च शिक्षणामध्ये प्रवेशासाठी सामायिक प्रवेश परीक्षा लागणार आहे.शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिटची स्थापना करणे, बहुविद्याशाखीय शिक्षण आणि संशोधन

विद्यापीठे (MERUs) स्थापन करणे,राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठान (NRF) ची स्थापना, 'हलके पण घट्ट' नियमन करणे या अत्यंत महत्वाच्या बाबी अधोरेखित होताना दिसून येतात.

शिक्षक शिक्षणासह आणि वैद्यकीय आणि कायदेशीर शिक्षण वगळून उच्च शिक्षण क्षेत्राच्या संवर्धनासाठी एकल व्यापक संस्था- भारतीय उच्च शिक्षण आयोग (HECI)- मानक सेटिंगसाठी स्वतंत्र संस्थांसह- सामान्य शिक्षण परिषद,निधी वाटप करण्यासाठी उच्च शिक्षण अनुदान परिषद (HEGC), , शैक्षणिक संस्थांना मान्यता देण्यासाठी- राष्ट्रीय मान्यता परिषद (एनएसी),आणि नियमन करण्यासाठी राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियामक परिषद (NHERC), सामान्य प्रवेश दरवाढवण्यासाठी खुल्या आणि दूरस्थ शिक्षणाचा विस्तार करण्यात यावा असे हे शैक्षणिक धोरण सांगते.

शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण –

व्यावसायिक शिक्षण हा उच्च शिक्षण व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग असेल. स्टँड-अलोन टेक्निकल युनिव्हर्सिटी, हेल्थ सायन्स युनिव्हर्सिटी, विधी आणि कृषी युनिव्हर्सिटी किंवा या किंवा इतर क्षेत्रातील संस्था, बहु-विषयक संस्था बनण्याचे उद्दिष्ट ठेवतील.शिक्षक शिक्षण ४ वर्षांचे एकात्मिक अभ्यासक्रम, विषय-विशिष्ट बॅचलर ऑफ एज्युकेशन, मार्गदर्शनासाठी राष्ट्रीय मिशनची स्थापना करणे.एक स्वायत्त संस्था, राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच (NETF) ची निर्मिती, शिक्षण, मूल्यमापन, नियोजन, प्रशासन वाढविण्यासाठी तंत्रज्ञानाच्या वापरावर विचारांची मुक्त देवाणघेवाण करण्यासाठी एक व्यासपीठ प्रदान करण्यासाठी, शिक्षणाच्या सर्व स्तरांमध्ये तंत्रज्ञानाचे योग्य एकत्रीकरण. १००% तरुण आणि प्रौढ साक्षरता प्राप्त करणे. नियंत्रण आणि संतुलन यासह अनेक यंत्रणा उच्च शिक्षणाच्या व्यापारीकरणाचा मुकाबला करतील आणि थांबवतील.सर्व शैक्षणिक संस्थांना 'नॉन-प्रॉफिट' संस्था म्हणून लेखापरीक्षण आणि प्रकटीकरणाच्या समान मानकांवर धरले जाईल.

शिक्षण क्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणूक वाढवून जीडीपीच्या ६% पर्यंत लवकरात लवकर पोहोचण्यासाठी केंद्र आणि राज्ये एकत्र काम करतील.गुणवत्तापूर्ण शिक्षणावर एकंदर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी समन्वय सुनिश्चित करण्यासाठी केंद्रीय शिक्षण सल्लागार मंडळाचे बळकटीकरण, शिकण्यावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी, मानव संसाधन विकास मंत्रालय याचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय करणे हे इष्ट समजण्यात आले.

एकाधिक प्रवेश आणि निर्गमन –

वर्तमान काळात भारतातील पदवी अभ्यासक्रमामध्ये "एकापेक्षा जास्त प्रवेश आणि निर्गम"(Multiple Entry &MultipleExit) नावाची नविन संकल्पना प्रविष्ट केली गेली. २०२३-२०२४ मधील नवीन पदवी कार्यक्रमात विद्यार्थ्यांना आता त्यांच्या कार्यक्रमादरम्यान एकाधिकनिर्गमनाचे पर्याय असतील. उदाहरणार्थ, एखादा विद्यार्थी पदवीच्या १ल्या वर्षानंतर प्रमाणपत्र घेऊन बाहेर पडू शकतो. जर त्याने किंवा तिने दुसऱ्या वर्षानंतर बाहेर पडण्याचा पर्याय निवडलातर २ वर्षांचा अभ्यास यशस्वीरीत्या पूर्ण केल्याबद्दल प्रगत डिप्लोमा दिला जाईल. नेहमीप्रमाणेराष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० च्या योजनेनुसार पदवीपूर्ण करण्याच्या ३ व्या वर्षी बॅचलर पदवी मिळेल आणि पदवीपूर्ण करण्याच्या ४ व्या वर्षी बॅचलर ऑफ रिसर्चने सन्मानित केले जाईल. वर्तमान काळात भारतातील पदवी अभ्यासक्रमामध्ये "एकापेक्षा जास्त प्रवेश आणि निर्गम" ही नाविन्यपूर्ण संकल्पना आहे.

उच्च शिक्षणात नाविन्य –

भारतात वर्तमानात उच्च शिक्षणामध्ये एकाधिक प्रवेश आणि एकाधिक निर्गमन योजना सुरू करण्यात आली आहे. पदवी अभ्यासक्रमाचेपहिले वर्ष पूर्ण झाल्यानंतरविद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्र मिळेल. पदवी अभ्यासक्रमाचे२ रे वर्ष पूर्ण केल्यानंतर प्रगत डिप्लोमा (Advanced Diploma), पदवी अभ्यासक्रमाचे३रे वर्ष पूर्ण केल्यानंतर'बॅचलर डिग्री'पदवी अभ्यासक्रमाचे४ थे वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर बॅचलरसह संशोधन पदवी विद्यार्थ्यांना मिळू शकते. हे धोरण भारतातील उच्च शिक्षणातनाविन्य घडवून आणणारे अनेक बदल सुचविते. असाच एक बदल ज्याने सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले आहे, ते म्हणजे ३ वर्षांच्या पदवी अभ्यासक्रमाच्या संरचनेला ४वर्षांच्या पॅटर्नमध्ये रूपांतरित केले. अनेक प्रवेश आणि निर्गमन बिंदूंसह बदलून नोकऱ्या मिळविण्यास शिक्षण अधिक अनुकूल बनवणे हे उच्च शिक्षणातील नाविन्य आहे.

शैक्षणिक श्रेयांक बँक –

शैक्षणिक श्रेयांक बँक ही वर्तमान शिक्षणक्रमातील नविन संकल्पना आहे. तंत्रज्ञानाची प्रगती आणि उच्च शिक्षणात त्याचा वापर यामुळेअकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिट या नवीन संकल्पनेने भारतातील उच्च शिक्षणात प्रवेश केला आहे. पुढेविविध स्तरांवर मिळवलेले श्रेयांक डिजिटलीकृत शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिटमध्ये जमा केले जातील. विद्यार्थी त्यांच्या कमावलेल्या क्रेडिट्सचा वापर दुसऱ्या संस्थेत प्रवेश घेण्यासाठी, त्यांच्या पदवी अभ्यासक्रमाच्या उर्वरित वर्षासाठी किंवा पुढे त्यांचा

अभ्यास सुरू ठेवण्यासाठी करू शकतील. शैक्षणिक श्रेयांक बँक (Academic Bank of Credit-ABC)अनेक उच्च शिक्षण शाखावा संस्थांमध्ये अभ्यासाच्या कार्यक्रमासाठी अभ्यासक्रमांची विस्तृत निवड, अभ्यासक्रमातील लवचिकता, नाविन्यपूर्ण आणि आकर्षक अभ्यासक्रम पर्याय प्रदान करून विद्यार्थ्यांना महत्त्वपूर्ण स्वायत्तता प्रदान करेल. आता परीक्षेचा फॉर्म भरताना हे शैक्षणिक श्रेयांक बँक कार्ड काढणे विद्यार्थ्यांना अनिवार्य करण्यात आलेले आहे.

तंत्रज्ञानाचा सुयोग्य वापर –

भारतात वर्तमानात शिक्षण प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाचा वापर अधिक प्रमाणात सुरु झाला. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०ने नॅशनल एज्युकेशनल टेक्नॉलॉजी फोरम (NETF) नावाची स्वायत्त संस्था स्थापन करण्याचे सुचविले.भारतात त्याद्वारे उच्च शिक्षणामध्ये शिक्षण, मूल्यांकन, नियोजन आणि प्रशासन मजबूत करण्यासाठी तंत्रज्ञानाच्या वापरावर विचारांची मुक्त देवाणघेवाण करण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यात आले आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये अध्यापन-शिकण्याचा अनुभव वाढवण्यासाठी आणि दर्जेदार शिक्षण सर्वसामान्यांसाठी सोयीचे करण्यासाठी तंत्रज्ञानाच्या वापरावर अनेक प्रकारे भर देण्यात आला आहे.

एकल नियामक संस्था- हेसी –

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- २०२० नुसारभारतातील उच्च शिक्षणासाठी एकच नियामक संस्था मार्गदर्शन करणार आहे. या एकल नियामक संस्थेचे नाव आहे“हायर एज्युकेशन कमिशन ऑफ इंडिया” (Higher Education Commission of India-HECI) नावाच्या नियामक संस्थेकडे उच्च शिक्षणाची विविध कार्ये हाताळण्यासाठी ४स्तंभ असतीलते खालीलप्रमाणे आहेत.प्रथम, नॅशनल हायर एज्युकेशनल रेग्युलेटरी कौन्सिल (NHERC), असेल आणि तिचेकर्तव्य उच्चशिक्षणविषयक नियम तयार करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे असे राहिल. त्यानंतर दुसरी, जनरल एज्युकेशन कौन्सिल (GEC), शैक्षणिक संस्थांकरीता मानक तयारकरण्यासाठी आहे. तिसरे म्हणजे, उच्च शिक्षण अनुदान परिषद (HEGC), शैक्षणिक आणि संशोधन उपक्रमांना निधी देण्यासाठी. चौथे, शैक्षणिक संस्थांना मान्यता देण्यासाठी ‘राष्ट्रीय मान्यता परिषद’ (ANC)आहे.

संशोधनावर अधिक भर –

कोणत्याही देशाच्या प्रगतीमध्ये त्या देशातील संशोधन क्षमतेचा बराच मोठा वाटा असतो. भारतात वर्तमानात नॅशनल एज्युकेशन पोलिस-२०२० मध्ये, उच्च शिक्षणातील विविध क्षेत्रांमध्ये मजबूत संशोधन संस्कृती आणि संशोधन क्षमता निर्माण करण्यासाठी “राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठान” नावाची केंद्रीय संस्था तयार केली जाईल. शैक्षणिक संशोधनाची गुणवत्ता आणि क्षमता दोन्ही वाढवण्यासाठीसरकार भारतीय तंत्रज्ञान संस्था (IITs) आणि भारतीय व्यवस्थापन संस्था (IIMs) च्या बरोबरीने बहु-अनुशासनात्मक शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठे (MERUs) स्थापन करेल. त्यामुळे संशोधन कार्यावर अधिक भर देण्यात आला आहे.

महाविद्यालयांना अधिक स्वायत्तता –

भारतातील वर्तमान शिक्षण संस्थांमध्ये महाविद्यालयांना उच्च शिक्षणाच्या धोरणात पुढील १५ वर्षांमध्ये संलग्नतेची प्रणाली टप्प्याटप्प्याने संपुष्टात आणण्याची आणि महाविद्यालयांना श्रेणीबद्ध स्वायत्तता प्रदान करण्याची योजना आहे. अशा प्रकारेयेत्या दशकातप्रत्येक महाविद्यालय एकतर स्वायत्त पदवी-अनुदान महाविद्यालय किंवा विद्यापीठाचे घटक महाविद्यालय म्हणून विकसित होईल.

बहु-अनुशासनात्मक दृष्टीकोन –

तसेचव्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या संस्थांमध्ये बहु-अनुशासनात्मक संस्कृतीवर लक्ष केंद्रित करणे हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. उदाहरणार्थ, तांत्रिक विद्यापीठे, आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ, विधी आणि कृषी विद्यापीठ इत्यादी बहु-विद्याशाखीय संस्था बनण्यास मदत होईल. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० मध्ये बहु-अनुशासनात्मक दृष्टिकोनावर जोर देण्यात आला आहे. वर्तमान अध्ययन अध्यापनचा बहु-अनुशासनात्मक दृष्टिकोण याकडे कल दिसून येतो.

ऑनलाइन शिकणे –

उच्च शिक्षणामध्ये ‘ऑनलाइन एज्युकेशन आणि डिजिटल एज्युकेशन’ला प्रोत्साहन देण्यासाठीडिजिटल पायाभूत सुविधा, डिजिटल सामग्री तयार करण्यासाठी आणि शाळा आणि उच्च शिक्षण या दोन्ही स्तरांवर ई-शिक्षणाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी एक समर्पित युनिट स्थापन केले जाणार आहे.सध्याचे शैक्षणिक धोरण विद्यार्थ्यांना एक किंवा दोन वर्ष पूर्ण केल्यानंतर अभ्यासक्रम सोडण्याची आणि संबंधित प्रमाणपत्र मिळविण्याची लवचिकता देते. उदाहरणार्थ, एखाद्या विद्यार्थ्याने

चार वर्षांचा अभ्यासक्रम एका वर्षानंतर सोडल्यास त्यांना प्रमाणपत्र मिळेल, दोन वेळा पूर्ण केल्यास त्यांना डिप्लोमा मिळेल. अनेक शिक्षणतज्ज्ञांनी या निर्णयाचे स्वागत केले आहे, तर काहीजण या निर्णयाशी सहमत नाहीत.

मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षण –

मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षणअंतर्गत हे अभ्यासक्रम उच्च दर्जाच्या वर्गांअंतर्गत शिक्षणाच्या बरोबरीने बनवण्यासाठी मॅसिव्ह ओपन ऑनलाइन कोर्सेस (MOOCs) ची श्रेयांकावरआधारित मान्यता देऊन अधिक समर्पक बनवले जाणार आहे. त्याकरिताशासन एक स्वायत्त संस्था देखील स्थापन करेल. त्याचे नाव नॅशनल एज्युकेशनल टेक्नॉलॉजी फोरम (NETF) असे आहे. हे फोरम शिक्षण, मूल्यमापन, नियोजन आणि प्रशासन मजबूत करण्यासाठी तंत्रज्ञानाच्या वापरावर मुक्त विचारांची देवाणघेवाण करण्यासाठी एक व्यासपीठ म्हणून काम करेल. जे विद्यार्थी आर्थिक, सामाजिक किंवा इतर कोणत्याही कारणामुळे आपला अभ्यास सुरू ठेवू शकत नाहीत आणि योग्य वेळी परिस्थिती अनुकूल झाल्यावर पुन्हा अभ्यास सुरू करू इच्छितात अशा विद्यार्थ्यांसाठी ही व्यवस्था वरदान ठरेल.

लिंग समावेश निधी –

वर्तमान काळात भारतातील राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने लिंग समावेशन निधीच्या स्थापनेवरही भर दिला आहे. ज्याचा उद्देश मुलींसाठी तसेच तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांसाठी समान आणि वाजवी दर्जाच्या शिक्षणाचे वातावरण निर्माण करणे हा आहे. आणि वंचित प्रदेश आणि गटांसाठी विशेष शिक्षण क्षेत्र तयार केले जातील जे विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षणाच्या संधी अधिक सुलभ करतील. शिक्षणामध्ये तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांसाठी समान आणि वाजवी दर्जाच्या शिक्षणाचे वातावरण निर्माण करणे हा नाविन्यपूर्ण उपक्रम राबवला जाणार आहे.

निष्कर्ष व समारोप –

प्रस्तुत लेखात "भारतीयशिक्षणातील शैक्षणिक व संरचनात्मक नाविन्यता" या विषयाच्या अनुषंगाने संक्षिप्त अभ्यास येथे करण्यात अलेला आहे.भारतातील राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२०चा संदर्भ घेऊन भारतातील शिक्षणाविषयी शिक्षण व संरचना या विषयीचा थोडक्यात अभ्यास केल्यास त्यामध्ये बहुविद्याशाखीय दृष्टीकोन आणि समग्र दृष्टीकोन प्रस्तुत करण्यात आल्याचे दिसून येते. नॅशनल रिसर्च फाउंडेशन, बहुभाषिकता, वैचारिक समज, फॉर्मेटिव्ह असेसमेंट, एकाधिक प्रवेश आणि निर्गमन पर्याय, तंत्रज्ञान एकत्रीकरण, चार वर्षांचा एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम, जीवन कौशल्य, गंभीर विचार, भारताचे उच्च शिक्षण आयोग, प्रायोगिक शिक्षण आणि मनुष्यबळ विकास मंत्रालय हे शिक्षण मंत्रालय बनले आहे. वर्तमान भारतातील शैक्षणिक धोरण हे शैक्षणिक व संरचनात्मक नाविन्यता शोधणारे असल्यामुळेभारतातील शिक्षण, शिक्षण संरचना, आणि प्रक्रिया यात भारतामध्ये विशेष नाविन्यता प्राप्त होणार आहे. या महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर वरील लेखात अभ्यासकाने लक्ष केंद्रित केले आहे.

संदर्भसूची –

1. https://www.thehindu.com/education/the-hindu-explains-what-has-the-national-education-policy-2020-proposed/article32249788.ece
2. https://www.education.gov.in › sites › mhrd ›
3. https://en.wikipedia.org ›wikiNational_Education
4. https://byjus.com › ... ›
5. https://pib.gov.in › PressReleaseIframePage
6. https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0
7. https://www.drishtiias.com/hindi/burning-issues-of-the-month/new-education-policy
8. https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1689997
9. https://ncert.nic.in/nep.php?ln=hi
10. https://pmmodiyojanaye.in/national-education-policy-2020/
11. https://kisansuchna.com/nai-rashtriya-shiksha-niti-2020/
12. https:// zedhindi.com/नई-शिक्षा-नीति-2020-क्या-है/
13. https://hindi.nvshq.org/new-national-education-policy/
14. https://leadschool.in/hi/school-owner/national-education-policy-nep-2020/
15. https:// hi.prsindia.org/policy/report-summaries/राष्ट्रीय-शिक्षा-नीति-2020
16. https://highereducation.mp.gov.in/?page=i7q0ss9MRlKdqlXDKCk37A%3D%3D&leftid=JUL9t1LHqftaDqryEIQFtg%3D%3D

राष्ट्रीय शैक्षिणक धोरण २०२० मध्ये शिक्षक व व्यवस्थापन

रमेश मारोतीराव शिंदे
बी.ए., बी.एड.(हिंदी), एम्.एड.
सहशिक्षक श्री. छत्रपती शिवाजी हायस्कूल, शारदानगर, सगरोळी ता. बिलोली जि. नांदेड

प्रस्तावना

शिक्षण हे कोणत्याही राष्ट्राच्या विकासाचेभांडवल गुंतवणूक आहे. आणि ते भांडवल शिक्षकांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. ज्ञान, समर्पण, गुणवत्ता, व्यावसायिक बांधिलकी आणि शिक्षकांची प्रेरणा हे गुणवत्तेचे शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांच्या यशाकरीता मौलिक घटक आहेत यात दुमत नाही. अशा गुणवान शिक्षकांची निर्मिती करणे हे आज जगभरातील सरकारांसमोर मोठे आव्हान आहे. आज ज्ञानाच्या वाढते प्रमाण, नवीन शैक्षणिक आणि मानसशास्त्रीय सिद्धांतांची मांडणी, आधारभूत तत्त्वज्ञान, विद्यार्थ्यांची समाजशास्त्रीय गरज आणि जागतिकीकरणाची आव्हाने या संदर्भात शिक्षकाचे काम अधिक कठीण झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे सुनियोजित आणि कल्पक "शिक्षक शिक्षण" कार्यक्रमांची आज गरज भासत आहे. शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाचे आज परिक्षण, अभ्यास, सुधारणा, फेरविचारयाची आवश्यकता भासताना दिसून येते. शिक्षण क्षेत्रातील गुणवत्ता आणि उत्कृष्टता हा भारत सरकारच्या प्रमुख उपक्रमांपैकी एक आहे. शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर सुधारित गुणवत्तेचे परिणाम साध्य करण्यासाठीशिक्षणातील सर्व स्तरांतील गुणवत्ता आणि उत्कृष्टता यावर भारताचे सरकार आपले लक्ष केंद्रित करताना दिसून येते. विद्वानाकडून "प्रत्येक वर्गात एक प्रतिभावान आणि समर्पित शिक्षक असावा", अशी अपेक्षा असलेली आढळते.

प्रस्तुत अभ्यासात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० द्वारे वर्गांमध्ये शिक्षकांनी कोणत्या भूमिका बजावल्या पाहिजेत यावर ते प्रकाश टाकते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या अनुषंगाने शिक्षक शिक्षकांच्या भूमिकेवरही लक्ष केंद्रित करते.शिक्षक शिक्षणासमोरील विविध आव्हानांवर मात करण्यासाठी या अभ्यासात विचार करण्यात आलेला आहेत. या अभ्यासात व्याख्यात्मक दृष्टिकोन अवलंबण्यात आला आहे. शिक्षक शिक्षण = अध्यापन कौशल्य + अध्यापनशास्त्रीय सिद्धांत + व्यावसायिक कौशल्ये, अशी गोळा बेरीज होय. हा अभ्यास विश्लेषणात्मक आहे. या अभ्यासाकरीता संबंधित पुस्तके, लेख आणि विविध शोधनिबंध वापरले आहेत. अभ्यासाच्या गरजेनुसार संबंधित स्त्रोतांकडून डेटा आणि माहिती गोळा केली गेली आहे.तेंव्हा त्या अनुषंगाने प्रस्तुत अभ्यासाचे शीर्षक **"राष्ट्रीय शैक्षिणक धोरण २०२० मध्ये शिक्षक व व्यवस्थापन"** असे ठरविण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२०

नुकतेच पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनीइ.स. २०२० मध्ये नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर केले असून, देशात शिक्षण आणि शिक्षकांची भूमिका यावर व्यापक चर्चा सुरू झाली आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या अध्यक्षतेखाली केंद्रीय मंत्रिमंडळाने 29 जुलै 2020 रोजी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ला मंजुरी दिली.हे धोरण राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2019 च्या मसुद्यावर आधारित आहे, जो राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा मसुदा भारतीय अंतराळ संशोधन संस्थेचे माजी अध्यक्ष डॉ. के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली 15 डिसेंबर, 2018रोजी मानव संसाधन विकास मंत्रालयाला सादर केला होता. या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात चार भाग आहेत.शालेय शिक्षण (भाग I); उच्च शिक्षण (भाग II); 'ज्यावर लक्ष्य द्यावयाचे आहे ती इतर प्रमुख क्षेत्रे' (भाग III) जसे की प्रौढ शिक्षण, भारतीय भाषांचा प्रचार आणि ऑनलाइन शिक्षण; आणि 'मेकिंग इट हॅपन' (भाग IV), हा भाग चौथा धोरणाच्या अंमलबजावणीची चर्चा करते.

भारताच्या नवीन शैक्षणिक धोरणात शिक्षण पद्धतीव्यतिरिक्त शिक्षकांच्या पात्रता आणि प्रशिक्षणावर विशेष लक्ष देण्यात आले आहे. देशभरात 'समान शिक्षक आणि समान शिक्षण' धोरण राबवले जाणार आहे.सध्याच्या घडीला शिक्षकाची भूमिका बदलली असेल, पण व्यक्तिमत्व घडवण्याचे त्याचे महत्त्व आणि जबाबदारी अधिक समर्पक बनली आहे. कारण आजच्या युगात विविधांगी क्षमता जोपासल्याशिवाय जगासोबत चालणे आणि स्वतःला टिकवणे सोपे राहिले नाही. धावत्या काळानुरूप कार्य करण्याची क्षमताघडविण्याचेकार्य शिक्षकला करावे लागेल.

'शिक्षण' म्हणजे काय

'शिक्षण' म्हणजे काय हे आधी पाहावे लागेल. शिक्षणाचा शाब्दिक अर्थ म्हणजे शिकण्याची आणि शिकवण्याची क्रिया होय.परंतु जर आपण त्याचा व्यापक अर्थ पाहिला तर, शिक्षण ही कोणत्याही समाजातील एक सतत चालणारी सामाजिक प्रक्रिया आहे. शिक्षणाचे एक उद्दिष्ट असते. आणि त्याद्वारे मनुष्याच्या आंतरिक शक्तींचा विकास आणि वर्तन सुधारते. शिक्षणाद्वारे ज्ञान आणि कौशल्ये वाढवून मानवाला पात्र आणि जबाबदार नागरिक बनवले जाते, एवढा संक्षिप्त अर्थ या ठिकाणी पहाणे उचित समजण्यात येते.

व्यक्तीच्या प्रतिभा आणि क्षमतांना आकार

शिक्षक माणसाचे जीवन घडवण्यात मोठी आणि महत्त्वाची भूमिका बजावतातहे सर्वज्ञात आहे . आणि संपूर्ण समाज जीवनाला आकार देण्याची क्षमता त्यांच्यात असावी लगते. ते प्रत्येक विद्यार्थ्याला यश मिळवण्यासाठी अनेक प्रकारे मदत करतात, जसे की ज्ञान, कौशल्य, आत्मविश्वास इत्यादीची पातळी वाढवणे आणि जीवन योग्य आकारात बनवणे. त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्यावर त्याच्या निष्ठावंत शिक्षकाचीही काही जबाबदारी असते.नवीन शैक्षणिक धोरणात कुशल पदासाठी शिक्षक होण्यासाठी, असे वातावरण निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. शिक्षण हे शिक्षकाचे मिशन असले पाहिजे व्यवसाय नाही.

प्रत्येक शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्याचे व्यक्तिमत्त्व घडवायचे आहे. प्रत्येक क्षण शिक्षकाच्या शिकवणी प्रेरणाशक्ती म्हणून जिवनातील समस्या सोडवण्यासाठी उपयुक्त ठराव्यात. प्रत्येक शिक्षक त्याच्याविद्यार्थ्याच्या निषिद्ध आणि नीच वृत्ती दूर करून नवीन जीवन प्रदान करतो. शिक्षक विद्यार्थ्याचे मानसिक भ्रम दूर करून त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला नवे पैलू पाडतो.शिक्षकाने विद्यार्थ्याची प्रतिभा आणि क्षमता यांना आकार प्रदान करावे.

शिक्षकांचे सक्षमीकरण

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षकाच्या सक्षमीकरणावर भर देण्यात अलेला आहे. शिक्षक खरोखरच आपल्या मुलांचे आणि म्हणूनचआपल्या राष्ट्राचेभविष्य घडवतात. या उदात्त भूमिकेमुळेच भारतातील शिक्षक हा समाजातील सर्वात आदरणीय घटक राहिलेला आहे. केवळ सर्वात चांगले आणि सर्वात शिकलेले शिक्षक बनले. समाजाने शिक्षक किंवा गुरूंना त्यांचे ज्ञान, कौशल्ये आणि नैतिकता चांगल्या प्रकारे विद्यार्थ्यांना देण्यासाठी आवश्यक ते दिलेले आहे. शिक्षकांच्या शिक्षणाचा दर्जा, भरती, नियुक्ती, सेवाशर्ती आणि शिक्षकांचे सक्षमीकरण या सर्व गोष्टींचा दर्जा हवा. आणि परिणामी शिक्षकांची गुणवत्ता आणि प्रेरणा विद्यार्थ्यापर्यंतपोहचते. शिक्षकांबद्दलचा उच्च आदर आणि अध्यापन व्यवसायाचा उच्च दर्जा कालानुरूप करणे आवश्यक आहे. जेणेकरुन सर्वोत्कृष्टांना शिक्षकी पेशात प्रवेश करण्याची प्रेरणा मिळेल.

आपल्या मुलांचे आणि आपल्या राष्ट्राचे सर्वोत्तम भविष्य सुनिश्चित करण्यासाठी शिक्षकांची प्रेरणा आणि सक्षमीकरण आवश्यक आहे.विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षक प्रामुख्याने जबाबदार असतात. अद्ययावत साहित्याच्या सहाय्याने आणि व्यावसायिक विकास कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होऊन विद्यार्थ्यांच्या अनेक मानसिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक समस्यांना सामोरे जाण्यास शिकून त्यांनी स्वतःला अपडेट केले पाहिजे. अभिमुखता अभ्यासक्रम किंवा रिफ्रेशर अभ्यासक्रम आयोजित केले पाहिजेत जे शिक्षकांना त्यांच्या व्यवसायात उत्कृष्ट होण्यास मदत करतात. अशाप्रकारे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षकाच्या सक्षमीकरणावर भर देण्यात अलेला आहे.

शिकवण्यासाठी प्रोत्साहन

उत्कृष्ट विद्यार्थी शिक्षकी व्यवसायात प्रवेश करावेत याकरीता त्यांना प्रोत्साहन देणेहे राष्ट्रीयशैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये सूचित करण्यात आलेले आहे. विशेषत: ग्रामीण भागामध्ये दर्जेदार अशा ४ वर्षांच्या एकात्मिक बीएडचा अभ्यास करण्यासाठी देशभरात मोठ्या प्रमाणात गुणवत्ता-आधारित शिष्यवृत्तीची स्थापना करण्यात येणार आहे. ग्रामीण भागातविशेष गुणवत्तेवर आधारित शिष्यवृत्तीची स्थापना केली जाईल,एवढेच नव्हे तर बीएडकार्यक्रम यशस्वीरीत्या पूर्ण केल्यावर त्यांना स्थानिक भागात रोजगार कसा मिळेल याकडेही लक्ष्य केंद्रीत केले जाणार आहे. अशा शिष्यवृत्तीमुळे स्थानिक विद्यार्थ्यांनाविशेषत: महिला विद्यार्थ्यांना स्थानिक नोकरीच्या संधी उपलब्ध होतील.जेणेकरून हे विद्यार्थी स्थानिक-क्षेत्राचे आदर्श आणि स्थानिक भाषा बोलणारे उच्च पात्र शिक्षक म्हणून काम करतील, अशी योजना राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये करण्यात आलेली आहे.

ग्रामीण भागात आणिविशेषत: सध्या दर्जेदार शिक्षकांची तीव्र कमतरता भासत असलेल्या भागात शिक्षकांना अध्यापनाची नोकरी करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात यावे याचाही समावेश त्यात आहे. ग्रामीण शाळांमध्ये शिकवण्यासाठी मुख्य प्रोत्साहन म्हणजे शाळेच्या परिसरात किंवा जवळील स्थानिक घरांची तरतूद किंवा वाढीव गृहनिर्माण भत्ते अशा उपाययोजनांचा विचार यामध्ये करण्यात आलेला आहे.शिक्षकांच्या अत्याधिक बदल्यांची हानिकारक प्रथा थांबवली जाईल, जेणेकरून विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आदर्श आणि शैक्षणिक वातावरणात सातत्य राहील. राज्य व केंद्रशासित प्रदेश शासनाद्वारे संरचित रीतीने योग्यरित्या मांडल्याप्रमाणेबदल्या अत्यंत विशेष परिस्थितीत होतील. शिवाय, पारदर्शकता सुनिश्चित करणाऱ्या ऑनलाइन संगणकीकृत प्रणालीद्वारे बदल्या केल्या जातील.

शिक्षकांकडे दुर्लक्ष केल्यास कोणताही देश प्रगती करू शकत नाही.त्यामुळे शिक्षकांनी आपल्या शिक्षकी पेशाकडे सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवण्यास प्रवृत्त केले पाहिजे. शिक्षकांचा व्यवसायाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा शैक्षणिक संस्थांच्या भरती प्रक्रियेचा एक महत्त्वाचा निकष बनला पाहिजे, जेणेकरून सकारात्मक व्यावसायिक वृत्ती असलेले शिक्षक प्रभावीपणे काम करण्यासाठी पुढे येतील.

शिक्षक पात्रता चाचणी

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षकाच्या**पात्रता चाचणीवर** भर देण्यातआलेला दिसून येतो.सामग्री आणि अध्यापनशास्त्र या दोन्ही बाबतीत उत्तम चाचणी साहित्य तयार करण्यासाठी शिक्षक पात्रता चाचणी (TETs) बळकट केली जाईल. शालेय शिक्षणाच्या सर्व टप्प्यांवर अर्थात मूलभूत, पूर्वतयारी, मध्यम आणि माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांना समाविष्ट करण्यासाठी टीईटीचा विस्तारही केला जाईल. विषय शिक्षकांसाठीसंबंधित विषयातील योग्य शिक्षक पात्रता चाचणी किंवा राष्ट्रीयचाचणी गुण (NTA) देखील भरतीसाठी विचारात घेतले जातील.

तसेच शिकवण्याची आवड आणि प्रेरणा मोजण्यासाठीवर्गातील प्रात्यक्षिक किंवा मुलाखत हा शाळा आणि शाळा संकुलांमध्ये शिक्षक नियुक्तीचा अविभाज्य भाग बनतील. या मुलाखतींचा उपयोग स्थानिक भाषेत शिकवण्याच्या सोयी आणि प्रवीणतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी देखील केला जाईल, जेणेकरून प्रत्येक शाळा किंवा शाळा संकुलात किमान काही शिक्षक असतील जे विद्यार्थ्यांशी स्थानिक भाषेत आणि इतर प्रचलित मातृभाषांमध्ये संभाषण करू शकतात. खाजगी शाळांमधील शिक्षक देखील टीईटी, प्रात्यक्षिक किंवा मुलाखत आणि स्थानिक भाषेचे ज्ञान अशाच प्रकारे पात्र असले पाहिजेत.त्याचबरोबर विशेषत: कला, शारीरिक शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण आणि भाषा यांसारख्या विषयांमध्ये शिक्षकांची पुरेशी संख्या उपलब्ध करण्यासाठी शिक्षकांची शाळा किंवा शाळेच्या संकुलात भरती केली जाऊ शकणार आहे. आणि शाळांमध्ये शिक्षकांच्या वाटणीचा विचार केला जाऊ शकतो. अशाप्रकारे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षकाच्या**पात्रता चाचणीवर** भर देण्यातआलेला दिसून येतो.

'मास्टर इन्स्ट्रक्टर' नियुक्त

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्येशाळा आणि शालेय संकुलांना स्थानिक प्रख्यात व्यक्ती किंवा तज्ञांना विविध विषयांमध्ये 'मास्टर इन्स्ट्रक्टर' म्हणून नियुक्त करण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाणार आहे.जसे की पारंपारिक स्थानिक कला, व्यावसायिक हस्तकला, उद्योजकता, कृषी किंवा इतर कोणत्याही विषयात जेथे स्थानिक कौशल्य अस्तित्त्वात आहे. विद्यार्थी आणि स्थानिक ज्ञान आणि व्यवसायांचे संरक्षण आणि प्रचार करण्यात मदत करतात. पुढील दोन दशकांमध्ये अपेक्षित विषयनिहाय शिक्षकांच्या रिक्त पदांचे मूल्यांकन करण्यासाठी प्रत्येक राज्याद्वारे तंत्रज्ञान-आधारित सर्वसमावेशक शिक्षक-आवश्यकता नियोजन अंदाज अभ्यास केला जाईल. शाळांचे सेवा वातावरण आणि संस्कृती सुधारण्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट म्हणजे शिक्षकांची कामे प्रभावीपणे करण्याची क्षमता वाढवणे आणि ते शिक्षक, विद्यार्थी, पालक, मुख्याध्यापक यांच्याकाळजी घेणारे आणि आणि इतर सहाय्यक कर्मचारी सर्वसमावेशक समुदायाचे भाग आहेत याची खात्री करणे. आमची मुले शिकत आहेत याची खात्री करणे. विशेषत:शाळा आणि शालेय संकुलांना स्थानिक प्रख्यात व्यक्ती किंवा तज्ञांना विविध विषयांमध्ये 'मास्टर इन्स्ट्रक्टर' म्हणून नियुक्त करण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाणार आहे.

आकर्षक भौतिक सुविधा

शाळांमध्ये सभ्य आणि आनंददायी सेवा परिस्थिती उपलब्ध करणेआवश्यकताआहे. पुरेशा आणि सुरक्षित पायाभूत सुविधाज्यात कार्यरत स्वच्छतागृहे, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, स्वच्छ आणि आकर्षक जागा, वीज, संगणकीय उपकरणे, इंटरनेट, ग्रंथालये, आणि सर्व लिंगांच्या मुलांसह शिक्षक आणि विद्यार्थी हे उपलब्धकरण्यासाठी सर्व शाळांना क्रीडा आणि मनोरंजनाची साधने प्रदान केली जातील. आणि अपंग मुलांना सुरक्षित, सर्वसमावेशक आणि प्रभावी शिक्षण वातावरण मिळते आणि ते त्यांच्या शाळांमध्ये शिकवण्यासाठी आणि शिकण्यासाठी आरामदायक आणि प्रेरित असतात. सेवांतर्गत प्रशिक्षणामध्ये शाळांमध्ये कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता, आरोग्य आणि पर्यावरणाविषयी माहिती असेल जेणेकरून सर्व शिक्षक या आवश्यकतांबाबत संवेदनशील असतील.शैक्षणिक उपाय सध्याच्या अभ्यासामध्ये शिक्षक, शिक्षक प्रशिक्षणार्थी, व्यावसायिक संस्था, धोरण नियोजक, प्रशासक आणि तरुणांसाठी अतिशय महत्त्वाचे शैक्षणिक परिणाम आहेत.

प्रभावी शालेय प्रशासन, संसाधनांची देवाणघेवाण

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्येराज्य व केंद्रशासित प्रदेश सरकारे प्रभावी शालेय प्रशासन, संसाधनांची देवाणघेवाण आणि समुदाय उभारणीसाठी कोणत्याही प्रकारे प्रवेशयोग्यता कमी न करता, शालेय संकुल, शाळांचे तर्कसंगतीकरण यासारखे नाविन्यपूर्ण स्वरूप स्वीकारू शकतात. शालेय संकुलांची निर्मिती जीवंत शिक्षक समुदाय निर्माण करण्याच्या दिशेने खूप पुढे जाऊ शकते. शालेय संकुलात शिक्षकांची नियुक्ती केल्याने शाळा संकुलातील शाळांमध्ये आपोआप नाते निर्माण होऊ शकते; हे शिक्षकांचे उत्कृष्ट विषयनिहाय वितरण सुनिश्चित करण्यास देखील मदत करेल.अधिक जीवंत शिक्षक ज्ञान आधार तयार करेल. अगदी लहान शाळांतील शिक्षक यापुढे वेगळे राहणार नाहीत आणि ते मोठ्या शाळेच्या कॉम्प्लेक्स समुदायांचा भाग बनू शकतात आणि त्यांच्यासोबत काम करू शकतात.सर्वोत्तम पद्धती एकमेकांशी सामायिक करतात आणि सर्व मुले शिकत आहेत याची खात्री करण्यासाठी सहकार्याने कार्य करतात. शालेय संकुले शिक्षकांना अधिक सक्षमता देण्यासाठी आणि प्रभावी शिक्षण वातावरण तयार करण्यात मदत करण्यासाठी समुपदेशक, प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ते, तांत्रिक आणि देखभाल कर्मचारी इत्यादी देखील सामायिक करू शकतात.

शिक्षकांचा प्रशासनामध्ये सहभाग

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्येपालक आणि इतर प्रमुख स्थानिक भागधारकांच्या सहकार्यानेशिक्षकांना व्यवस्थापन समित्याशालेय संकुल व्यवस्थापन समित्या, तसेचशाळा वा शालेय संकुलांच्या प्रशासनामध्ये देखील अधिक सहभागी करून घेतले जाणार आहे. शिक्षकांनी सध्या अशैक्षणिक कामांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वेळ घालवण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी, शिक्षकांना यापुढे अध्यापनाशी थेट संबंधित नसलेल्या कामात गुंतवले जाणार नाही.विशेषत:शिक्षकांना कठोर प्रशासकीय कामांमध्ये आणि मध्यान्ह भोजनाशी संबंधित कामासाठी तर्कसंगत किमान वेळेपेक्षा जास्त वेळ मिळणार नाही.जेणेकरून ते त्यांच्या शिकवण्या-शिकण्याच्या कर्तव्यांवर पूर्णपणे लक्ष केंद्रित करू शकतील. शाळांमध्ये सकारात्मक शिक्षणाचे वातावरण आहे याची खात्री करण्यासाठीमुख्याध्यापक आणि शिक्षकांच्या भूमिका अपेक्षांमध्ये त्यांच्या शाळांमध्ये एक काळजी घेणारी आणि सर्वसमावेशक संस्कृती विकसित करणे, प्रभावी शिक्षण आणि सर्व भागधारकांच्या फायद्यासाठी स्पष्टपणे समाविष्ट असेल.

अध्यापनशास्त्रसंबधी अधिक स्वायत्तता

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्येशिक्षकांना अध्यापनशास्त्राचे पैलू निवडण्यात अधिक स्वायत्तता दिली जाणार आहे.जेणेकरुन त्यांना त्यांच्या वर्गात विद्यार्थ्यांसाठी सर्वात प्रभावी वाटेल त्या पद्धतीने शिकवता येईल. शिक्षक सामाजिक-भावनिक शिक्षणावर देखील लक्ष केंद्रित करतील. कोणत्याही विद्यार्थ्याच्या सर्वांगीण विकासाचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे शिक्षकांना शिकवण्याच्या अभिनव पद्धतींसाठी ओळखले जाईल जे त्यांच्या वर्गात शिकण्याचे परिणाम सुधारतात. मध्येशिक्षकांना अध्यापनशास्त्राचे पैलू निवडण्यात अधिक स्वायत्तता हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील खास बिंदु होय.

सतत व्यावसायिक विकास

शिक्षकांना आत्म-सुधारणा आणि त्यांच्या व्यवसायातील नवीनतम नवकल्पना आणि प्रगती जाणून घेण्यासाठी सतत संधी दिली जाईल. हे स्थानिक, प्रादेशिक, राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय कार्यशाळा तसेच ऑनलाइन शिक्षक विकास मॉड्युलसह अनेक पद्धतींमध्ये देऊ केले जातील. विशेषत: ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म विकसित केले जातील जेणेकरून शिक्षक कल्पना आणि सर्वोत्तम पद्धती सामायिक करू शकतील. प्रत्येक शिक्षकाने त्यांच्या स्वतःच्या आवडीनुसारत्यांच्या स्वत:च्या व्यावसायिक विकासासाठी दरवर्षी किमान ५० तासांच्या सतत व्यावसायिक विकास संधींमध्ये भाग घेणे अपेक्षित आहे.सतत व्यावसायिक विकाससंधी, विशेषतः, मूलभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्र, शिक्षण परिणामांचे रचनात्मक आणि अनुकूली मूल्यांकन, योग्यतेवर आधारित शिक्षण आणि संबंधित अध्यापनशास्त्र, जसे की प्रायोगिक शिक्षण, कला-एकात्मिक, क्रीडा-एकात्मिक, आणि कथाकथन यासंबंधी नवीनतम अध्यापनशास्त्र पद्धतशीरपणे कव्हर करेल. सक्षमता-आधारित शैक्षणिक योजना तयार करणे आणि अंमलबजावणी करणे यावर लक्ष केंद्रित केले जाईल. दहा वर्षांनीप्रणालीच्या परिणामकारकतेचे अनुभवजन्य विश्लेषण करण्यात येणार आहे.

विशेष शिक्षक संबंधित कौशल्ये

शालेय शिक्षणाच्या काही क्षेत्रांसाठी अतिरिक्त विशेष शिक्षकांची तातडीने गरज आहे. अशा तज्ञांच्या गरजांच्या काही उदाहरणांमध्ये अपंग मुलांसाठी किंवा दिव्यांग मुलांसाठी मध्यम आणि माध्यमिक शाळा स्तरावर विषय शिकवणे, विशिष्ट शिकण्याच्या अक्षमतेसाठी शिकवणे समाविष्ट आहे. अशा शिक्षकांना केवळ विषय-अध्यापनाचे ज्ञान आणि शिक्षणाच्या विषयाशी संबंधित उद्दिष्टांची समज नसून मुलांच्या विशेष गरजा समजून घेण्यासाठी संबंधित कौशल्ये देखील आवश्यक असतात. म्हणूनअशी क्षेत्रे विषय शिक्षक किंवा सामान्य शिक्षकांसाठी माध्यमिक स्पेशलायझेशन म्हणून विकसित केली जाऊ शकतात, सेवापूर्व शिक्षक तयारी दरम्यान किंवा नंतर. ते प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम म्हणून, पूर्व-सेवा तसेच सेवा-सेवा मोडमध्ये, एकतर पूर्णवेळ किंवा अर्धवेळ किंवा मिश्रित अभ्यासक्रम म्हणून ऑफर केले जातील.

निष्कर्ष

शिक्षकाचीतरुण पिढीच्या मनाला घडवण्याची भूमिका आहे. शिक्षक उत्कट, प्रवृत्त आणि चांगले पात्र आणि भौतिक सामग्री, अध्यापनशास्त्र आणि सराव यामध्ये चांगले प्रशिक्षित असले पाहिजेत. शिक्षक त्यांच्या वर्गात विद्यार्थ्यांच्या जीवनात खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतात. शिक्षकांना त्यांच्या काळजीमध्ये ठेवलेल्या विद्यार्थ्यांना शिक्षित करण्याच्या भूमिकेसाठी ओळखले जाते. त्यापलीकडे, शिक्षक वर्गात इतर अनेक भूमिका बजावतात. शिक्षकाची भूमिका उत्कट आणि प्रेरित अध्यापनशास्त्र आणि सराव. चांगले पात्र, सामग्रीचे चांगले प्रशिक्षित, मॉनिटरिंग आणि फॅसिलिटेटर अशाप्रकारचे वर्गातील वातावरण तयार करणे हे हितावह ठरेल. शिक्षक व व्यवस्थापनाविषयी अशी भूमिकाभारताच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये घेतलेली आढळते.

संदर्भसूची

1. https://ruralindiaonline.org/en/library/resource/national-education-policy-2020/?gclid=EAIaIQobChMIvpiDoZ-p_gIVHJNmAh2tsAc7EAAYASAAEgL0NvD_BwE
2. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
3. https://en.wikipedia.org/wiki/National_Education_Policy_2020
4. https://leadschool.in/school-owner/national-education-policy-nep-2020/
5. https://pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=1847066
6. https://niepid.nic.in/nep_2020.pdf
7. https://byjus.com/free-ias-prep/national-policy-education/
8. https://vikaspedia.in/education/policies-and-schemes/national-education-policy-2020
9. https://nvshq.org/article/new-national-education-policy-nep-2022/
10. https://www.punekarnews.in/pune-national-education-policy-will-come-to-effect-from-june-next-year-deepak-kesarkar/
11. https://www.legalserviceindia.com/legal/article-9743-national-education-policy-2020-prospects-challenges.html
12. https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/national-education-policy-2020
13. https://www.researchgate.net/publication/367339861_Changing_Role_of_Teacher_Educators_in_View_of_NEP_2020
14. https://www.researchgate.net/publication/362635135_effects'_of_national_education_policy_2020_on_future_of_teacher_education_of_india